FERNAND BRAUDEL,
Civillsation matSrlelle, âconomie et capitalisme,
XVe—XVIIIe siecle
Tome 1
Les *structures du quotidlen: le possible et l'impossible*

Fernand Braudel

structurile cotidianului; posibilul și imposibilul

Volumul I

Traducere şi postfață de
ADRIAN RIZA

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1984

INTRODUCERE

Paulei Braudel care
mi-a dăruit şi această carte

Atunci cînd, în 1952, Lucien Febvre mi-a încredinţat redactarea lucrării de faţă pentru colecţia *Destins du Monde,* pe care abia o înfiinţase, nu-mi închipuiam desigur în ce aventura fără de sfîrşit mă angajam. Fusese vorba, în principiu, de simpla punere la pun,ct a unor lucrări consacrate istoriei economice a Europei preindustriale. Dar, în afnră de faptul că am încercat adesea nevoia să mă reîntorc la izvoare, mărturisesc că pe parcursul cercetării, am fost descumpănit de investigarea directă a realităţilor denumite economice dintre secolele al XV-lea şi al XVIII-lea. De simplul fapt că ele nu se prea împacă, sau chiar nu se împacă deloc, cu schemele tradiţionale şi clasice — **cea** a lui Werner Sombart (1902), încărcată cu o mulţime exuberantă de mărturii, la fel ca cea a lui Josef Kulischer (1928) — sau cu cele ale economiştilor înşişi, care văd economia ca o realitate omogenă, pe care îţi este îngăduit s-o scoţi din ancadramentele ei şi pe care o poţi măsura, pe care trebuie s-o masori, ca atare, nimic nefiind inteligibil în afară de număr. Dezvoltarea Europei preindustriale (incriminată prin excluderea restului lumii, ca şi cum această lume n-ar fi existat) ar consta din intrarea sa progresivă în mecanismele raţionale ale pieţii, ale întreprinderii, ale investiţiei capitaliste, pînă la apariţia unei Revoluţii industriale care a tăiat în două istoria ome-5 nirii.

Pe copertă:
Pleter Brueghel cel Bătrîn, (1520—1569)
Căderea* lui *Icar (detaliu) Bruxelles,
Musees royaux des Beaux Artă

De fapt, realitatea observabilă, înainte de secolul al XlX-lea, a fost cu mult mai complicată. Bineînțeles, putem urmări o evoluție sau, mai bine spus, *nişte* evoluții care se înfruntă, care se ajută şi care se contrazic. Este ca şi cum ai recunoaşte că nu există *una,* ci *nişte* economii. Cea descrisa cu precădere față de celelalte este economia numită de piață, adică mecanismele producției şi schimbului legate de activitățile rurale, de dughene, de ateliere, de prăvălii, de burse, de bănci, de tîrguri şi, fireşte, de piețe." Tocmai pe temeiul acestor realități limpezi, „transparente" chiar, şi al proceselor lesne de sesizat care le însuflețesc, a început istoria constituirii ştiinței economice. Ea s-a închis astfel, încă de la început, în aria unui spectacol privilegiat, excluzîndu-le pe celelalte.

Dar o zonă de opacitate, adesea greu de observat din lipsa unei documentații istorice îndestulătoare, se întinde sub piață, pe dedesubtul ei: este activitatea elementară de bază, care se întîlneşte pretutindeni şi care are un volum de-a dreptul fantastic. Această zonă densă, la nivelul solului, am numit-o, în lipsa unui termen mai potrivit, *viața materială* sau *civilizația materiala.* Ambiguilaica expresiei este evidentă. Dar dacă felul meu de a vedea în ceea ce priveşte trecutul va fi împărtăşit, cum pare să fie de către unii economişti felul meu de a înțelege prezentul, îmi închipui că se va găsi, mai devreme sau mai tîrziu, o denumire mai potrivită pentru această infra-economie, pentru această a doua jumătate neformalizata a activității economice, cea a autosatisfacerii, a trocului de produse şi servicii pe distanță foarte mică.

Pe de altă parte, de data aceasta *deasupra* şi nu pe întinsa suprafață a piețelor, s-au înălțat ierarhiile sociale active: ele măsluiesc schimbul în folosul lor, deranjează ordinea stabilită; cu voia şi chiar fara voia lor anume, creează anomalii, „tulburări", şi îşi îndrumă afacerile pe căi foarte deosebite. La acest etaj înalt, cîțiva mari negustori din Amsterdam, în secolul al XVIII-lea, sau din Genova, în secolul al XVI-lea, pot răvăşi din de-

părtaxe sectoare întregi ale economiei europene şi chiar mondiale. în acest fel, grupe de actori privilegiaţi s-au angajat în circuite şi calcule cu totul necunoscute oamenilor de rînd. *Schimbul,* de pildă, legat de comerţul la distanţă şi de complicate jocuri de credit este o artă sofisticată, accesibilă cel mult cîtorva privilegiaţi. Aceasta a doua zonă de opacitate care, deasupra realităţilor limpezi ale economiei de piaţă, îi este oarecum limita superioară, reprezintă din punctul meu de vedere, aşa cum se va vedea, domeniul capitalismului prin excelenţă. Fără de ea, acesta ar fi de negîndit; acolo se adăposteşte el, acolo înfloreşte. Această schemă, o tripartiţie care s-a schiţat în faţa mea încetul cu încetul, pe măsură ce elementele observaţiei se clasau aproape de la sine, este poate lucrul cel mai discutabil pe care cititorii îl vor găsi în lucrarea de faţă. Nu se ajunge, în felul acesta la o distincţie prea netă, ba chiar la o opoziţie de termeni, între economia de piaţă şi capitalism? Eu însumi n-am acceptat de la început, şi nici fără ezitare, acest fel de a privi lucrurile. Mai apoi, am admis în cele din urmă că economia de piaţa a fost, din secolul al XY-lea — şi chiar cu mult mai înainte — pînă în cel de-al XVIII-lea, o ordine a constrîngerii şi, ca orice ordine întemeiată pe constrîngere (socială, politică sau culturală), a dezvoltat opoziţii, con-traputeri, în sus ca şi în jos.

Ceea ce mi-a întărit cu adevărat punctul de vedere a fost faptul ca am întrevăzut, destul de repede şi destul de limpede, privind prin aceeaşi grilă, articulaţiile societăţilor actuale. Şi în cadrul lor, economia de piaţa domină în continuare masa schimburilor *pe care le controlează statisticile noastre.* Dar cine ar putea sa nege faptul că semnul său distinctiv, concurenţa, este departe de a domina întreaga economie actuala. Există, astăzi ca şi ieri, un univers distinct în care şi-a găsit adăpostul un capitalism de excepţie, în care eu văd *adevăratul* capitalism, în continuare multinaţional, înrudit cu cel al Companiei Indiilor şi cu 7 cel al monopolurilor de toate mărimile, de drept

de fapt, care fiinţau odinioară, asemănătoare principiul lor ,cu monopolurile de astăzi. -avem dreptul să susţinem că firmele Fuggeri- ■ şi Welserilor erau *transnaţionale,* cum am spune ăzi, de îndată ce au interese în întreaga Eu- ?ă şi au reprezentanţi în India ca şi în America iniolă? Şi n-au avut oare afacerile lui Jacques ■eur, cu un secol mai înainte, dimensiuni asema- [oare, din Ţările de Jos şi pînă în Levant?

Dar coincidenţele merg mai departe, căci pe nele depresiunii economice ce a urmat crizei 1973—74, a început să prolifereze *o* formă, dernă de data aceasta, de economie în afara ţii, trocul abia disimulat, serviciile schimbate mijlocit, „munca la negru" cum se spune, ne- ivorbind de numeroasele forme de muncă la do- :iliu şi de meşterii improvizaţi de toate felu- . Această pînză de activităţi, pe sub sau ală- : de piaţă, s-a umflat în destulă măsură ca să igă atenţia cîtorva economişti. Nu reprezintă pe puţin, 30—40% din produsul naţional, : scapă astfel de orice statistică, chiar în ţările ustrializate?

a felul acesta, schema tripartită a devenit ta- L de referinţă a unei lucrări pe care am con- it-o deliberat în marginea teoriei, a tuturor iilor, numai sub semnul observaţiei concrete mmai al istoriei comparate. Comparată de-a nai timpului, în limbajul duratelor lungi, care m-a dezamăgit niciodată, şi al dialecticii pre- -trecut; comparată în spaţiul cel mai larg cu nţă căci, în măsura în care acest lucru **mi-a** la îndemînă, am extins studiul la scară mon- *î,* l-am „mondializat". Oricum, observaţia xetă rămîne pe primul plan. Gîndul meu, de îceput şi pînă la sfîrşit, a fost să văd, să fac *s* vadă, lăsînd imaginilor la care m-am oprit itatea, complexitatea, eterogenitatea lor, care semnul vieţii însăşi. Dacă ar fi cu putinţă îi pe viu şi să desparţi cele trei etaje (care că sînt o clasificare utilă), istoria ar fi o ţă obiectivă, aşa cum în mod vădit ea nu

Cele trei volume caxe alcătuiesc lucrarea de faţa poartă titlurile *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul; Jocurile schimbului; Timpul lumii.* Ultimul este un studiu cronologic al formelor şi preponderenţelor succesive ale economiei internaţionale. într-un cuvînt, este *o istorie.* Primele două, cu mult mai puţin simple, se supun exigenţelor unei cercetări tipologice. Primul (publicat încă în 1967) este un fel de „cîntărire a lumii", cum spunea Pierre Chaunu, un soi de explorare a limitelor posibilului în lumea preindustriei. Una dintre aceste limite este .locul, uriaş pe atunci, pe care-1 ocupă „viaţa materială". *Jocurile schimbului* pune faţă în faţă economia şi activitatea superioară a capitalismului. Trebuia făcută o distincţie între aceste două straturi de sus şi încercată o explicare a unuia prin celălalt, prin îmbinarea ca şi prin opoziţia lor.

Mă întreb dacă voi fi convins toată lumea. Sigur că nu. Dar, cel puţin, am descoperit un avantaj neegalat al acestui joc dialectic: am depăşit şi ocolit pa o cale nouă şi, într-un anume fel paşnică, disputele pasionale pe care le dezlănţuie cuvîntul încă exploziv „capitalism". De altfel, cel de-al treilea volum a tras foloasele explicaţiilor şi discuţiilor care îl preced: el nu va contraria pe nimeni.

Astfel, în loc de o carte, am scris, iată, trei. Iar îrijcăpăţînarea mea de a „mondializa" lucrarea de faţă m-a împins spre sarcini pentru care, istoric al Occidentului fiind, eram cel puţin prost pregătit. Şederi şi ucenicii prelungite în ţările Islamului (zece ani la Alger) şi în America (patru ani în Brazilia) mi-au fost de mare folos. Dar Japonia am văzut-o prin mijlocirea explicaţiilor şi cursului particular predat mie de către Serge Elis-seeff; China cu .concursul lui Etienne Balazs, Jac-ques Gernet, Denys Lombard. . . Daniel Thorner, în stare să transforme în indianist începător pe orice om binevoitor, m-a luat în primire cu vioiciunea şi generozitatea lui irezistibile. Mă pomeneam cu el acasă, în cîte o dimineaţă, cu batoanele 9 şi cornurile pentru micul dejun şi cu cărţile pe

care trebuia să le citesc. Aşez numeie lui în capul listei lungi a recunoştinţei mele, o listă care, dacă ar fi completa, nu s-ar mai termina. Cu toţii, audienţi, elevi, colegi, prieteni, mi-au fost sprijin. Odată mai mult, nu pot uita ajutorul filial al lui Alberto şi al Branislavei Tenenti; colaborarea lui Michael Keul şi Jean-Jacques Hemardinquer. Marie-Therese Labignette m-a ajutat în cercetările de arhiva şi în culegerea referinţelor bibliografice, Annie Duchesne în interminabila muncă cerută de note. Josiane Ochoa a bătut la maşină cu răbdare^ de mai bine de zece- ori, redactările mele succesive. Roselyne de Ayala, de la casa Armând Colin, s-a ocupat cu eficienţă şi punctualitate de problemele de editură şi machetare. Aceşti colaboratori direcţi să găsească aici expresia prieteniei mele mai mult decît recunoscătoare, în sfîrşit, fără Paule Braudel, care s-a asociat zi de zi .cercetării mele, mi-ar fi lipsit curajul să refac primul volum al lucrării şi sa duc la capăt nesfîrşitele două volume care-1 urmează, să verific logica şi claritatea explicaţiilor şi punerilor la punct. Odată mai mult, am muncit îndelung unul alături de celălalt.

16 martie 1979

CUVÎNT ÎNAINTE

Iată-mă în pragul volumului întîi, cel mai complicat din cele trei ce alcătuiesc lucrarea de față. Fiecare din capitolele sale poate pare simplu cititorului, dar complicația rezultă insidios din multiplicitatea țelurilor urmărite, din dificila descoperire a temelor neobişnuite, toate acestea urmînd să fie încorporate într-o istorie coerentă, în realitate din asamblarea anevoioasă a discursului paraistoric — *demografia, alimentația, costumul, locuința, tehnicile, moneda, oraşele* —• *în mod obişnuit rupte unele de altele şi expuse în marginea povestirilor tradiționale. Dar de ce trebuie ele reunite?*

în primul rînd pentru a încercui cîmpul de acțiune al economiilor preindustriale şi a-l cuprinde. în toată adîncimea lui. Nu există oare o limită, un plafon, care mărgineşte întreaga viață a oamenilor, o închide, ai zice, într-un hotar mai mult sau mai puțin larg, totdeauna greu de atins şi încă mai greu de trecut? Este limita ce se stabileşte în fiecare epocă, chiar şi într-a noastră, între posibil *şi* imposibil, *între ceea ce poate fi atins, nu fără efort, şi ceea ce rămîne neîngăduit* 1 *oamenilor, ieri fiindcă hrana nu era îndestulătoare,*

fiindcă numărul lor era prea scăzut sau prea ridicat (față de resursele lor), fiindcă munca lor nu era destul de productivă, fiindcă domesticirea naturii era abia schițată. Din secolul al XV-lea pînă către sfirşitul celui de al XVIII-lea, aceste limite nu s-au prea schimbat. Şi oamenii nici nu erau măcar la capătul posibilităților.

Să stăruim, asupra acestei încetineli, asupra acestei inerții. Transporturile pe uscat, de pijdă, au de timpuriu elementele care le-ar fi îngăduit perfecționarea. De altfel, ici-colo, vitezele se accelerează datorită construirii unor drumuri moderne, îmbunătățirii vehiculelor care transportă nărfuri şi călători, datorită înființării stațiilor de ~)oştă. Şi totuşi, aceste progrese se generalizează lumai către 1830, adică în ajunul revoluției căilor erate. Abia atunci transporturile rutiere se înmuiase, se regularizează, se accelerează şi, în cele din rmă, se democratizează; abia atunci se ajunge la mita posibilului. Şi nu avem a face cu singurul omenia în care această întîrziere se verifică. Pînă urmă, ruptura, inovația, revoluția nu apar pe ista linie a posibilului şi imposibilului, decît lată cu secolul al XlX-lea şi cu totala răstur-re a lumii.

De aici decurge, în ce priveşte cartea noastră, anume unitate: ea este o îndelungă călătorie n ținutul de dincolo de facilitățile şi obişnuințele care viața de astăzi ni le împarte cu dărnicie. De t, ea ne conduce pe o altă planetă, într-un alt vers al oamenilor. Desigur, am putea merge ă la Ferney, la Voltaire, şi, pentru că o fice nu costă nimic, am putea sta de vorbă cu el 'lung, fără surprize prea mari. In planul ideioamenii secolului al XVIII-lea sînt contem'.nii noştri, spiritul lor, pasiunile lor rămîn des-

tul de aproape de ale noastre, într-atît încit să n-avem sentimentul dezrădăcinării. Dar dacă înțeleptul de la Ferney ne-ar ține la el cîteva zile, fiecare din amănuntele vieții de zi cu zi, chiar grija pe care ar arăta-o față de propria persoană, ne-ar uimi foarte tare. Intre el şi noi s-ar ivi distanțe îngrozitoare: luminatul de seară, încălzirea, transpprturile, hrana, bolile, medicația ... Trebuie deci, odată pentru totdeauna, să ne desprindem de ambientul realităților noastre pentru a face, aşa cum trebuie, această călătorie in contracurenttd veacurilor, pentru a regăsi regulile care, prea multă vreme, avi ținut omenirea închisă într-o stabilitate destul de greu explicabilă, dacă ne gîndim la mutația fantastică ce trebuia să urmeze.

Făcînd acest inventar al posibilului, am întîl-nit frecvent ceea ce numeam., în introducere, „civilizația materială". Căci posibilul nu este limitat numai în partea de sus ci şi în partea de jos de către masa „celeilalte jumătăți" a producției, care refuză să intre din plin în mişcarea schimburilor. Pretutindeni prezentă, năvalnică, repetitivă, această viață materială stă sub semnul rutinei: griul se seamănă aşa cum s-a semănat dintotdeauna; porumbul se pune în cuiburi cum s-a pus dintotdeauna; patul orezăriei se netezeşte cum s-a netezit el dintotdeauna; în Marea Roşie, se navighează aşa cum s-a navigat dintotdeauna. .. Un trecut cu încăpățînare prezent, vorace, înghite monoton timpul plăpînd al oamenilor. Iar acest strat de istorie stătătoare este uriaş; viața rurală, care cuprinde 80—90°/o din populația globului, îi aparține în foarte marea sa majoritate. Bineînțeles, ar fi foarte greu de precizat locul în care 3 *sfîrşeşte ea şi în care începe fina şi agila econo-*

mie de piaţă. Ea nu se desparte, desigur, de economie ca apa de ulei. De altfel, nu totdeauna e cu putinţă să hotărăşti în mod peremptoriu dacă factorul cutare, agentul cutare sau cutare acţiune bine observată se găsesc de o parte sau de alta a barierei. Iar civilizaţia materială *trebuie prezentată, aşa cum o voi face, in acelaşi timp cu* ci-viJizaţia economică *(daca i se poate spune aşa), care merge pe lîngă ea, care o stinghereşte şi, contrazicînd-o, o explică. Dar faptul că bariera exista, cu enorme consecinţe, este în afară de îndoială.*

De fapt, dublul registru (economic şi material) s-a ivit dintr-o evoluţie multiseculară. Viaţa materială., între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, este prelungirea unei societăţi, a unei economii, vechi amândouă, transformate foarte încet, pe, nesimţite, şi care, puţin cîte puţin, au creat deasupra lor, cu reuşitele şi deficienţele care se pot bănui, o societate superioară a cărei povară o poartă vrînd-nevrînd. Şi din totdeauna a existat o coexistenţă a stratului de jos cu cel de. sus, o variaţie fără sfîrşit a volumului fiecăruia. N-a' cîşti-gat oare teren, în Europa, viaţa materială, odată cu retragerea economiei, în secolul al XVH-lea? Şi cîştigă fără îndoială, sub ochii noştri, odată cu regresiunea, amorsată în 1973—74. Astfel, de o parte şi de alta a unei frontiere indecise prin natura sa, parterul şi primul etaj coexistă, primul în cîştig de timp, celălalt în intîrziere. în 1929, un sat oarecare, pe care Iram cunoscut bine, trăia încă, sau puţin îi mai lipsea, după ceasul secolului al XVH-lea sau al XVIII-lea. Asemenea în-tîrzieri sînt sau involuntare sau voite. Economia de piaţă, înainte de secolul al XVIII-lea, n-aavut forţa să pună rnîna şi să modeleze după-pofta ei masa infra-economiei, apărată adesea de distantă 14

şi izolare. Astăzi, în schimb, dacă există un vast sector în afară de piaţă, în afară de „economie"y aceasta se întîmplă mai degrabă dintr-o respingere la bază şi nu din neglijenţa sau imperfecţiunea schimbului organizat de către stat sau de către societate. Rezultatul, totuşi, din mai multe motive, nu poate fi decît asemănător.

Oricum, coexistenţa stratului de jos cu cel de sus impune istoricului o dialectică lămuritoare. Cum s-ar putea înţelege oraşele fără sate, moneda fără troc, mizeria multiplă fără lux multiplu, ptinea albă a bogătaşilor fără punea neagră a celor săraci? . . .

Rămîne să justific o ultimă opţiune: nici mai mult, nici mai puţin, decît această introducere a vieţii de zi cu zi în domeniul istoriei. Este ea folositoare? Este trebuincioasă? Acest „zi de zi" reprezintă fapte mărunte care abia dacă se arată prin timp şi spaţiu. Cu cît restrîngi spaţiul observaţiei, cu atît mai mult ai şansa să te găseşti în chiar mediul înconjurător al vieţii materiale: marile cercuri corespund de obicei cu istoria cea mare, cu comerţul la distanţă, cu reţelele economiilor naţionale sau urbane. Atunci cînd restrîngi timpul supus observaţiei la fragmente mărunte, întUneşti fie evenimentul, fie faptul divers: evenimentul s-ar vrea, se crede, unic; faptul divers se repetă şi, re-petîndu-se, devine generalitate sau, şi mai bine, structură. El invadează societatea la toate nivelele, caracterizează feluri de a fi şi de a acţiona perpetuate la nesfîrşit. Uneori cîteva anecdote sînt de ajuns pentru ca un beculeţ să se aprindă, să semnalizeze moduri de viaţă. Un desen ni-l arată pe Maximilian de Austria la masă, pe la 1513, cu mina băgată într-o farfurie; peste vreo două secole, prinţesa Palatină povesteşte că Ludovic al

XlV-lea, îngăduind pentru prima oară copiilor săi să se aşeze la masă împreună cu el, le-a interzis să mănînce în alt fel decît el şi să întrebuinţeze furculiţa, curn îi învăţase un preceptor prea zelos. Cînd s-au inventat, deci, în Europa, bunele maniere la masă? Privesc un costum japonez din secolul al XV-lea şi îl regăsesc, acelaşi, în secolul al XVIIl-lea, iar un spaniol relatează conversaţia sa cu un demnitar nipon, mirat şi chiar şocat să vadă europenii, la un interval de cîţiva ani, în veşminte de fiecare dată atît de diferite. Nebunia modei este strict europeană. Este acest lucru o frivolitate? Din observarea micilor incidente, a notelor de călătorie, se revelează o societate, ^elul în care, la diversele sale etaje, oamenii trăiincă, se îmbracă, se adăpostesc nu este niciodată ndiferent. Şi în aceste instantanee, de la o socie-■xte la alta, se manifestă, de asemeni, contraste, isparităţi, care nu sînt toate superficiale. Recomunerea acestor imagini este un joc distractiv şi t nu îl socotesc inutil.

Am înaintat astfel în mai multe direcţii: po-Vdul şi imposibilul; parterul şi primul etaj; imani/e vieţii cotidiene. Iată un factor care com-•că cu anticipaţie planul acestei cărţi. în fond, ?a multe lucruri de spus. Şi, atunci, în ce fel le spui?

---

1. Notele la care se face trimitere în text au fost pate Ia sfîrşitul volumului (N. red.).

|| Capitolul I

PONDEREA NUMĂRULUI

Viața materială înseamnă oameni şi lucruri, lucruri şi oameni. Studiul lucrurilor — al felurilor de hrană, lo.cuințelor, veşmintelor, luxului, uneltelor, instrumentelor monetare, al cadrului pe care-1 constituie satul sau oraşul —■ în fond studiul tuturor elementelor de care se slujeşte omul, nu este singurul fel de a lua măsura existenței sale de zi cu zi. Numărul celor care îşi împart bogățiile pămîntului are şi el un sens al său. Iar primul semn exterior care deosebeşte, dintr-o primă privire, universul de azi de umanitățile dinainte de 1800, este tocmai recenta şi extraordinara creştere a numărului oamenilor: în 1979 ei mişună. De-a lungul celor patru secole despre care este vorba în această carte, fără îndoială populația globului s-a dublat; dar în epoca în care trăim, ea se dublează la fiecare 30—40 de ani. Evident, cauza o constituie progresul material. Dar, în raport cu acest progres, numărul oamenilor este el însuşi, în egală măsură, cauză şi consecință.

Oricum ar fi, el ni se oferă ca un excelent „indicator"; el face bilanțul izbînzilor şi înfrîngerilor; el singur schițează o geografie diferențiala a lumii: pe de o parte continente abia populate, dincolo regiuni de pe acum mult prea dense; pe de o parte civilizațiile, dincolo culturi încă primitive; el semnalează raporturi hotărîtoare între di-7 versele mase vii. Şi, într-un fel, .ciudat, adesea

tocmai această geografie diferenţială se va fi schimbat cel mai puţin de ieri şi pînă astăzi.

Ceea ce s-a schimbat însă, cu totul şi cu totul, este ritmul însuşi al creşterii vieţii. Asistăm astăzi la un avînt continuu, mai mult sau mai puţin viu de la o societate la alta, de la o economie ia alta, dar continuu. Ieri, aveam urcuşuri urmate de căderi, ca nişte maree succesive. Aceasta mişcare alternă, aceste fluxuri şi refluxuri ale demografiei, sînt simbolurile vieţii de altă dată, o succesiune de rateuri şi de avînturi, primele încăpaţînîndu-se să şteargă cu totul — dar nu chiar de tot — cîştigurile. în raport de aceste realităţi fundamentale, totul, sau aproape totul, pare secundar. Fără îndoială, tocmai de la oameni trebuie să începem. Vom avea după aceea timp să vorbim şi despre

ucrun.

POPULAŢIA LUMII: CIFRE CARE TREBUIE INVENTATE

Din nefericire, dacă astăzi nu .cunoaştem încă populaţia globului decît cu o aproximaţie de 10%, în ce priveşte populaţia lumii de ieri cunoştinţele noastre sînt foarte imperfecte. Şi totuşi, pe termai scurt ca şi pe termen lung, la nivelul realităţilor locale ca şi pe imensa scală a realităţilor mondiale, totul este legat de număr, de oscilaţiile maselor de oameni.

Flux şi reflux: sistemul mareelor

în tot acest răstimp, din secolul al XV-lea pînă în cel de-al XVIII-lea, dacă populaţia creşte sau dacă scade, totul se schimbă. Dacă oamenii se înmulţesc, producţia şi schimburile se măresc, culturile înaintează la liziera pămînturilor înţelenite, a terenurilor păduroase, spre bălţi şi către munte, manufacturile progresează, satele şi, încă mai frecvent, oraşele se dezvoltă; sporesc masele de oameni în mişcare, sporesc şi reacţiile constructive faţă de presiunea pe care o exercită creşterea numărului de oameni, această somaţie la termen. Bineînţeles, apare şi o inflaţie de războaie şi încăierări, de bejenari şi de tîlhari; armatele sau bandele înarmate se măresc; societăţile fabrică, într-un număr mai mare decît cel obişnuit, bogătaşi noi şi noi privilegiaţi; statele înfloresc, ceea ce înseamnă o pacoste şi o binecuvîntare în acelaşi timp; se ajunge la limita posibilităţilor, mai uşor decît în vremurile obişnuite. Acestea sînt de obicei semnele. Să nu facem totuşi elogiul necondiţionat al creşterilor demografice. Ele au fost cînd benefice, cînd malefice. O populaţie în creştere asistă la modificarea raporturilor sale cu spaţiul pe care îl ocupă, cu bogăţiile de .care dispune; ea trece, .crescînd, „praguri critice"[1] şi, de fiecare dată, întreaga ei structură este repusă în discuţie. Pe scurt, jocul nu este niciodată simplu, univoc; o suprasarcină crescîndă de oameni sfîrşeşte ade-

sea, şi sfjrjea întotdeauna ieri, prin a depăşi posibilităţile de hrănire ale societăţilor. Acest adevăr, banal înainte de secolul al XVIII-lea, mai are încă valoare în cîteva ţări subdezvoltate. O anumită limită a bunăstării se dovedeşte atunci de nerrecut. Căci, agravîndu-se, creşterile demografice antrenează o deteriorare a nivelului de irai, ele umflă numărul oricum impresionant al ţubalimentaţilor, al săracilor şi al dezrădăcinaţilor. Epidemiile şi foametea (cea din urmă prenergînd, însoţind pe cele dintîi) restabilesc ecJuibrul între gurile de hrănit şi aprovizionarea diicila, între mîna de lucru şi utilizarea ei şi aceste daptări de o mare brutalitate sînt trăsătura caacteristică a „vechiului regim". Dacă s-ar cere să dau mai multă precizie oro-)giului Occidentului, aş semnala o îndelungă erioadă de .creştere a populaţiei între 1100 şi $50; o alta, între 1450 şi 1650, şi una nouă, în-pînd din 1750, care urma să nu mai cunoască gresiunea.

Avem astfel trei lungi perioade de expansiune >logică, comparabile între ele, dintre care pri-:le două, aflate în miezul studiului nostru, sînt nate de refluxuri, unul de extremă brutalitate, dintre 1350 şi 1450, iar celălalt, de o asprime nuată, între 1650 şi 1750 (mai degrabă o înce-!re de acceleraţie decît un reflux). Astăzi, orice ?tere în ţările subdezvoltate atrage după sine eri ale nivelului de trai; nu însă, din fericire puţin după 1945), asemenea .crude deflaţii de îeni.

iecare reflux rezolvă un oarecare număr de)leme, suprimă tensiuni, privilegiază pe suprauitori; leac cam tare, dar leac. După „Ciuma gră" de la mijlocul secolului al XlV-lea şi i epidemiile care au urmat-o şi i-au înăsprit urile, moştenirile se concentrează în cîteva i. Numai pămînturile bune rămîn în cultură puţină bătaie de cap şi randamente amelionivelul de trai şi salariile *reale* ale supraitorilor cresc. în Languedoc începe astfel un din 1350 pînă în 1450, în care ţăranul, ai 20

familia sa patriarhală, va stăpîni un ţinut pustiu, în care copacii şi animalele sălbatice au invadat ogoarele înfloritoare de altădată[2]. Dar curînd omul va deveni din nou o prezenţă viguroasă, va recuceri ceea ce animalul şi planta sălbatică îi furaseră, va curăţa de bolovani ogoarele, va lăzui, scoţînd ch'n rădăcini copacii şi tufele, şi chiar acest progres al său îi va apăsa greu spinarea, va reface propria-i mizerie. Din 1560 sau 1580, în Franţa şi în Spania, în Italia şi probabil în tot Occidentul, omui se înmulţeşte din nou peste măsură[3]. Clepsidra se întoarce cu partea plină în sus şi monotona istorie reîncepe. Omul nu este, deci, fericit decît pentru scurte intervale şi nu îşi dă seama că este decît atunci cînd s-a şi făcut prea tîrziu.

Dar aceste fluctuaţii lungi se regăsesc în afara Europei şi, în mod evident, la aceleaşi ore. China şi India au progresat şi regresat, probabil, în acelaşi ritm cu Occidentul, ca şi cum omenirea întreagă ar fi fost prinsă într-un destin cosmic primordial, faţă de care restul istoriei sale ar fi un adevăr secundar. Aşa a gîndit Wagemann, economist şi demograf. Sincronismul este evident în secolul al XVIII-lea şi mai mult decît probabil în cel de-al XVI-lea. El poate fi bănuit în secolul al XIII-lea, din Franţa sfîntului Ludovic şi pînă în îndepărtata Chină a mongolilor. Iată un lucru care ar deplasa problemele şi le-ar simplifica din-tr-odată. Dezvoltarea populaţiei, conchide Ernest Wagemann, ar trebui atribuită unor cauze cu totul diferite de cele care constituie progresul economic, tehnic şi medical[4].

în orice caz, aceste fluctuaţii, mai mult sau mai puţin sincrone de la un capăt la altul al uscatului, ajută să ne imaginăm, să înţelegem că diferitele mase de oameni au, între ele, raporturi numerice relativ fixe de-a lungul secolelor: cea de aici o egalează pe cea de dincolo sau este dublă faţă de o alta. Cunoscînd-o pe una, putem evalua greutatea alteia şi aşa mai departe, reconstituind, cu erorile inerente unor asemenea calcule, cifra în-1 tregii mase de oameni. Interesul pe care-1 pre-

colul aJ XVI-Jea, c
s-ar putea deduce în
■• In sfîrşit nimic sieur
r?«n,. A —." "l " so-3n, m
ce o priite, două c?l? i^*108' sau ce!

e asupna
iî, r A >»
-"iar dacă ar *fr*

' pornind

«SIS Sss'isass0?

Ie^ar *nevoie*^ /J De ai
"»** razleț *J«*«n fn d
^""d, două J?- tabla Jor, Jn
or«*re din m "e *Pea**

Sllp
f

2- 22

area

trează 1700.
.Aceste cifre ""
1500, ina

o
ipede

de

P
omaJa
*
indi;
.semnui

Jar
al

atru
timpul

5i
a/

25
5i

Care "" erau 24

adaptate dedt Ia propriii agenți patogeni se găseau dezarmate în fața acestor noi primejdii. Abia atinseseră europenii țărmurile Lumii Noi că variola se vi pornise pe treabă, la San Domingo, încă din 1493; prin 1519 în Mexicul asediat, înainte chiar ca în cetate să pătrundă Cortez; iar în Peru de prin anii 1530, premergînd sosirea soldaților spanioli. Ea atinge apoi Brazilia, în 1560, şi Canada, în 1635[8]. Această boală, față de care Europa era pe jumătate imună, a făcut sumbre goluri în rindurile populației indigene. Tot aşa rujeola, gripa, dizenteria, lepra, ciuma (primii şobolani ajung în America prin 1544—1546), bolile venerice (o mare problemă asupra căreia vom reveni), febra tifoidă, elefantiazisul, aceste boli aduse de albi sau negri, dar care, toate, au cîştigat axei o nouă virulență. Desigur, rămîn destule lucruri nehorarîte în ce priveşte natura reala a unor anumite boli, dar invazia microbiană virulentă nu lasă loc nici unei îndoieli: populația mexicană s-a prăbuțit sub loviturile unor epidemii colosale, de variolă în 1521, de o „ciumă" prost definita (febră tifoidă sau gripă) în 1546, a cărei reapariție, între 1576 şi 1577, ar fi pricinuit, moartea a două milioane de oameni[9]. Unele insule din Antile au fost cu totul depopulate. Evident, astăzi este nevoie de un efort pentru a renunța'la ideea ca frigurile galbene n-ar fi autohtone în America Tropicală. Ele sînt probabil de origine aincami. în orice caz, ele sînt semnalate tardiv, în Cuba către 1648, în Brazilia în 1685; de acolo >e răspîndesc în toate zonele tropicale ale Lumii Noi; în secolul al XLX-Jea, ele se întind de la Buenos Aires pînă pe coasta de est a Ame-ricii de Nord și ajung chiar în porturile Europei mediteraneene[10]. Este imposibil să evoci Rio *de* Janeiro din secolul al XÎX-lea fără această sumbră companie. Amănunt demn de semnalat, în timp ce epidemiile masive decimaseră pînă atunci populațiile indigene, de data aceasta victimele favorite ale unei maladii devenite endemice sînt noii veniți, albii. La Porto Bete, prin 1780, echipajele galioanelor mor din pricina ei $i mari|# *eo-'*

rabii sînt silite sa ierneze în port[1']. Lumea Nouă suferă deci de înfricoşătoare flageluri. Le vom vedea renăscînd, atunci cînd europeanul se va instala în insulele Pacificului, o alta lume biologic, aparte. Malaria, de exemplu, soseşte tîrziu în Indonezia şi în Oceania; ia prin surprindere Batavia şi o pustieşte, în 1732[12].

In felul acesta, pot fi împăcate calculele lui A. Rosenblat .cu cele ale istoricilor de la Berkeley, prudenta primului şi romantismul celorlalţi: cifrele pot fi adevărate, sau verosimile şi unele şl altele, după cum le plasăm înainte sau după Conquista. Să lăsăm deci la o parte părerile mai vechi ale lui Woytinski şi d'Embree. Acesta din urmă afirmă că „n-au existat niciodată mai mult da 10 milioane de fiinţe vii între Alaska şi capui Horn, în nici una din perioadele care îl preced pe Columb"'[3]. Astăzi ne putem îndoi de afirmaţia lui.

Cum să calculăm?

Exemplul Americii arată prin ce metode simpla (chiar prea simple) se poate porni de la anumite cifre *relativ* solide pentru a evalua şi a imagina altele. Căile acestea precare nelinişteşc pe. bună dreptate pe istoric, obişnuit să nu se mulţumească decît cu ceea ce e *dovedit* printr-un document irefutabil. Statisticianul nu are nici asemenea nelinişti, nici asemenea slăbiciuni. „Ni s-ar putea reproşa că nu facem pe băcanii — scrie, în bună dispoziţie, un statistician sociolog, Paul A. La-dame —• vom răspunde ,că detaliile nu au impor-j tanţă: ceea ce interesează este numai ordinul do , mărime"[14]. Ordinul de mărime, tavanul sau podeaua probabila, nivelul maximal sau minimal.

în cadrul acestei dezbateri, în care toţi se în-şală, în care toţi au dreptate, să trecem deci de partea calculatorilor. Jocul lor presupune că întră diferitele populaţii ale globului au existat dintot-deauna proporţii, dacă nu fixe, atunci cel puţin modificîndu-şe foarte-încet. Aceasta era părerea 26

lai Mauricc Halbwachs[15]. Alti'el spus, populația întreții lunii ar avea *structuri* adesea puțin variabi.'e: raporturile numerice dintre diferitele grupuri umane s-ar menține *groasa modo.* Şcoala de ia Berkeley deduce o cifră globală, americană, pornind de la una parțială, mexicană. în acelaşi chip, cunoreînd cu aproximație populația regiunii Trier *p*'in anul £00, Karl Eamprecht, apoi Karl Julius Be.'och au calculat o cifră valabilă pentru întreaga Germane'[6]. Problema rămîne mereu aceeaşi: întemeindu-ic pe proporții probabile, «,ă porneşti de Ia ci/re curo-cute, ca sa treci la cifre de rang superior, verosimile 'şi care fixează *un ordin de mărime.* Acest ordin nu e înnodată lipsit de vâl"are. cu condiția, evident, de a-1 lua drept ceea ce *e:ie.* Ar fi mai bune nişte cifre reale. Dar ele

'ftflofr, '

Egalitatea China — Eiıropa

__,„,., Linele iui K. Ju.ıuı laeiocli

-..-'), marele precursor al demografiei ..rice, cele ale lui Paul Mombert, J. C. Russel şi cele din ultima ediție a cărții lui Marcel Rein-hardr[17]. Aceste cifre se pot pune de acord, întru-cît fiecare dintre ei le-a împrumutat cu scrupulozi-tate de la vecin. Din parte-mi, eu am ales sau *imaginat* ce'e mai înalte nivele vrind de fiecare data să întind Europa pînă la Urali, încorporîn-du-i ..Europa neexplorată" de est. Cifrele avansate pentru peninsu'a Balcanica, Polonia, Mosco-via, țările scandinave sînt foarte riscante, doar ceva mai verosimile decît cele pe care statisticienii le propun pentru Oceania şi Africa. Extinderea aceasta mi s-a părut necesară; ea dă Europei, aleasa drept unitate de măsură, aceleaşi dimensiuni spa-liale, indilerent de epoca luată în considerare; mai apoi, această extindere pînă la Urali echilibrează mai bine cele două talgere ale balanței — Europa lărgită, pe de o parte, China, pe de alta — această ′ egalitate verifiandu-se în secolul al XJX-Jea, de

în S'W, cei puțill

în **ia se** d

siiifi să
grafic, 28

rată în

e fiobului.-Dacă

ele au mers astfel într-un tempo mai rapid decît altele, e poate mai convenabil, în ce priveşte u.i trecut anterior secolului al XVIII-Iea, sa ne oprim, pentru fiecare din aceste mase comparate cu res-tuJ lumii, mai degrabă Ja o proporţie de 1 la 5 decît la cea de 1 la *4.* Această precauţie nu indică în cele din urmă decît incertitudinile noastre.

Vom aplica, prin urmare, coeficientul 4 sau 5 celor două curbe, cea a Chinei şi cea a Europei, pentru ca să obţinem patru curbe *probabile* ale populaţiei lumii, corespunzînd re pectiv cu patru sau cinci Europe, cu patru sau cinci Chine. Sau, pe graficul recapitulativ, o curbă complexă ,care, între cifrele cele mai scăzute şi cele mai înalte, delimitează o zonă largă de posibilităţi (şi de erori). între aceste limite, în vecinătatea Jor, să ne imaginăm linia care ar da, din secolul al XV-Jea pînă în cel de-al XVIII-Jea, populaţia globală a lumii, în evoluţia sa.

în linii mari, din 1300 pînă în 1SCC, această populaţie văzută prin prisma unui asemenea caî-cuj s-a supus probabil, pe termen lung, tendinţei de creştere, neţinînd seama, evident, de regresiunile violente şi de moment, despre care am mai* vorb/t. Dacă în 1300—1350, punct de pornire, am aJege estimarea cea mai scăzută (250 milioane), lumd ca punct de sosire estimarea cea mai ridicată *(1* 3S0 milioane în 1780), creşterea ar fi de mai bine de 400%. Nimeni nu e obligat sa creadă în ea. Fixînd punctul de pornire Ja maximum, 350, sosirea la S36, cifra cea mai scăzută, a lui W'ilcox[21], creşterea tot ar ram în e la 138%. Pe întinderea unei jumătăţi de mileniu, ea ar corespunde unei creşteri medii regulate (regularitate care este, evident, o simpla imagine ideată) de ordinul a 1,73%,, sau o mişcare, dacă ea a fost constantă, abia perceptibila de-a lungul anilor. Chiar aşa, în acest imens inter va J de timp, populaţia lumii s-a dublat, în mod evident. Acestei mişcări progresive nu i-au venit de hac nici defecţiunile economice, nici catastrofele, nici epocile de mortalitate masivă. Nu încape îndoială că avem a face aici cu faptul esenţial al istoriei mondiale din secolul a! XV'-lea 30

pîna în ce] de-aJ XVIII-iea, şi nu numai în planul nivelului de trai: totul a trebuit sa se adapteze acestei presiuni a ansamblului.

Iată un lucru care nu va surprinde deioc pe istericii Occidentului: ei cunosc cu toţii numeroasele semne indirecte (ocuparea unor pămînturi noi, emigrările, defrişările, ameliorările, urbanizările...) tare coroborează datele noastre numerice. In schimb, concluziile şi explicaţiile pe care le deduc de aici rămîn discutabile, căci ei au socotit că fenomenul se mărgineşte la Europa, în timp ce este un fapt — şi el este cel mai important, cel mai tulburător dintre faptele pe care le vom înregistra în această carte — că- omul a învins nenumăratele piedici care se împotriveau progresiei sale numerice *pe ansamblul teritoriilor pe cure Ic ocupa.* Daca această creştere a oamenilor nu este doar europeană, ci mondiala, trebuie să revedem multe perspective şi multe explicaţii.

Dar înainte de a ajunge la aceste concluzii, trebuie sa revenim asupra unor calcule.

Cifre discutabile

Am împrumutat de la statisticieni metoda lor, slujindu-ne de cifrele cele mai bine cunoscute, cele care privesc Europa şi China, ca să scoatem din ele o estimare a populaţiei globului. Ei nu vor avea nimic de obiectat contra acestui procedeu. . . Dar faţă cu aceeaşi problemă, statisticienii înşişi au procedat altcumva. Ei au fragmentat operaţia şi au calculat succesiv populaţia fiecăreia din cele cinci „părţi" ale lumii. Ce curios respect faţă de împărţirile şcolăreşti! Dar .care sînt rezultatele?

Sa amintim ca ei au atribuit Oceaniei, o data pentru totdeauna, 2 milioane de locuitori, fapt care interesează puţin, această pondere minusculă pierzîndu-se dinainte în marja de eroare a calcu-Wor noastre; şi Africii — tot aşa, de la început ^ P^m5 Ja sfîrşit — 100 de milioane, fapt care menta sa fie discutat, această permanenţă atribuită Populaţiei Africii, fiind după părerea noastră,

puțin probabilă, iar evaluarea forțată avînd o evidenta urmare asupra > estimării ansamblului.

Ani rezumat într-un 'tablou estimările specialiștilor. Vom observa că toate calculele lor încep cu întîrziere, în 1650, şi că sînt în mod sistematic optimiste, inclusiv recenta anchetă făcută de serviciile Națiunilor Unite. în mare, aceste estimări îmi par prea ridicate, cel puțin în ceea ce priveşte mai întîi Africa, apoi Asia.

Este temerar să atribui din pornire, la 1650, aceeaşi cifră (100 milioane) unei Europe dinamice şi Africii, pe atunci înapoiate (în afară de, şi chiar lucrul acesta e discutabil, liziera ei mediteraneeană). Nu este rezonabil nici să acorzi Asiei, în 1650, cifrele cele mai scăzute din tabel (250 sau 257 milioane) sau cifra foarte ridicată de 330, acceptată cam repede de către Carr Saunders.

Africa, în acest mijloc de secol al XVII-lea, are desigur populații viguroase. Ele au suportat, , îhcepînd de la mijlocul secolului al XVI-lea, prelevările crescînde ale traficului de negri spre America, care se adaugă vechilor prelevări spre țările Islamului, acestea sortite sa dureze pînă în secolul al XX-lea. Lucrul acesta nu se poate explica decît cu ajutorul unei anumite sănătăți biologice. O altă dovadă a acestei sănătăți este rezistența aceloraşi populații în fața pătrunderii europene: în secolul al XVI-lea. continentul negru, în ciuda cîtorva încercări, nu se deschide portughezilor fără să se apere, aşa cum făcuse în fața lor Brazilia. Avem de asemenea cîteva semne cu privire la o viața țărănească destul de puternică, cu frumoase sate armonioase, pe care o va deteriora extensia europeană din secolul al XIX-lea[22].

Şi totuşi, dacă europeanul nu stăruie să pună mîna pe țările Africii negre, acest lucru se datoreşte faptului că el este oprit chiar de pe litoral, de boli „pernicioase": friguri intermitente sau continue, „dizenteria, ftizia, hidropizia", fără să mai vorbim de numeroşii paraziți, toate boli cărora el le plăteşte un tribut foarte greu[23]; acestea, tot atît cît vitejia triburilor războinice* au constituit obstacole. Praguri şi bulboane taie de altfel fiu- 3:

Populaţia lumii tu milioane de locuitori (1650 1950)

	1650	1750	1800	1850	1900	f-1950'-
Oceania	2	2	2	2	6	13*
Africa	100	100	100	100	120	199*
Asia	257* 250** 250***	437* 479** 406***	602** 522***	656* 749** 671***	857* 937** 859***	1272»
America	8* 13** 13***	11* 12,4*» 12,4**	24,6** 24,6***	59 59 59	144 144 144	338»
Europa (Ruşia .europeană inclusiv)	103* 100** 100***	144* 140** 110***	187** 187***	274* 266** 266***	423* 401 *• 401***	594*
Toi al 1 o 'A	470 545 4fi5	694 733,4 660,4	915,6 835,6	1091 1176 1098	1550 1608 1530	2416

Surse: * *BuUetin des Nations Vnics,* decembrie 1951. ***Carr Saunders.* ****Kuc:ynski.* Cifrele fără asterisc sînt comune celor trei surse. Cifrele lui Carr Saunders in ceea ce priveşte Africa au fost rotunjite in sute.

viile: cine va urca pe firul apelor sălbatice ale Congoului? Pe de altă parte, aventura americană şi comerţul din Extremul Orient mobilizează toate activităţile disponibile ale Europei, ale cărei intereve sînt aiurea. Continentul ne;ru furnizează el însuşi, şi ieftin, pulberea de aur, fildeşul, oamenii. Ce i se poate cere mai mult? In ceea ce priveşte traficul cu negri, el nu reprezintă masele mari de oameni despre care s-a vorbit şi în care se crede prea uşor. El este, chiar în direcţia Americii, limitat, fie şi numai de capacitatea de transport. Ca reper t'e comparaţie, întreaga imigraţie irlandezii, între 1769 şi 1774, n-a reprezentat decît 44 COC de îmbarcări, mai puţin decît 8 000 pe an[24]. Tot astfel, în «eco'ul al XVI-lea. din Sev.illa spre America, au plecat în medie două mii de spanioli pe an[25]. Dar chiar acceptînd pentru traficul cu negri cifra cu totn] inimaginabila de 50 000 de negri pe an (ea nu va fi atin?ă, dacă va fi atinsa, decît in secolul al XlX-lea, în ultimii ani ai traficului), ea ar corespunde unei populaţii africane de numai 25 de milioane. Pe scurt, masa de 100 de milioane de fiinţe atribuita Africii nu se întemeiază pe nici o dată sigură. Ea reia fără îndoiala prima evaluare globală, foarte aleatorie, furnizata în 1696, de către Greţory King (95 de milioane). Toată lumea s-a mărginit să repete cifra. Dar unde o va fi găsit el însuşi?

Dispunem însă de cîreva evaluări: de pildă, J. C. Russe'J[26] estimează populaţia Africii negre, în secolul al XVI-lea, Ia 3 5C0 CCO (eu, personal, am estimat-o, fără argumente solide, la 2 milioane). Pentru Egiptul secolului al XVI-Iea, documentele ne lipsesc cu totul. Se poate vorbi de două sau trei milioane, dat fiind ca primele estimări solide, în 1798, atribuie Egiptului 2 400 000 de locuitori şi că proporţiile actuale stabilesc o egalitate între Africa de nord si Eţipt? Fiecare din aceste populaţii reprezintă astăzi, ea singură, o zecime din umanitatea africana. Aceasta ar putea număra, dacă acceptăm aceeaşi proporţie pentru secolul al XVI-lea, între 24 si 35 de milioane, după cum vom adopta una sau alta dintre cele trei cifre 3i

precedente, ultima referindu-se la sfîrşitui secolului al XV'III-iea, primele doua la cel de-al XVI-lea. Cifra de IOC de milioane rămîne foarte departe de aceste aproximări. Evident, nu avem v aici o dovadă. Vom şovăi în continuare în ce pri-i i veste stabilirea unei cifre oarecare, dar vom fi !> aproape .categorici în a înlătura pe cea de 100 de milioane.

Sînt excesive şi cifrele avansate pentru Asia, dar aici discuţia nu are aceeaşi gravitate. Carr Saunders[27] socoteşte că Wilcox a greşit cînd a fixat populaţia Chinei, prin 1650, şase ani după cucerirea Beijingului de către manciuriem, la 70 de milioane şi el trece îndrăzneţ la dublul ei (150 milioane). în aceasta perioadă de răscruce a istoriei .chineze, totul se poate discuta şi se poate repune în dezbatere (rămîne, de pildă, o întrebare, dacă *jen-ting* nu sînt, cumva, *„jocurile"* noastre, nişte simple unităţi fiscale). Wilcox, în ce-1 priveşte, s-a bizuit pe *Totmg Hwa Louh* (traducerea lui Cheng Hen Chen). Să presupunem ca cifra lui e prea scăzuta; trebuie totuşi să ţinem seama de înfricoşătoarele măceluri provocate de invazia manciuriana; apoi, cifra reconstituită de A. P. Usher[23] este de *7.5* milioane în 1575 şi de 101 în 1661. în 1680, cifra oficială este de 61, cifra reconstituită de 98 după primul autor, de 120 după celălalt, dar toate acestea în 1680, cu alte cuvinte atunci cînd ordinea manciuriană se instaurase. Către 1639, un călător vorbeşte de vreo 60 de milioane de locuitori, adică, socotind 10 persoane de „foc", un coeficient anormal chiar pentru China.

Nu înainte de 1600, sau mai exact nu înainte de reocuparea Taiwanului, în 1683, începe, asemenea unui flux prelung, teribila progresie demografica a Chinei. Ea este protejata, adăpostită de către larga expansiune continentală care va purta pe chinezi spre Siberia, Mongolia, Turkestan, Tibet. în propriile sale limite, China era pe: atunci prada unei colonizări de d extremă intensitate. Toate pămîntunle de şes, colinele irigabile, anoi 5-zonele de munte, unde se înmulţesc pionierii

rd pădurile, sînt valorificate. Culturi noi, introiuse de portughezi în secolul al XVI-ka, ca araîidele, pătatele dulci şi mai ales porumbul, cuîosc atunci o extindere evidentă, în aşteptarea sosirii, tot din Europa, a cartofului, care nu va :ăpăta importanţă decît în secolul al XlX-iea.

3. MIGRAŢII INTERNE ÎN CUINA SFXOLIXIJI AL XVIII-lca.

Intensa creţtere demograf ică din secolul al X,V 111 -lea provoacă in China o intensificare a triure&ţiilot dintr-v provincie în alta, a căror schemă de ansamblu este redută pe aceasta harta. (Hxtras din L. I)er-tniptiy; I,e Comim-rct- â Cnnton un XVIII^ siecle).

Această colonizare va continua fără multe împotriviri pîna către 1740, după care petecul de pămînt rezervat fiecăruia se va reduce progresiv, populaţia înmulţindu-se neîndoielnic mai repede decît spaţiul cultivabil[29].

Aceste transformări profunde ajută să localizam o „revoluţie agricolă" chineză, dublată de o 3i

puternică revoluţie demografică care o depăşeşte. Cifrele probabile sînt următoarele: 1680, 120 milioane; 1700, 130; 1720, 144; 1740, 165; 1750, 186; 176C, 214; 1770, 264; 1790, 300; 1850, 430 .. .[30]. Atunci cînd George Staunton, secretarul ambasadorului englez, întreabă, în 1793, pe chinezi care e populaţia Imperiului, aceştia îi răspund cu mîndrie, dacă nu cu sinceritate: 353 de milioane . . .[31].

Să revenim insa la populaţia Asiei. De obicei, ea este estimată ca fiind de două-trei ori mai mare decît cea a Chinei. Mai degrabă de două decît de trei ori, căci India nu pare a fi la egalitate cu masa chineză. O estimare (30 milioane) a populaţiei Dekkanului în 1522, pornind de la documente discutabile, *ar da* pentru India întreagă o cifră de 100 de milioane de locuitori[32], nivel superior cifrei „oficiale" .chineze contemporane, fapt pe care nimeni nu este obligat să-1 creadă. De altfel, India va îndura, de-a lungul secolelor, grave perioade de foamete care vor pustii provinciile din nord[33]. Dar studiile recente ale istoricilor indieni semnalează prosperitatea şi puternica creştere demografică a Indiei în secolul al XVII-lea[34]. Nu e mai puţin adevărat că o estimare franceză inedită din 1797[35] îi atribuie numai 155 de milioane de oameni, în timp ce, în 1780, China anunţă *oficial* 275. Privitor la această inferioritate a Indiei, actele de bravură statistica ale lui Kingsley Davis[36] nu ne-ar da dreptate. Nu le-am putea însă accepta cu ochii închişi.

în orice caz, o Asie presupus egală cu de două sau de trei ori China ar număra 240 sau 360 de milioane în 1680; 600 sau 900 în 1790. Vom reafirma preferinţa noastră; mai ales spre mijlocul secolului al XVII-lea, ea merge spre cifrele cele mai scăzute. Populaţia lumii ar rezulta, către 1680, din următoarea adunare: Africa 35 sau 50, Asia 240 sau 360, Europa 100, America 10, Oceania 2; am regăsi ordinele de mărime ale primului 37 nostru calcul, cu aceleaşi marje de nesiguranţă.

Secole văzute unele în raport de altele

Verificările, în spaţiu, continent cu continent, nu trebuie sa înlăture verificările mai dificile pe panta timpului, secol cu secol. Paul Mombert[37] a dat un prim model, în legătură ,cu Europa şi pentru perioada 165C—1850. Două observaţii l-au condus: în primul rînd, faptul că ultimele cifre sînt cele mai puţin discutabile şi, în al'doilea, că dacă mergi regresiv, de la cele mai recente spre cele mai vechi nivele, trebuie să presupui între ele pante de creştere *plauzibile.* Aceasta înseamnă a admite pentru Europa, în 1850, cifra de 266 milioane şi a deduce — pantele fiind, cu totul limpede, mai puţin abrupte decît accepta, de exemplu, W. F. Wilcox — cifra de 211 pentru 1800; de 173 pentru 1750, iar pentru 1650, cele de 136 şi, respectiv, IOC. înregistrăm, prin urmare, o umflare a secolului al XVIII-lea în raport de estimările curente: o parte din cîştigurile concedate de obicei secolului al XlX-lea a fost înapoiată înaintaşului său (Aceste cifre sînt date, evident, cu toate rezervele).

Ne găsim astfei în prezenţa unor rate de .creştere anuală *rezonabile,* confirmate în mare de cîteva sondaje: din 1600 pînă în 1650, 6,2‰; din 1650 pînă în 1750, 2,4; din 1750 pînă în 1800, 4; din 1800 pînă în 1850, 4,6. Cădem iar, pentru anul 1600, pe cifra lui K. Julius Beloch (aproximativ 100 de milioane de locuitori pentru *întreaga Europă).* Dar nu avem nici un îndemn serios : să continuăm acest marş contra curentului, de la 1600 spre 1300, de-a lungul framîntatei epoci *m* care ştim ca se plasează un reflux puternic între 1350 şi 1450, apoi o creştere accentuată între 1450 şi 1650. . ■

■

Fireşte, putam relua, asumîndu-ne în întregime riscurile, raţionamentul facil al lui Paul Mombert. Cifra cea mai puţin riscată pentru 1600, cea de 100 de milioane de europeni, este nivelul cel mai înalt atins de o creştere îndelungată, în evaluarea căreia putem ezita între trei pante; una de 38

6,2'ți», pe care o arata creşterea de ia 1600 la J650; o alia de *2,4‰,* între 1650 şi 1750; ultima, de 4%o, de Ia 1750 Ia 1800. Logic, vom merge în cel mai prost caz la ultimul procentaj, pentru a line seama de accentuarea presupusă, nu stabilită, a creşterii dintre 1450 şi 1600. Rezultatul: în 1450, Europa ar număra în jur de 55 milioane de locuitori. în acest caz, daca acceptăm, împreună cu toți istoricii, că populația continentului a pierdut cel puțin o cincime din efectivul său odată cu „Ciuma Neagră" şi cu urmările ei, cifra pentru 1300—1350 s-ar stabili la 69 milioane. Nu cred că această cifră este neverosimila. Devastarile şi lipsurile din Răsăritul Europei, numărul de sale care dispar de-a lungul Europei întregi în timpul crizei dintre 1350 şi 1450, totul ne îngăduie să credem posibil acest nivel înalt, aproape de estimarea rezonabilă a lui Julius Beloch (66 de milioane).

Anumiți istorici văd în reluarea vie a creşterii din îndelungatul secol al XVI-Iea (1451—1650) o „recuperare" după regresul care i-a premers[38]. Am avea, dacă cifrele noastre ar fi luate în seamă, o compensație şi apoi o depăşire. Toate acestea sînt, evident, discutabile.

Vechile explicații insuficiente

Rămîne problema semnalată încă de Ia început: creşterea *generală* a populației lumii. Cea a Chinei în orice caz, tot atît de marcata şi în afară de discuție ca şi cea a Europei, obligă la revizuirea explicațiilor vechi- N-au decît sa le bocească istoricii care se încăpățînează să explice progresele demografice ale Occidentului prin scăderea mortalității urbane, ,care rămîne de altfel foarte ridicată[39], prin progresul igienei şi medicinii, prin regresul variolei, prin înmulțirea aducțiunilor de apa potabilă, prin scăderea hotărîtoare a mortalității infantile, la care se adaugă o scădere generală a ratei mortalității şi un avans al vîrstei medii la căsătorie, argumente care au, toate, o greii [9] taie foarte mare.

Ar-trebui însă, într-un fel sau altui, să regăsim şi aiurea decît în Occident explicaţii asemănătoare sau de o aceeaşi greutate. Dar în China, unde căsătoriile au fost totdeauna „precoce şi fecunde", nu s-ar putea invoca o scădere a vîrstei medii Ia căsătorie, nici un salt al ratei noilor născuţi. în ceea ce priveşte igiena oraşelor, uriaşul Beijing din 1793 numără, după spusele unui călător englez, 3 milioane de suflete[40] şi este fără îndoială maî puţin întins decît Londra, care nu ajunge nici pe departe la această cifră fantastică. în case scunde, îngrămădeala este incredibilă. Igiena n-are nimic de cîştigat aici.-

Tot aşa, fără a ieşi din Europa, cum sa explici creşterea rapidă a populaţiei în Rusia (ea se dublează între 1722 şi 1795: de la 14 la 29 milioane), atunci cînd aici medicii şi chirurgii lipsesc[41], iar oraşele nu cunosc nici un fel de igiena?

Iar dacă ieşim din Europa, cum sa explicăm creşterea din secolul ai XVTII-lea a populaţiei anglo-saxone sau hispano-portugheze din America, unde nu există nici doctori, nici o igienă- în mod special remarcabilă.' Rro de Janeiro, capitala a Braziliei din anul 1763, este vizitată cu regularitate de frigurile galbene, iar sifilisul- bîntuie, ea în toată America hispanică, făcînd să putrezească „pînă la os" carnea bolnavilor[42]. La urma urmei, | fiecare populaţie' ar fi putut avea felul său deose- I bit de a .creşte. De ce, însă, toate creşterile se: produc în acelaşi moment, sau aproape în .acelaşi? . : . V . . .

Neîndoielnic,' a existat pretutindeni, şi în mod deosebit odată cu ■ relansarea economică generală din secolul al XVIII-lea — în realitate mult mai devreme —■ *,o* extindere a spaţiilor ce se ofereau omului. Toate ţările lumii s-au colonizat atunci pe ele însele,, populînd pamînturile pustii sau. semi-pustii.. Ejjroga a profitat de un surplus de spaţiu vitaji.şi de,Jinina, datorită teritoriilor de peste mări şi-Estului european care iese, din „barbaria" sa, cum spunea abatele de iMabiy; în Rusia meridională, la fel ca, <je pildă, în regatul .Ungariei, în zona păduroasă şi încă mai mult..în cea mlăş- 40

tinoasă şi neomenoasa, acolo unde se menţinuse atît de îndelung frontiera războinică a Imperiului turcesc, împinsă apoi mult către sud. Fapt întru totul adevărat, fără ca în acest caz să mai fie nevoie să insistăm, şi pentru America. Dar şi pentru India, unde a început colonizarea pămînturilor negre de *regur,* în vecinătatea Bombayului[43]. încă mai adevărat pentru o Chină ocupată, îri secolul al XVII-lea, să umple atîtea goluri şi pustiuri, la ea acasă sau prin apropiere. „Oricît de paradoxal ar părea acest lucru, scria Rene Grousset, dacă ar trebui sa compari istoria Chinei cu cea a unei alte mari colectivităţi umane, la Canada sau la Statele Unite ar trebui sa te gîndeşti. în amîndouă cazurile este vorba în esenţă, şi trecînd dincolo de vicisitudinile politice, de cucerirea unor imense pamînturi virgine de către un popor de plugari care nu găseau în faţa lor decît populaţii semi-nomade sărace"[44]. Şi această expansiune continuă sau, mai bine spus, reîncepe odată cu secolul al XVIII-Jea.

Totuşi, daca avem a. face cu o expansiune, reînnoită, generală, în toată lumea, acest lucru se datoreşte înmulţirii numărului oamenilor. Mai curînd este vorba de .a consecinţă, decît de o cauză. De fapt a existat întotdeauna un spaţiu care putea fi însuşit şi la îndemînă, ori de cîre ori oamenii au dorit lucrul acesta sau atunci cînd au avut nevoie de el. Chiar astăzi, într-o lume „finita", după cum afirma Paul Valery într-un limbaj împrumutat din matematică, şi în care, observă un economist rezonabil, „omenirea nu mai are ia dispoziţie nici o a doua vale a Missisippiului, nici un al doilea teritoriu argentinian"[45], spaţiul nu lipseşte: pădurile ecuatoriale, stepele, chiar regiunile arctice şi adevăratele deserturi, în care tehnicile moderne pot sa ne rezerve mari surprize[46], sînt încă locuri ce pot fi cucerite.

în fond, nu aceasta este întrebarea. Adevărata întrebare rămîne: de ce, „conjunctura geografică" acţionează peste tot în acelaşi moment, de vreme ce oferta de spaţiu a fost, în definitiv, perina-[1] nemă? Sir^r^^^iil constituie problema. Econo-

mia internaţionala, eficace, dar încă atît de fragila, mi poate fi făcută numai ea răspunzătoare de o mişcare atît de generala şi atît de puternică. Şi ea este, în măsură egală, o cauză şi o consecinţa.

Ritmurile climatului

La întrebarea pe .care o pune acest unison mai mult sau mai puţin perfect nu ne putem închipui dccît un singur răspuns general valabil. Astăzi, ei nu mai provoacă surîsul persoanelor docte: este vorba despre schimliăjilede__climat. Fluctuaţii neîntrerupte, ale temperaturii ca şi ale sistemelor de presiune sau precipitaţii, sînt scoase la iveală de ultimele cercetări riguroase ale istoricilor şi meteorologilor. Aceste variaţii afectează arborii, cursurile de apă, gheţarii, nivelul mărilor, creşterea orezului ca şi pe cea a griului, pe cea a măslinilor ca şi pe cea a viţei de vie, animalele şi Jamenii.

Or, între secoJele al XV-lea şi al XVIII-lea, urnea nu este încă decît o masă ţărănească imensa, $C pînă la 90% din oameni trăiesc din pămînt şi lumai din el. Ritmul, calitatea, insuficienţa recoltelor hotărăsc cu privire la întreaga viaţă mateială. Urmează de aici lovituri neaşteptate, care asa urme pe scoarţa copacilor ca şi în carnea lamenilor. Şi unele din aceste schimbări apar pretutindeni în acelaşi moment, cu toate că nu ni le xplicăm încă decît prin nişte ipoteze succesiv .bandonate, ca pîria mai ieri, de pildă, cea a vanailor de viteza ale *jet stream-ului.* A existat astfel, 1_S££Sjiui,.al_2yA?"lc?i. ° răcire generală a emisfeej_jior.dice_o înaintare a gheţarilor, a banchizelor, înăsprire a iernilor. Drumul vikingilor spre imerica a fost din clipa aceea tăiat de gheţuri rimejdioase: „Acum a venit gheaţa (. . .) nimeni u mai poate mîna corăbiile pe calea cea veche fără rimejdii pentru viaţa lui", scrie un preot norve-ian la mijlocul secolului al XlV-lea. Aceasta ramă climatică ar fi pus capăt coloniilor nor- 42

manele din Groenlanda: trupurile celor din urma supravieţuitori, regăsite în solul îngheţat, ar fi patetica ei mărturie[47].

Tot astfel, epoca lui Ludovic al XlV-lea este o „mica eră glaciara", după expresia lui D. J. Schove[48],. adică un dirijor impunîndu-şi alt fel voinţa decît Regele Soare, în Europa cerealieră, ca şi în Asia orezariilor sau stepelor, în crîngurile de măslini provensale, ca şi în ţările scandinave în care zăpada şi gheaţa, atît de leneşe la topire, iar toamna prea grăbita sa revină, nu mai lasă griului timp sa ?e coacă: a.şa s-a întîmplat în Jeribilii ani 1690^ cei rnai reci în comparaţie „cu, precedentele şapte^seaile'*'. în China, de asemenea, odată cu mijlociiI secolului al XVII-lea, se înmulţesc accidentele naturale — secete catastrofice, ploi de lăcuste — iar în provinciile interioare, întocmai ca în Franţa lui Ludovic al XlII-lea, revoltele ţărăneşti urmează una după alta. Toate acestea dau fluctuaţiilor vieţii materiale un sens suplimentar şi explică *poate* simultaneitatea lor: o coerenţă fizica a lumii şi generalizarea unei anumite istorii biologice la dimensiunile umanităţii — care ne apar astăzi ca posibile — ar da pămîntului prima lui unitate, mult înaintea marilor descoperiri, înaintea revoluţiei industriale şi a întrepătrunderii economiilor.

Să ne ferim totuşi să simplificăm peste măsură această explicaţie climatică, chiar dacă ea. aşa cum cred eu, conţine o parte de adevăr. Orice climat este un sistem foarte complex şi incidenţele sale asupra vieţii plantelor, animalelor şi oamenilor se pot realiza numai pe căi sinuoase, deosebite după loc, culturi şi anotimpuri. în Europa occidentală temperată, există astfel „o corelaţie negativă între cantitatea de precipitaţii căzute de la 10 iunie pîna la 20 iulie" şi „o corelaţie pozitivă între procentajul (zilelor însorite) în perioada de la 20 martie la 10 mai şi numărul de boabe (la un spic) de gnu"[50]. Şi dacă vrem să legăm nişte consecinţe serioase de o deteriorare a climatului, trebuie să şi dovedim că ea a existat în [3] ţările acestei zone temperate, cele mai populate şi,

altădată, „cele mai importante pentru hrana Europei occidentale"[51]. Acest lucru este cît se poate de evident. Dar exemplele de influenţă directă a climatului asupra recoltelor pe care le-au avansat istoricii pun prea adesea în discuţie regiuni şi culturi marginale ca, de exemplu, grîul djn Suedia, în starea actuală a cercetării, redusă încă la punctarea unor realităţi, este cu neputinţă să generalizam. Să nu judecăm însă, prea mult şi dinainte, răspunsuri care vor să vină. Şi sa reţinem fragilitatea congenitală a omului faţă de forţele colosale ale naturii. Binevoitor sau nu, „calendarul" :ste stăpînul oamenilor. în mod logic, istoricii jconomiei „vechiului regim" îl văd ritmat de suc-:esiunea unor recolte bune, mai puţin bune şi sroaste. Tocmai aceste lovituri, repetate pun în nişcare enorme fluctuaţii de preţuri, de care var i depins mii de lucruri. Şi cine nu se va gîndi că tceasta insistenta muzică de fond va fi depins în) arte de istoria schimbătoare a climatului? Culoaştem şi astăzi importanţa crucială a musonului: i simplă întîrziere a lui provoacă în India pagube reparabile. Dacă fenomenul se repetă doi sau trei ni de-a rîndul, foametea bate la uşa. Pe aici mul nu s-a eliberat de aceste teribile constrîngeri.)ar să nu uităm ravagiile secetei din 1976, în ranţa şi în Europa occidentală, sau anormala :himbare a regimului vînturilor, în 1964 şi 1965, ire a provocat în Statele Unite, la est de Munţii tîncoşi, o secetă catastrofală[52]. Este desigur amuzant gîndul că explicaţia cli-iatică de astăzi, această incriminare a cerului, -ar fi descumpănit pe oamenii de altă dată. Ei au foarte înclinaţi sa explice cu ajutorul astrelor irsul tuturor lucrurilor pămînteşti, al destinelor dividuale sau colective, al bolilor. . . Un mate-atician, ocultist în timpul liber, Oronce Fine, agnostica, în 1551, în numele astrologiei: „Dacă >arele, Venus şi Luna sînt legate sub semnul Ge-enilor, scribii vor avea puţin cîştig acel an, iar igile fi-vor răzvrătite către stăpînii şi domnii r. Dar mare belşug de grîne va fi pe pămînt şi umurile rău păzite de belşugul de tîlhari"[53].

O SCARĂ DE REFERINȚĂ

Actuala populație a globului (cunoscută cu o aproximare de 10%) este astăzi, în 1979, de circa 4 miliarde de oameni. Dacă ne referim la cifrele foarte aproximative pe care le-am înfățișat, masa aceasta reprezintă, după cum ne plasăm în 1300 sau în 1800, cîtul înmulțirii cu 5 pînă la 12 a acestor umanități pierdute în timp [54]. Coeficientul de 1 la 12 sau 1 la 5, şi valorile intermediare, nu sînt numere de aur, care să explice totul. Cu atît mai mult cu cît introduc în joc realități care nu au avut niciodată o aceeaşi natură: omenirea de astăzi nu este în realitate omenirea din 1300 sau 1350 înmulțită de 12 ori, chiar numai din punct de vedere biologic, cad piramidele de vîrstă nu sînt identice, departe de aşa ceva. Cu toate acestea, chiar numai compararea, cifrelor brute deschide cîteva perspective. • ., • .

Oraşe, oştiri şi flote ■■■ .■ .

Astfel-, în călătoriile lor retrospective prm epocile anterioare ■ secolului al XlX-lea, istoricii întîlnesc oraşe-mici, oştiri-de-asemenea mici, judecind după normele noastre, care le cuprind, şi pe unele şi pe altele, în podul palmei.

.

Kb'lnul, în. secolul-al XV-lea.cel mai mare oraş al Germaniei [55], aşezat la punctul unde se întîlneau vasele de pe Rin, cele din amonte cu cele din aval, la încrucişarea marilor drumuri de uscat, are doar 20 000 de locuitori, într-o vreme cînd în Germania; raportul dintre populația rurala şi urbană ajunsese la- 10/1 şi cînd tensiunea urbană devenise evidentă, oricît de scăzută ne-ar părea ea astăzi. Sa acceptăm, deci, că un grup de 20 000 de locuitori reprezintă o importantă concentrare de oameni,.de forțe, de talente, de guri de hrănit, mai importantă., cu-mult, păstrînd toate proporțiile, decît o aglomerare de 100 000—200 000 de persoane-din zilele noastre, Gîndiți-vă la ce a .putut să însemne cultura originala şi viguroasă din Kb'lnul -secolului

XY-lea. Tot aşa, vorbind despre Istanbulul din :olul al XVI-lea, căruia trebuie să-i atribuim cel mai prost caz 400 000 de locuitori şi fără ioială 700 000[56], avem dreptul să spunem că este un monstru urban, comparabil, echivalînd ite elementele, cu cele mai mari aglomeraţii de i. Pentru a exista, îi trebuiau toate turmele de oi ; Balcanilor, orezul, leguminoasele, grîul Egip-lui; grîul, lemnul bazinului Mării Negre; boii, milele şi caii Asiei mici, iar pentru reînnoirea ipulaţiei sale, toţi oamenii disponibili din imperiu , pe deasupra, robii pe care incursiunile- tătăreşti aduceau din Rusia, pe care escadrele turceşti îi milgeau de pe ţărmurile Mediteranei, toate aces-a negustorite în monumentala piaţă a Besista-ului din inima enormei capitale. Să mai spunem, desigur, că armatele de rnerce-ari care îşi disputau Italia la începutul secolului 1 XVI-lea sînt foarte mărunte, 10 000 sau 20 000 e oameni, 10 sau 20 de tunuri. Aceşti soldaţi ■nperiali comandaţi de şefi prestigioşi, un Pescaire, n conetabil de Bourbon, un de Lannoy, un Phili->ert de Chalon, care în manualele noastre şcolare >at zdravăn celelalte armate de mercenari, pe care e conduc un Francisc I, un Bonnivet sau un ^autrec, sînt în fond 10 000 de oameni din vechile rupe jumătate pedestraşi germani — jumătate irchebuzieri spanioli, 10 000 de soldaţi de elita, .Iar care se uzează la fel de repede ca armata lapoleoniană mai tîrziu, între tabăra de la Bou-logne şi războiul din Spania (1803—1806). Ei xupă scena de la La Bicoque (1522) la înfrîn-gerea lui Lautrec la Napoli (1528); Pavia (1525) a fost momentul lor de culme[57]. Dar aceşti 10 000 de oameni sprinteni, înverşunaţi, nemiloşi (ei sînt uiştti eroi ai prădării Romei) reprezintă cu mult mai mult decît 50 000 sau 100 000 de oameni de asuzi. Dacă ar fi fost mai numeroşi, în acele în-depărtate timpuri, ei n-ar mai fi putut fi nici mişcaţi, nici hrăniţi, decît într-o ţara pe^te măsură de îmbelşugată. Victoria de la Pavia este succesul archebuzierilor dar şi mai mult încă al burţilor goale. Oştirea lui Francisc I e prea bine hrănită în ■

adăposturile care o apără de tunurile duşmanului, între zidurile oraşului Pavia pe care îl asediază şi parcul ducal, rezerva de vînătoare, încinsă şi ea cu ziduri (cu alte cuvinte pe un spaţiu de foarte modestă întindere), unde se va desfăşura pe neaşteptate bătălia la 24 februarie 1525.

I

4. BĂTĂLIA DE LA PAVIA

e *cârîmidi* ***împrejurul distrus la de***

cepului *asediului;*

fi. *P* *(După K. Tkom.)*

tre ducele d'Alençon. *(După li. Thom.)*

Tot astfel,-îngrozitoarea şi decisiva bătălie, de la Long Marston Moor (2 iulie 1644), prima, înfrîngere a „armatei regale în drama războiului civil englez, n-a pus în joc decît forţe militare limitate: 15 000 de regalişti, 27 000 de. partizani ai Parlamentului. întreaga armată a Parlamentului ar putea astăzi „să se încartiruiască pe pacheboturile ■*Queen Mary* şi *Queen Elisabeth** remarcă Peter Laslet şi conchide că „volumul minuscul al comunităţilor omeneşti, este (...) o trăsătura .caracteristică a *acestei, lumi pe care .am 1 pierdut-p."**.'* . : '

Acestea fiind zise, anumite izbînzi îşi recapătă itreaga valoare, dincolo de cifrele care pentru 11 le-ar deprecia încă din pornire.

Izbînzi repetate, ca cele înregistrate de inten-:nța spaniola, capabilă ca, pornind de la marile itațn de triaj", Sevilla, Cadix (mai tîrziu Lisa-jna), Malaga, Barcelona, să deplaseze galere, ote întregi şi *tercios,* regimente de infanterie, pe itinsul marilor şi pământurilor Europei; izbînzi i cea înregistrată la Lepanto (7 octombrie 1571), ide se înfruntă Islamul şi Creştinătatea şi unde : punțile celor două flote duşmane luate îm-reună, pe galerele uşoare ca şi pe marile corăbii tre le însoțesc, sînt, în total, cel puțin 100 000 *î* oameni[59]! O sută de mii de oameni! Judecind î masurile noastre, trebuie să ne gîndim la o otă care ar purta astăzi 500 000 sau 1000 000! incizeci de ani mai tîrziu, prin 1630, faptul ca 'allenstein a putut aduna sub ordinele sale }Q 000 de soldați[60] reprezintă o izbîndă şi mai are, care presupune o organizare excepțională
serviciului de aprovizionare, un record. Oştirea i Villars, care triumfă la Denain (1712), numără 3 000 de oameni[61], dar ea este armata disperării
a ultimei şanse. Mai tîrziu, în 1744, judecind .ipă spusele lui Dupre d'Aulnay, comisar de răz-)i, cifra de 100 000 de soldați pare să fi devenit îrmală, cel puțin cu titlu de exemplu teoretic, a fiecare patru zile, explică el, pentru acest imăr de oameni va trebui prevăzută prin parcul ; intendență o distribuție masivă de 480 CCC de ții, pornind de la cifra de 12COO0 de rații pe
(căci există şi rații duble). Socotind că o căruța stribuie cîte SOC, „n-ar fi nevoie, conchide el, :cît de 600 de căruțe şi de 2 400 de cai, înhămați te patru"[62]. Toate acestea au devenit mai simple, ;istă chiar cuptoare de fier pe roți, în care se iace pîinea de manutanță. Dar la începutul seco-lui al XVII-lea, un tratat de artilerie, expunînd feritele nevoi ale unei oştiri dotată cu tunuri, se creşte la cifra de 20 000 de oameni[63].

Aceste exemple servesc drept argumente într-o :monstrație care poate fi repetată cu uşurință în 48

legătură cu nenumărate alte cazuri. Volumul pierderilor prilejuite Spaniei de expulzarea maurilor (1609—1614) (300 000 de suflete, evaluare minimă după calcule destul de sigure)[64]; Franței, de către revocarea edictului de la Nantes[65]; Africii, prin traficul cu aegri în direcția Lumii Noi[66]; încă o dată Spaniei, prin popularea aceleiaşi Lumi Noi cu oameni albi (în secolul al XVI-lea, probabil o mie de plecări pe an, deci în total 100 000) — relativa mediocritate a acestor cifre — pune o problemă de ansamblu. Şi anume aceea că Europa, din pricina compartimentării sale politice, din pricina lipsei de flexibilitate a economiei sale, nu este în stare să scape de un număr mai mare de oameni. Fără Africa, ea nu ar fi putut pune în valoare Lumea Nouă, dintr-o mie de motive, mai ales din cauza climatului, dar şi pentru ca nu putea sustrage prea mult din propria sa mînă de lucru. Neîndoielnic, contemporanii exagerează cu uşurință, dar trebuie totuşi ca viața sevillană să fi resimțit emigrația pentru ca Andrea Navagero să poată spune în 1526 „Atîția bărbați au plecat spre Indii, încît oraşul (Sevilla) e puțin populat şi aproape în stapînirea femeilor"[67].

K. J. Beloch gîndea la fel, încercînd să cîntărească la adevărata ei greutate Europa secolului al XVII-lea, împărțită între cele trei mari puteri care şi-o disputau: imperiul otoman, imperiul hispanic, Franța lui Ludovic al XHI-lea şi a lui Richelieu. Calculînd masele de oameni de care dispuneau ele în Lumea Veche — în jur de 17 milioane pentru fiecare — el ajungea la concluzia că acesta era nivelul de la care pornind se putea aspira la rolul de mare putere[68]. Sîntem departe astăzi de acele timpuri…

O *Franță suprapopulată prematur*

Pe parcurs, multe alte comparații ne vor sugera lămuriri la fel de importante. *Să presupunem* că populația lumii, prin 1600, este o optime din cea de astăzi, că populația Franței (socotită în spațiul

sau politic de astăzi) este de 20 de milioane, fapt cît se poate de probabil, daca nu absolut sigur. Anglia număra atunci cel mult 5[69]. Dacă populația celor două țări s-ar fi înmulțit în ritmul mediu înregistrat de lumea luată în ansamblu, Anglia ar trebui să numere astăzi 40 milioane de locuitori,

5. REGIUNI SUPRAPOPULATE ŞI ZONE DE EMIGRAȚIE ÎN FRANȚA LA *'1* 745.

1. *Frontiere de stat;* 3. *LimiUle generaiitdțilcr*
Hartî de F. de Dainville, în: Popuiation, 1952, *nr.* 1. *Vezi comentariile,* infra. ///, *pp.* 298-99.

Franța 160; un fel de a spune, pe scurt, în ceea ce priveşte Franța (sau Italia sau chiar Germania secolului al XVI-lea), că avem a face cu țări probabil de pe atunci suprapopulate, că Franța, pentru capacitatea sa la acea epocă, este copleşită de oameni, de calici, de guri inutile, de indezirabili, încă Brantome spune că ea este *„pleine comme un ceuf"*[70], *plină ochi.* Emigrările, în lipsa unei politici voite de sus, se organizează şi ele cum pot, de bine-de rău, aşa cum sînt cele îndreptate spre Spania, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, de oarecare amploare, aşa cum sînt mai tîrziu cele îndreptate spre „insulele Americii", sau cele în legătură cu exilurile religioase, „îndelunga sînge- 50

rare a Franței, care începe în 1540, odată ..i. p.v mele persecuții sistematice (contra protestanților) şi nu se încheie decît în 1752—1753, odată cu ultima mare mişcare de emigrare ce urmează represiunilor sîngeroase din Languedoc"[71].

Cercetarea istorică scoate la iveala amploarea, pînă mai ieri necunoscută, a emigrației franceze către țările *iberice*[72]. Ea este dovedită de către tabelele statistice, ca şi de către semnalările insistente ale călătorilor[73]. în 1654, cardinalul de Retz se arată extrem de surprins cînd aude pe toată lumea vorbindu-i limba, Ia Zaragoza, unde exista nenumărați meşteşugari francezi*[7]. Peste 10 ani, Antoine de Brunei se miră la rîndul său de numărul uimitor de *gavachos* (aceasta este porecla peiorativă pe care au căpătat-o francezii) de la Madrid, 40 000 estimează el, „care se deghizează în spanioli şi pretind că sînt din Valonia, din Comte sau Lorena, ca să ascundă că sînt francezi şi ca să nu fie snopiți din această pricină"[75].

Ei sînt cei care furnizează capitalei spaniole meşteşugarii, oamenii de dîrvală, pe micii ei negustori, atraşi de simbriile bune şi de cîştigurile la care trag nădejde. Francezii sînt mai ales zidari şi lucrători în construcții. Dar există şi o invazie a satelor: fără țăranii veniți din Franța, pămîn-turile Spaniei ar rămîne adesea necultivate. Aceste amănunte vădesc o emigrație abundentă, permanentă, amestecată din punct de vedere social. Este un semn evident al suprapopulației franceze. Jean Herauid, sire de Gourville, ne spune în *Memoriile* sale[76] că în Spania există (1669) 200 000 de francezi, cifră enormă, nu însă neverosimilă. Deci, tocmai într-o țară care simte de secole şfichiul nifmKrului apare, sau mai degrabă se afirmă, odată cu secolul al XVIII-lea, restrîngerea voluntară a naşterilor, „chiar bărbații, scrie Sebastien Mercier (1771), în focul pornirii lor, fiind cu băgare de seama să asvîrle afară din casa lor un copil"[77]. După 1789, în timpul anilor de răscruce ai Revoluției, o descreştere accentuată a ratei natalității arata extinderea practicilor contraceptive[78]. Nu

trebuie, oare, reaşezată această reacţie, precoce în Franţa în raport de alte ţari, în lungul trecut al acestei evidente suprapopulări?

Densitatea popularii şi nivele de civilizaţie

Dat fiind că suprafaţa uscatului este de 150 de milioane de km^2, densitatea *medie* actuală a pămîntului, cu cele 4 miliarde de fiinţe umane ale sale, este de 26,7 locuitori/km^2. Acelaşi calcul, între 1300 şi 1800, ar da la cel mai scăzut nivel cifra de 2,3 locuitori/km^2, iar la cel mai înalt pe cea de 6,6, Să presupunem că, mai departe, am calcula suprafaţa actuală, cea din 1979, a zonelor celor mai populate (200 de locuitori şi mai mult pe km^2). Am avea astfel suprafaţa esenţială a civilizaţiilor dense de astăzi, care înseamnă — calculul a fost făcut şi răsfăcut — 11 milioane de km^2. Tocmai pe această bandă îngustă se concentrează 70% din populaţia lumii (3 miliarde de oameni). Saint Exupery a spus-o în felul său: lumea fîntînilor şi a caselor nu este decît o panglică îngustă pe suprafaţa părtinitului; o primă eroare, şi avionul lui se pierdea în mijlocul brusei paraguaiane; o a doua, el ateriza în nisipurile sahariene.. *J*[9]. Să stăruim asupra acestor imagini, asupra asimetriei, a absurdităţii lumii locuite, a *oekumenei.* Omul lasă goale nouă zecimi din suprafaţa globului, adesea silit, din neglijenţă de multe ori şi pentru că istoria, un lanţ nesfîrşit de eforturi, a hotărît altfel decît vrea el. „Oamenii nu s-au întins pe pămînt, scrie Vidai de la Blache, ca o pată de ulei; în primele timpuri ei s-au adunat în felul coralilor" cu alte cuvinte strîngîndu-se în „straturi succesive" pe „anumite puncte" ale „bancurilor de populaţii umane"[80]. Atît sînt de slabe densităţile de altădată, încît la o primă privire am fi tentaţi să conchidem că, între 1400 şi 1800, aceste grupuri umane cu adevărat dense, care constituie civilizaţiile, nu se văd nicăieri. în timp ce, de fapt, o aceeaşi separaţie, o aceeaşi 52

asimetrie împarte lumea în zone grele şi înguste şi în zone vaste şi goale, uşoare din punct de vedere uman. Din nou, cifrele trebuie repuse aici la scară.

Cunoaştem astfel, prin 1500, în jurul impactului cuceririi europene asupra Americii, amplasarea aproape exactă a civilizaţiilor, a culturilor evoluate, a culturilor primitive din întreaga lume. Documentele de epocă, relatările ulterioare, anchetele etnografilor, de ieri şi de astăzi, ne pun la îndemînă o hartă valabilă, căci limitele culturale, după cum se ştie, variază destul de puţin în decursul secolelor. Omul trăieşte de preferinţă în cadrul propriilor experienţe, prins cu şiragul generaţiilor în capcana vechilor sale izbînzi. Omul, adică grupul căruia îi aparţine: unii indivizi îl părăsesc, alţii i se încorporează, dar grupul rămîne legat de un spaţiu dat, de pămînturile cunoscute. Acolo a prins rădăcini.

Harta lumii de pe la 1500, întocmită de un etnograf, Gordon W. Hewes[81] şi pe care o reproducem, este grăitoare prin ea însăşi. Ea deosebeşte 76 de civilizaţii şi culturi, adică 76 de compartimente de forme şi întinderi diferite care îşi împart cele 150 de milioane de km^2 ai uscatului. întrucît această hartă are o mare importanţă şi întrucît va trebui să ne raportăm adesea la ea, s-o privim cu atenţie chiar din pornire. Aceste 76 de bucăţele de puzzle schiţează un anume clasament, de la compartimentul nr. 1, al Tasmaniei, pînă la al 76-lea şi ultimul, cel al Japoniei. Clasamentul se citeşte fără greutate, de jos în sus: 1) de la nr. 1 la nr. 27, sînt rînduite popoarele primitive, culegătorii, pescarii; 2) de la nr. 28 la nr. 44. nomazii şi crescătorii de animale; 3) de la nr. 45 la nr. 63, popoarele cu agricultură încă deficitară, în primul rînd ţăranii cu săpăliga, curios repartizaţi, ca un brîu aproape neîntrerupt în jurul lumii; 4) în sfîrşit, de la nr. 64 la nr. 76, .civilizaţiile, acele populaţii relativ dense, stăpînind numeroase mijloace şi avantaje: animale domestice, brăzdare, pluguri, care, şi mai ales oraşe ... Este inutil să insistam; tocmai ultimele 13 bucăţele ale acestui

puzzle explicativ sînt țările „dezvoltate", lumea cea *grea de* oameni. ■ . . .

Clasamentul pe aceste locuri de vîrf este, de altfel, discutabil, dintr-unul sau două puncte de vedere. Trebuie, oare, plasate pe acest nivel înalt, cu drepturi depline, nr. 61 şi 62, adică civilizația aztecă sau mexicană şi cea incaşă sau peruană? Da, desigur, dacă este vorba de calitatea lor, de strălucirea lor, de artele lor, de mentalitatea lor originală; da, dacă este vorba de minunile de calcul ale vechilor mayaşi; încă "> dată da, dacă ne gîndim la longevitatea lor; e!e supraviețuiesc înfricoşătorului şoc al Conquistei albi'or. Nu, dimpotrivă, dacă observăm că ele întrebuințează exclusiv săpăliga şi bățul; că ele nu cunosc (în afară de lama, de alpaga şi de oaia peruană, *viciind)* nici un animal domestic mare; *'a* nu ştiu ce este roata, bolta, carul, metalurgia fierului, ultima cunoscută de secole, ba chiar de milenii, în culturile totuşi modeste ale Africii negre. Aceeaşi îndoială şi aceeaşi reținere se impune față de compartimentul 63, adică grupul finez, care abia începe să fie atins de razele civilizațiilor învecinate.

Dar, depăşind această discuție, cele 13 civilizații care rămîn formează la scara lumii întregi o lungă şi subțire cordeluță pierdută în hățişul Lumii Vechi, adică o îngusta țară a fîntînilor, a arăturilor, a popularii dense, a spațiilor stăpînite de om, atît de temeinic pe cît îi stătea atunci în putere să le stapîiiească. De altfel, deoarece am lăsat de o parte cazul american, aberant, să spunem că acolo unde omul civilizat se afla în 1500, el se afla încă din 1400, se aflä în 1800 şi tot aşa şi astăzi. Bilanțul poate fi repede încheiat: Japonia, Coreea, China, Indochina, Insulinda, India, Islamul filiform, cele patru Europe diferite (cea a latinității mediteraneene, cea mai bogată; cea grecească, cea mai nefericită, cufundată sub năvala turcească; cea nordică, cea mai vivace; cea ruso-lapona, cea mai frustă). La care se adaugă două curiozități: cu nr. 64, robustele civilizații caucaziene şi, cu 54

nr. 65, civilizația de neclintit a *plugarilor* abisinieni.

Avem aici, în totul, poate 10 milioane de km^2, aproape de 20 de ori teritoriul actual al Franței, un spațiu minim, o fascicolă de înaltă densitate, individualizată net, pe cît posibil, care se poate recunoaşte, *mutatis mutandis,* în actuala geografie a lumii (în care pe li milioane de km^2 trăiesc, o repet, 70% din ființele umane). Dacă am accepta proporția actuală a masei umane a civilizațiilor în raport de ansamblul omenirii (70% din total), densitatea kilometrică a acestor zone privilegiate ar trece, între 1300 şi 1800, conform reperelor noastre extreme, de la 24,5 (minimum) la 63,6 (maximum)[82]. în 1600, ca să ne oprim în punctul de observație în care a stat K. J. Beloch, media noastră s-ar situa între 28 şi 35. Adică un prag important: dacă în Europa de atunci statutul de putere cerea cel puțin 17 milioane de oameni; în lume, nivelul la care apare îngrămădeala, înghesuiala cot la cot, şi deasupra căruia trăieşte şi prospera pe atunci o civilizație este cam de 30 de oameni pe km^2.

Dacă ne oprim tot în 1600, foarte populata Italie„-număraQ44i_de locuitori pe-> km^2; Țările de Jos, 140; FranțaȚp4) Germania, 28f Peninsula Iberica, "T7; Polonia^ Prusia, 14; Suedia, Norvegia şi Finlanda, în jur de 1,5 (dar, prizoniere ale unui ev mediu primitiv şi care se prelungeşte, ele sînt în marginea Europei şi nu participă la viața acesteia decît prin zone restrînse ale teritoriului lor).[83] în ce priveşte China, China celor 17 provincii (cea de a 18-a, Kan-Su, ținea pe atunci de Turkestanul chinezesc), ea are, în 1578, o densitate cu puțin peste 20[34].

Dar aceste nivele, atît de scăzute pentru noi, semnalează deja suprapopulări evidente. La începutul secolului al XVI-lea, Wiirtembergul, regiunea cea mai populată a Germaniei (44 locuitori pe km^2),[85] este, prin exelență, zona de recrutare a mercenarilor; Franța este o vastă zonă de emigrare la nivelul de 34; Spania, la numai 17. Şi 5 totuşi, Italia şi Țările de Jos, bogate şi deja „in-

Vînaîoare, pescuit şi cuies
!] Nomazi şi crescători de vite
Culturi puţin evoluate, ţărani cu sâpâliga Culturi înaintate Civilizaţii dense, cu plug

6. CIVILIZAŢII, „CULTURI" ŞI POPOARE[1] PRIMITIVE PRIN 1500.

i populaţii gal la din Africa d
Crescători de vite din Africa d

I, *Tasmanieni; %. Pigmei din Congo;* 3. *Veda (CeiIon)* ; *4.A ndamani;* 5. *Sakai şi semangi;* 6. *Populaţii kubu; 7. Pun ani (Borneo);* 8. *Negritos din Filipine; 9. Ciboney (Antile);* 10. *GS-Botocudos;* II. *Indienii din Gr ană, Cha-co;* 12. *Boşimani;* 13. *Australieni;* 14. *Marele Bazin (Statele Unite);* 15. *California meridională;* 16. *Texas şi Mexicul de nord-est; \t. Patagonia;* 18. *Indieni de pe coastele chiliene meridionale;* 19. *Atabasci şi algonquini (Canada denord);%§. Yukaghiri;* 21. *Eschimoşi din centru şi din est;* 23. *£$-chimoşi din vest; %Z. Kamciadali, koriaci, ciucci; 24. Ainoşi, gliiliaci, golzi;* 35. *Indieni de pe coasta de nord-vest (Statele Unite şi Canada);* 26. *Podişul Columbiei;* 27. *California centrală;* 28. *Populaţii de crescători de reni;* 29. *Insulele Canare;* 30. *Nomazi din Sahara;* 31. *Nomazi din Arabia;* 33. *Păstori munteni din Orientul Apropiat;* 33. *Păstori din Pamir şi din Hindukuş;* 34. *Cazahi şi kirghizi;* 35. *Mongoli;* 36. *Păstori tibetani;* 37. *Tibetani sedentari;* 38. *Sudanezi din vest;* 39. *Sudanezi din est;* 40. *Somalezi* 56

dustrializate", suporta o sarcina umană mai grea şi pe care, în mare, o păstrează acasă. Căci supra-popularea este o funcţie, o mărime variabilă, ce depinde de alte mărimi variabiJe, de numărul oamenilor şi, fn acelaşi timp, de resursele de care aceştia dispun.

în demografia istorica, A. P. Usher distinge trei nivele de populare. Pe treapta de jos, popularea zonelor de pionierat (el spune, gîndindu-se la Statele Unite, „de frontieră"), sau o populare de început, în spatii neprelucrate sau puţin pre lucrate de către om.

^

Popularea în cel de al doilea stadiu al său (China, India înainte de secolul al XVIII-lea, Europa înainte de secolul al XII-lea sau al XIII-lea) se situează între 15 şi 20 la km^2. Ar veni apoi popularea „densă", peste 20. Această ultimă cifră este poate prea modestă. Dar este evident că, după normele tradiţionale, densităţile pe care le-am semnalat pentru Italia, Ţările de Jos şi Franţa (44, 40, 34) corespund încă din 1600 unei tensiuni demografice. Să notăm ca, după calculele lui Jean Fourastie, pentru Franţa vechiului regim, era nevoie, ţinînd seama de asolament, de 1,5 hectare de pămînt cultivabil pentru a asigura necesarul de hrană al unui om[8*5]. Este aproape de ceea ce confirmă Daniel Defoe în 1709: 3 acri de pămînt bun sau 4 de pămînt mijlociu (adică 1,2 *ţ* pînă la 1,6 ha)[87].

Orice tensiune demografică implică, vom vedea de îndată, fie opţiuni alimentare (şi mai ales o *alegere* între carne şi pîine), fie transformări în agricultură, fie ample recursuri la emigraţie.

Aceste observaţii ne duc abia în pragul problemelor esenţiale ale unei istorii a populaţiei. Ar trebui să mai ştim, printre altele, raportul dintre populaţia urbană şi cea rurala (acest raport fiind *indicatorul* esenţial al unei istorii vechi a creşterii şi să cunoaştem mai bine forma grupurilor rurale, *indicatorul* esenţial al unei istorii vechi a creşterii) > potrivit cu normele geografiei umane. Aproape *ie* Sankt-Petersburg, la sfârşitul secolului al ^VlII-lea, se răzleţesc foarte departe unele de 58

altele fermele sordide ale ţăranilor finlandezi; casele coloniştilor germani se grupează; satele ruseşti sînt, prin comparaţie, grupări importante[88], în Europa centrală, la nord de Alpi, satele sînt destul de firave. Avînd prilejul să văd numeroase planuri funciare, în Boemia — pe vechile domenii ale Rosenbergilor şi apoi ale Schwarzenbergilor, în apropierea graniţei austriece, în zona iazurilor pline de crapi, ştiuci şi bibani —■ ca şi în arhivele centrale de la Varşovia, am fost izbit de dimensiunile extrem de reduse pe care le au sumedenia de sate ale Europei centrale din secolele al XVTI-lea şi al XVIII-lea: vreo zece case, cel mai adesea. .. Sîntem departe de satele-oraşe ale Italiei sau de marile burguri dintre Rin, Meuse şi bazinul parizian. Dar nu este oare debilitatea rurală din atîtea ţinuturi ale Europei centrale şi răsăritene una din cauzele esenţiale ale destinului ţărănimii? Cu cît îi lipsea mai .mult .solidaritatea marilor comuni ta ţî,'"î'Tprgfît era ea mai dezarmata în faţa stăpînului[89].

Ce mai sugerează harta lui Gordon W. Hewes?

Cel puţin trei lucruri:

1. Marea fixitate a vetrelor „culturilor" (această primă izbîndă) şi „civilizaţiilor" (a doua izbîndă a oamenilor), deoarece aceste vetre au fost reconstituite pornind din timpurile noastre printr-o metodă regresivă simplă. A existat o fixitate a limitelor. Asamblarea lor este deci o trăsătura geografică, tot atît de puternică cît Alpii, Gulf Streamul sau albia Rinului.

2£_Ea arată de asemenea că, înainte de triumful Europei, acţiunea de recunoaştere era pretutindeni încheiată şi lumea fusese luată în stapînire de către om, de secole sau de milenuj Acesta nu s-a oprit decît în faţa marilor obstacole: imensităţile marine, munţii greu de străbătut, masele forestiere (cele ale Amazoniei, Americii de Nord, Siberiei), pustiurile imense. Ba încă, dacă te uiţi mai îndea-

proape, nu există întindere marină care să nu fi ispitit foarte timpuriu aventura oamenilor şi să nu-şi fi dezvăluit tainele (musonii oceanului Indian sînt cunoscuți încă din antichitatea greacă); nu există masă muntoasă care să nu-şi fi arătat intrările şi trecătorile; pădure prin care omul să nu se

---

7. LAS BANDEIRAS BRAZILIENE (SECOLELE XVI—XVIII).
I,as bandeiras *au pornit mai ales din oraşul Sao Paulo (S. P. pe hartă), Pauliştii au străbătut întreaga Brazilie. (După A.d'Escragnolh-Taunay.)*

fi strecurat; deşert pe care el să nu-1 fi străbătut, în ceea ce priveşte spațiul „locuibil şi navigabil"[90] al lumii, nu încape îndoială: cea mai neînsemnată bucățică avea încă dinainte de 1500 (şi încă înainte de 1400 sau 1300) proprietarul ei, beneficiarii ei. Chiar deserturile rebarbative ale Lumii Vechi adăE oştesc, sub etichetele de la nr. 30 la nr. 36, lumile ătăioase ale marilor nomazi despre care vom mai vorbi în acest capitol. Pe scurt, Universul, „vechiul nostru domiciliu"[91] este „descoperit" de multă vreme, cu mult înaintea „marilor descoperiri".

Bilanţul bogăţiilor vegetale a fost şi el întocmit aşa de exact „de la începutul istoriei scrise, încît nici o singura plantă alimentară de utilitate generală nu s-a mai adăugat la lista celor care erau cunoscute anterior, într-aut de atentă şi completă fusese exploatarea la care popoarele primitive supuseseră lumea vegetală"[92].

Nu Europa, deci, descopere America sau Africa; ea nu violează continente misterioase. Descoperitorii centrului Africii din secolul al XlX-lea, atît de lăudaţi pînă mai ieri, au călătorit pe spinarea hamalilor negri, iar marea lor eroare, cea a Europei de atunci, a fost credinţa că ei descopereau un fel de Lume Nouă... Tot astfel, descoperitorii continentului sud-american, chiar acei *bandeirantes paul/stas* (porniţi din oraşul Sao Paulo, înfiinţat în 1554) şi a căror epopee în decursul secolelor al Xyi-lea, alXVII-lea şi al XVIII-lea este admirabilă, n-au făcut decît să redescopere vechile piste şi rîurile navigabile pentru pirogi utilizate de indieni. Metişii (de portughezi cu indieni), *mamelucos,* sînt cei care-i duceau de mînă[93]. Aceeaşi aventură o trăiesc, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, francezii, datorită metişilor canadieni, *„Bois Brules",* de la Marile Lacuri pînă la Mississipi. foarte adesea, Europa a redescoperit lumea cu ocKn7 picioarele şi inteligenţg," altora.

Ceea ce a izbutit ea, şi îi aparţine, este descoperirea Atlanticului, stăpînirea spaţiilor dificile, a curenţilor şi vînturilor acestuia. Victorie tardivă, aceasta i-a dăruit porţile şi drumurile celor Şapte Mări ale lumii. Din acea clipă, ea a pus în slujba omului alb unitatea maritimă a universului. Europa glorioasă înseamnă flote, corăbii şi iarăşi corăbii, urme vălurite pe apa mărilor; înseamnă popoare de marinari, porturi, şantiere navale. în timpul primei sale călătorii în Occident (1697), Petru cel Mare nu se înşeală în aceasta privinţă, el lucrează pe şantierele navale olandeze, la Saardam, in apropierea de Amsterdam.

3. Ultima observaţie: zonele înguste de. populaţie densa nu sînt totdeauna omogene. Alături 61 de regiunile stăpînite temeinic (Europa occiden-

tală, Japonia, Coreea, China), Insulinda şi Indochina nu sînt la drept vorbind decît o semănătura rara cu cîteva regiuni populate; India, ea însăşi, nu este pe de-a-ntregul în stăpînirea civilizaţiilor sale amestecate; Islamul reprezintă un şir de ţărmuri, de *saheiuri* pe marginea unor spaţii vide, la malul fluviilor, mărilor, deserturilor, lipite de coastele Africii negre, de Coasta sclavilor (Zanzibar) sau de cotul Nigerului, unde îşi clădeşte şi reclădeşte imperiile războinice. Chiar Europa, dincolo de zonele ei sălbatice, se deschide spre răsărit în vid.

Cartea oamenilor şi a animalelor sălbatice

Există o ispită, totdeauna mare, de a nu vedea decît civilizaţiile; ele sînt esenţialul. în afară de aceasta, ele au cheltuit comori de îndemînare pentru a regăsi vechiul lor chip şi uneltele, costumele, casele, practicile, chiar cîntecele tradiţionale. Muzeele lor ne aşteaptă. Fiecare din „compartimentele" lor, are, prin urmare, nişte culori ale lui. Adesea, totul 'este aici original: morile de vînt din China se rotesc pe orizontală; la Istanbul foarfecile au pe tăiuş un fel de scobituri interioare, nişte zimţi mari; lingurile de lux sînt făcute din lemn de piper; nicovala japoneză, ca şi cea chinezească, nu seamănă cu a noastră; corăbiile de pe Marea Roşie sau din Golful Persic nu au nici un singur cui… Şi fiecare „compartiment" are plantele lui, animalele lui domestice, şi, oricum, un fel al lui de a se purta cu ele, locuinţa lui preferată, felurile lui de mîncare exclusive . .. Un simplu miros de bucătărie poate evoca o întreagă civilizaţie.

Şi totuşi, civilizaţiile nu sînt nici toată frumuseţea, nici toata sarea acestui pămînt al oamenilor. în afara lor, cîteodată străbătînd prin chiar masa lor sau urmărindu-le conturul şerpuit; se insinuează viaţa primitivă şi mari întinderi sună a gol. Acolo trebuie să ne imaginăm cartea oamenilor şi fia-

relor sălbatice, sau cartea de aur a vechii agriculturi făcute de ţăranii cu săpăligă, paradis în ochii oamenilor civilizaţi căci pe aicea se scutura ei de constrîngeri cînd li se iveşte prilejul.

Extremul Orient poate oferi imaginile cele mai numeroase ale acestor comunităţi sălbatice, în insulele Insunlidei, în munţii Chinei, în nordul insulei japoneze Veso, în Taiwan sau în inima plina de contraste a Indiei. Europa nu are „sălbateci" de acest fel, cu domiciliul în ea, populaţii care ard, care „mănîncă" pădurile de pe înălţimi pentru ca să cultive acolo orez în pămîntul uscat al curaturilor[94]. Foarte de timpuriu, ea şi-a domesticit muntenii, i-a îmblînzit, netratîndu-i ca pe nişte paria. în Extremul Orient, dimpotrivă, nu există asemenea legături sau complicităţi. Ciocnirile, nenumărate, sînt aici de o brutalitate fără milă. Chinezii luptă fără încetare împotriva sălbaticilor lor munteni, crescători de animale cu case puturoase. Aceleaşi conflicte în India. în 1565, în peninsula Dekkan, pe cîmpul de bătaie de la Talikota, regatul hindus Vijyanagar este lovit mortal de cavaleria şi artileria sultanilor musulmani din nord. Uriaşa capitală nu este ocupată imediat de către învingător, dar rămîne fără apărare, lipsita de care şi animale de tracţiune, plecate toate cu armata. Asupra ei se abat atunci, jefuind-o la sînge, popoarele sălbatice din brusele şi junglele înconjurătoare, brinjari, lambadi, kuruba[95].

Dar aceşti sălbatici sînt ca şi întemniţaţi, gata încercuiţi, de către trufaşele civilizaţii. Adevăraţii oameni sălbatici sînt aiurea, în plină libertate, în teritorii înfiorătoare, este adevărat, şi la hotarele ţărilor populate: ei sînt acele *Randvolker* ale lui Fnednch Ratzel, popoarele de margine, popoarele *geschichtlos,* fără istorie (dar, oare, aşa să fie?) ale geografilor şi istoricilor germani. Ieri încă, în nordul îndepărtat siberian, „12 000 de ciucci trăiau pe 800 000 km^2; o mie de samoiezi pe cei 150 C00 de km^2 ai peninsulei îngheţate Yamal"[96]. C^ci „tocmai grupele cele mai nevoiaşe cer spaţiu mai mult"[97] daca nu cumva ar trebui să rasturnam această afirmaţie: numai o viaţă elementară

se poate menține, dezgropînd rădăcini şi tuberculi sau pnnzînd în cursă animale, în aceste spații uriaşe, dar duşmănoase.

în orice caz,{.de îndată ce omul se rarefiază, chiar dacă spațiul pare de proasta calitate sau inutilizabil, animalele sălbatice încep să mişune. A. te îndepărta ele om înseamnă a le întîlni. Toate fiarele pămîntului vin spre tine atunci cînd citeşti povestirile de călătorie. lata tigrii Asiei, dînd tîrcoale satelor şi oraşelor, înotînd şi luînd pe nepregătite, în delta Gangelui, pescarii adormiți în barca lor, după spusele unui călător din secolul al XVII-lea; încă astăzi, în Extremul Orient, în hotarul cătunelor de munte, se lăzuieşte o fîşie, pentru a ține departe pe temuții mîncători de oameni[98]. De cum cade noaptea, nimeni nu se mai simte în siguranță, nici măcar în interiorul caselor. într-un mic oraş de lîngă Canton, unde stă la închisoare părintele iezuit Las Cortes împreuna cu tovarăşii lui de suferință (1626), un om iese din celulă; tigrul îl înhață". O pictură chinezească din secolul al XlV-lea reprezintă un tigru enorm printre ramuri înflorite de pomi, ca un monstru familiar[100]. Asta pentru că, într-adevăr, el se găseşte din belşug în Extremul Orient.

Siamul este o vale, valea fluviului Menam; pe apele lui, şiruri de case pe piloți; bazar-, familii îngrămădite în ,bărci; pe maluri, două sau trei oraşe, printre care capitala, orezarii; apoi vaste păduri prin care apa se insinuează pe întinderi uriaşe. Răzlețele placi de sol forestier, care rămîn în permanență deasupra apelor, adăpostesc tigri şi elefanți sălbatici şi chiar un fel de capre de munte, după cum pretinde E. Kămpfer[101]. Alți monştri, leii, domnesc în Etiopia, în Africa de nord, în Persia, aproape de Bassra, sau pe drumul de nord-vest al Indiei, către Afganistan. Crocodilii mişună în rîurile Filipinelor[102], mistreții sînt stăpînii cîmpiilor de coastă dm Sumatra, din India, ai podişurilor din Persia; în mod obişnuit, la nord de Beijing, caii sălbatici sînt vînați şi prinşi cu lațul.[103] Cîinii sălbatici urla în munții Trebizondei şi îl împiedică pe Gemelli Careri sa doarmă[104].

Tot sălbatice sînt, în Guineea, nişte vaci mărunte pe care vînătorii locali le vînează cu înverşunare, în timp ce, dimpotrivă, toată lumea o ia la fugă din fața haitelor de elefanți şi de hipopotami, de „cai de mare" (sic) care, în aceeaşi regiune pustiesc ogoarele „de orez, de mei şi de alte legume.. ,"[105]. în uriaşa Africă australă, goală, sălbatecă mult dincolo de ținuturile din jurul capului Bunei Speranțe, se întîlnesc, alături de foarte rarii oameni, „avînd mai multe legături cu felul de a trăi al fiarelor decît cu cel omenesc", animale „cumplite", o mulțime de lei şi de elefanți, care au ren urnele că sînt cei mai mari din lume[106]. Să ne imaginăm, întorcîndu-ne în timp şi la celălalt capăt al continentului, elefanții Africii de Nord, pe vremea Cartaginei şi a lui Hannibal. Şi, tot către nord, dar în inima Africii negre, adevărata goană după elefanți, care a furnizat europenilor, începînd din secolul al XVI-Iea, uriaşe cantități de fildeş[107].

întreaga Europă, de la Urali pînă la strimtoarea Gibraltar, este domeniul lupilor, iar munții ei, cel al urşilor. Ubicuitatea lupilor, îngrijorarea pe care o trezesc, fac din vînarea lor un indicator de sănătate al spațiului rural şi chiar al oraşelor, un indicator de calitate al anilor care trec. Un moment de neatenție, un recul economic, o iarnă aspră sînt de ajuns pentru ca ei să se înmulțească, în 1420, haitele pătrund în Paris prin spărturile meterezelor sau prin porțile prost păzite. Iată-i iar, în septembrie 1438, dîndu-se la om, de data aceasta în afara oraşului, între Montmartre şi poarta Saint-Antoine[108]. în 1640, lupii intrau în Besancon trecînd peste Doubs, în apropiere de morile oraşului, şi „mîncau copii pe ulițe"[109]. Prin 1520, Francisc I înființează dregătorii de *grand louvetier,* ofițer însărcinat cu întreținerea şi conducerea vînătorilor şi hăitaşilor pentru vînătorile regale de lupi. Aceşti slujitori regali organizează vînători cu bătaie, pe întinderi mari, pentru care sînt mobilizați seniorii şi țăranii, cum s-a întîm-ptat chiar în 1765 Ia Gevaudan „unde pagubele făcute de lupi i-au făcut pe oameni să creadă S intr-o fiară monstruoasă"[110]. „S-ar părea, scrie un

francez în 1779, ca se încearcă stîrpirea speciei în Franța, cum s-a făcut, acum șase sute de ani în Anglia; dar nu este ușor să-i învăluiești, într-o țară întinsă și deschisă din toate părțile, cum este a noastră, cu toate că aceasta s-a putut face într-o insula, așa cum este Marea Britanie"[111]. în 1783 Deputații de Comerț discută propunerea făcută cîțiva ani mai înainte și anume de „a introduce în Anglia o cantitate de lupi suficientă pentru ca sa nimicească cea mai mare parte a populației"[112]. Chiar în privința lupilor, legată de pămînturile continentului, de pădurile îndepărtate ale Germaniei și Poloniei, Franța nu scapă de poziția ei geografică de răscruce. în 1831, regiunea Vercors era încă infestată de lupi[113].

Spectacol mai plăcut, iată ieruncile, fazanii, iepurii albi, potîrnichile albe ale Alpilor, potîrnichiie roșii care sperie, aproape de Malaga, caii lui Ihomas Miinzer[114], doctor din Nurnberg, călătorind împreună cu niște prieteni prin împrejurimile muntoase ale Valenciei, în 1494. Sau, la începutul secolului al XVI-lea, mareea de animale sălbatice din Rauhe Alb, în Wiirtemberg: țăranii sînt totuși opriți să le hăituiască cu cîini mari; numai pădurarii au dreptul acesta[115]. în Persia, mișună mistreții, cerbii, căprioarele; gazelele, tigrii, urșii, iepurii și o mulțime uimitoare de porumbei, gîște sălbatice, rațe, turturele, corbi, bîtlani și două soiuri de potîrhiche. . ,[116].

Firește, cu cît vidul este mai mare, cu atît mai puternic pulsează viața animală. în Manciuria, pe unde călătorește împreuna cu uriașa suită a împă ratului Chinei (100 000 de cai), părintele Verbiest (1682) asistă bodogănind, frînt de oboseală, la vînători fantastice: într-o singura zi sînt omorîți 1 000 de cerbi și 60 de tigri[117]. în 1639, în insula Mauricius, încă nelocuită, turturelele și iepurii sînt atît de numeroși, atît de puțin sperioși, îneît pot fi prinși cu mîna[113]. în Florida, în 1690, po rumbeii sălbatici, papagalii și alte păsări sînt atît de multe, îneît se aduc de acolo corăbii pline de ouă și de păsări[119].

în Lumea Nouă, bineînțeles, totul capătă proporții exagerate: există o supraabundență de zone deșerte (de *despoblados)* şi, între ele, la depărtări uriaşe, cîteva oraşe, minuscule. Ca să ajungi de la Cordoba la Mendoza, în ținutul ce va deveni Argentina, e nevoie de douăzeci de zile, mergînd cu viteza celor 12 care mari, trase de 30 de perechi de boi, care îl însoțesc, în 1600, pe episcopul din Santiago de Chile, Lizarraga[120]. Animalele autohtone sînt puține, dacă exceptăm bizonii, lama, viței de mare, spre sud[121]. Dimpotrivă, ținutul pustiu a fost ocupat de animalele (cai, bovine) aduse din Europa, care s-au înmulțit în voia lor. Imense cirezi de boi sălbatici şi-au croit drumuri bine hotărîte de „transhumanță", prin cîmpie, unde vor continua să trăiască în libertate pîna în secolul al XlX-lea. îngrămădite una lîngă alta, hergheliile de cai sălbatici par cîteodată, pe linia orizontului, posibile dîmburi. Să fie vorba de o anecdotă pe seama gogomăniei noilor veniți în America, *Jos chapetones,* luați ca totdeauna peste picior, cum se şi cuvine, de către locuitorul ei mai vechi, *el baquiano,* şi pe care Lizarraga a luat-o în serios? în pampa aceasta, în care nu găseşti o aşchie de lemn, nici măcar una, „cît degetul mic", un *chapeton* zăreşte în depărtare micul dîmb, un *monte.* „Hai repede pînă acolo să tăiem ceva lemne", se bucură el.. ,[122].

Ne-am putea opri aici, odată cu această anecdotă. Dar avem şi ținte mai grase pentru vînătoa-rea noastră de imagini: Siberia, de exemplu, deschisă ruşilor în acelaşi timp în care America se deschide europenilor din vest. în primăvara lui 1776, cîțiva ofițeri ruşi, plecați prea devreme din Omsk, călătoresc spre Tomsk: rîurile au început să se dezghețe. Sînt siliți să coboare fluviul Obi pe nişte plute improvizate (trunchiuri scobite de copaci, prinse unul cu altul). Primejdioasa navigație, după spus'-'e medicului militar (elvețian de origine), care descrie scena, este totuşi amuzantă: „Am numărat cel puțin 50 de insule pe care mulțimea vulpilor, iepurilor şi castorilor era atît de [7] mare încît îi vedeai venind pînă la apă (•••.) am

avut plăcerea să văd o ursoaică cu patru ursuleţi plimbîndu-se pe malul rîului". Adăugaţi „o mulţime înfiorătoare de lebede, cocori, pelicani, gîste sălbatice (...) tot felul de raţe sălbatice (mai ales roşii) (...). Bălţile sînt pline de buhai de baltă şi de sitari, iar pădurile gem de găinuşe, de gotcani şi de alte păsări.. . (. ..) După apusul soarelui, aceste armate de vietăţi înaripate făceau cu ţipetele lor o gălăgie atît de înfiorătoare, că nu ne mai puteam înţelege între noi"[123]. La capătul Siberiei, Kamciatka, peninsulă imensă, aproape deşartă, se însufleţeşte, încetul cu încetul, pe la începutul secolului al XVIII-lea. Animalele cu blană atrag vînători şi neguţători, aceştia duc pieile pînă la Irkuţk, de unde ele ajung fie în China, prin tîrgul învecinat de la Kiakhta, fie la Moscova şi de acolo în Occident. Voga lutrului datează din această epocă. Pîna atunci, nu slujise decît ca îmbrăcăminte pentru vînători şi indigeni. Preţurile urcînd brusc, vînătoarea ia dintr-o dată o amploare uriaşa. Prin 1770, ea s~a transformat într-o enorma organizaţie. Corăbiile, construite şi armate la Ohoţk, au echipaje mari, căci indigenii, prea adesea prost trataţi, sînt duşmănoşi; cîteodată ei ucid, dau foc cîte unei corăbii. Pe de altă parte, trebuie să transporţi hrana pentru patru ani, să importi de la mare depărtare pesmeţi şi crupe. De aici, cheltuielile enorme cu aprovizionarea, care dau între-prinderea pe mîna neguţătorilor din îndepărtatul Irkuţk: ei îşi împart cheltuielile şi beneficiile prin-tr-un sistem de acţiuni. Călătoria continuă pînă în arcul Aleutinelor şi poate dura patru sau cinci ani. Vînătoarea are loc la gura fluviilor, acolo unde mişună animalele. *„Trappernl", „promîşle-nicul"* urmăreşte cu barca animalele obligate să urce la suprafaţă, ca să respire, sau aşteaptă formarea primei banchize: vînători şi cîini ajung atunci uşor la Jutriile atît de neajutorate cînd sînt , afara din apă, le doboară în goană, alergînd de la una la alta, chit că le omoară mai tîrziu. Cîteodată, din banchiză se rup bucăţi, purtînd în larg vînători, cîini şi leşuri de animale. Se întîmplă ca, blocată în mările nordului, corabia să rămînă fără 66

lemne şi provizii. Echipajul este silit să se hrănească cu peşte crud. în ciuda acestor greutăţi, vînătorii vin de pretutindeni[125]. Prin 1786, apar în mările Pacificului de nord corăbii englezeşti .şi americane. în aceste condiţii, Kamciatka, se goleşte repede de animalele ei frumoase: vînătorii trebuie să meargă mai departe, pînă pe coasta americană, chiar pînă la latitudinea San Francisco-ului, unde ruşii şi spaniolii se vor ciocni la începutul secolului al XlX-lea, fără ca istoria cea mare să se preocupe peste măsură de eveniment.

Chiar spre amurgul celui de al XVIII-lea secol, încă mai întîlnim, pe spaţii enorme, un fel de viaţă animala primitiva a lumii: omul care apare pe neaşteptate în mijlocul acestor paradise este pentru ele inovaţia tragică. Numai nebunia blănurilor explică faptul că la 1 februarie 1793 velierul *Lion,* care duce spre China pe ambasadorul Macartney, descoperă în Oceanul Indian, la aproape 40° latitudine sudică, în insula Amsterdam, cinci locuitori (trei francezi şi doi englezi) îngrozitor de murdari. Corăbii din Boston, care vînd la Canton piei de castor american sau piei de focă din insulă, i-au debarcat acolo într-o călătorie precedentă. Cei cinci oameni au organizat un măcel gigantic (25 000 de animale în timpul unei singure veri). Focile acestea nu sînt singurele animale ale insulei, unde trăiesc şi pinguini, balene, rechini, cîini de mare şi o mulţime de peşti. „Cîteva undiţe şi cîteva cîr-lige ne-au adus peşte cît să hrănim echipajul de pe *Lion* timp de o săptămînă întreagă". La gurile apelor dulci, mişună linii, bibanii şi mai ales racii: „.. . marinarii afundau în apă coşuri în care puneau nadă din carne de rechin şi, după cîteva minute, scoteau aceste coşuri pe jumătate pline de raci..." O altă minune sînt păsările, albatroşi cu ciocul galben, mari petreli negri, păsările numite «de argint", petreli albaştri, aceştia păsări de noapte, hăituite de păsările de pradă şi de vînătorii de foci care îi atrag aprinzînd torţe, încît „omoară o mulţime (.-•): ele sînt chiar hrana lor 9 cea mai de seamă şi ei spun că gustul cărnii este

excelent. Petrelul albastru e aproape de mărimea porumbelului.. ."[126].

într-adevar, înainte de secolul al XVIII-lea, cartea junglei se poate deschide mai oriunde. E mai bine s-o închidem înainte de a ne pierde prin ea. Dar,.,xe măttyji£,,ay,eiri ai.cL.cu „privire „la şlăbiciujffLe. regimului deacupație instaurat de om!

O VECHE ORÎNDUIRE BIOLOGICĂ IA SFIRŞIT ODATĂ CU SECOLUL AL XVIII-LEA

Ceea ce s-a sfărîmat odată cu secolul al XVIII-lea in China şi in Europa, este o veche orînduire biologica, ansamblu de constrîngeri, de piedici de structuri, de raporturi, de jocuri numerice, care pina atunci constituisera norma.

Echilibrul cîştigă întotdeauna

Jocul se angajează la nesfîrşit între cele două mişcări, cea a naşterilor şi cea a morţilor. în mare, în vechea orînduire, totul ajunge la un echilibru. Cei doi coeficienţi (natalitatea şi mortalitatea) sînt aproape unul de altul: 40%Q. Ceea ce aduce viaţa, moartea ia înapoi. Dacă în 1609, în mica comună La Chapelle — Tourgerets[127], astăzi cuprinsă în zona suburbană a oraşului Rennes, avem 50 de botezuri, cfupă cum ne spun registrele sale parohiale, socotind 40 de naşteri la 1 000 de locuitori, înmulţind deci numărul de botezuri cu 25, putem afirma ca populaţia acestui sat mare este de 1 250 de locuitori. în a sa *Aritmetică politică* (1690), William Petty, economistul englez, reconstituie populaţia, pornind de la decese, înmulţindu-le pe acestea cu 30 (ceea ce înseamnă o uşoară subestimare a morţii)[128].

Pe termen scurt, activul şi pasivul merg mînă în mînă: dacă unul din adversari o ia înainte, celălalt reacţionează. în 1451, ni se spune că ciuma răpeşte la Koln 21 000 de locuitori: în anii care urmează, în oraş se oficiază 4 000 de căsătorii[129]; chiar dacă aceste cifre, aşa cum totul ne lasă să bănuim, sînt exagerate, compensarea este evidentă. La Salzewedel, mică localitate din vechea marca branderburgheză, în 1581, mor 790 de oameni, adică de 10 ori mai mult decît în vremuri normale. Numărul căsătoriilor coboară de la 30 la 10, dar in anul următor, cu toată reducerea de populaţie,

B.

1			Excedent de decese (față donaştsrf						
Botezuri			Γ	h					
m\P'			W		f	t			A
j Seorâ l logCTilmicd		1____			0 $	Q 6â 7		(1 £	

:| 'i

C.

8. DEMOGRAFIE VECHE
BOTEZURI ŞI INMORMÎNTĂRI.

Tr«t ezem^ic: ^4. *Un oraş flamand.*
B. Un oraş din Basse- Provence.
C. Un oraş din Beauvaisis.

Aceste exemple, luate printre sute altele, arată raportul între mortali-

se ofcciaza 30 de casatorii, urmate de numeroase naşteri compensatorii™. In 1637, la Verona, imediat după o ciuma care, se spune, a secerat jumătate din populaţie (dar cronicarii exagerează), soldaţii garnizoanei, aproape toţi francezi şi râmaşi destul de numeroşi şi după flagel, iau de neveste

1770 71 7? 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 63 «*

9. MIŞCAREA POPULAŢIEI FRANCEZE ÎNAINTE DE REVOLUŢIE.
(Extras din M. Rcinhari şi A. Armengattd, Histolte generale de la populatioa mondiale.*

văduvele, iar viaţa îşi reia drepturile[131]. Adînc lovită de dezastrele războiului de treizeci de ani, întreaga Germanie înregistrează, după scăparea din chinuri, o creştere demografică. Este un fenomen compensatoriu care acţionează în favoarea unei ţări pe jumătate sau pe sfert distrusă de ororile războiului. Un călător italian care vizita Germania puţin după 1648, într-o vreme cînd populaţia Europei stagnează sau scade, observa „că sînt puţini bărbaţi în stare să poarte arme, dar un număr nefiresc de mare de copii"[132].

Dacă echilibrul nu revine destul de repede, intervin autorităţile: la Veneţia, atît de pizmaş închisă, decretul liberal din 30 octombrie 1348 acordă, imediat după cumplita „Ciumă Neagră", cetăţenia deplină *(de intus et de extra)* oricărei persoane care, într-un termen de un an, se va aşeza in oraş cu familia şi bunurile sale. De altfel, ca [3] regulă generală, oraşele nu trăiesc decît cu preţul

acestor aporturi exterioare. Dar, de obicei, aporturiJc se organizează spontan.

Pe termen scurt, prin urmare, creşteri şi scăderi alternează, se compensează cu regularitate, aşa cum arată în mod monoton dubJa curbă în dinţi de fierăstrău (pînă în secolul al XVIII-lea) a deceselor şi naşterilor, oriunde ar fi ea trasată în Occident, la Veneţia sau Beauvais. Epidemia se însărcinează cît de repede, dacă este nevoie, să suprime copiii mici, mereu în primejdie, şi pe toţi acei pe care precaritatea resurselor îi ameninţă. Săracii sînt totdeauna primii loviţi. Aceste secole stau sub semnul nenumăratelor „masacre sociale". în 1483, la Crep7, aproape de Senlis, „a treia parte din oamenii acelui oraş sînt cerşetori prin ţara, iar bătrînii se sting pe grămezile de gunoaie, zi de zi"[1]**.

Abia începînd cu secolul al XVIII-Iea, viaţa va birui asupra morţii, luînd-o de atunci cu regularitate înaintea duşmanului său. Dar contraofensivele rămîn posibile, aşa cum s-a întâmplat chiar în Franţa, în 1772—1773, sau în timpul acelei crize izbucnite din adîncuri, între 1779 şi 1783 (graficul 4). Aceste alerte puternice, semnalează precaritatea unei ameliorări tardive şi care se dovedeşte contestabilă, la bunul plac al unui echilibru mereu periculos, între necesităţile alimentare şi posibilităţile producţiei.

Foametea

Timp de secole, foametea revine cu o asemenea insistenţă îneît ea se încorporează în regimul biologic al oamenilor, este o structură a vieţii lor de fiecare zi. Scumpetea şi lipsurile sînt de fapt continue, familiare, chiar în Europa, totuşi privilegiată. Cîţiva bogătaşi prea bine-hrăniţi nu schimbă cu nimic regula. Şi cum ar putea fi altcumva? Randamentele cerealiere sînt mediocre. Doua recolte proaste, una după alta, provoacă adevărate catastrofe. în lumea occidentală, poate şi mulţumită climatului, aceste catastrofe sînt adesea amor-

tizate. Tot as, f.

.Or ezări,-Jo

a

c z JaJnic, vestitn i lduri'
secoluJui rr aI calas

nord.
> foan

Pccra. **Pe ia m;;/^„ i**
Ja *mii*

r atunci di

îşi fac apariţia îngăduia fele .şi înlesnirile secolului ni XVIII-lea şi ale celui de-al XlX-lea, catastrofele se ţin una de alta: foametea din 1730 în Silezia, cele din 1771—1772 din Saxa şi Germania meridionala[138], foametea din 1816—1817 în Bavaria şi dincolo de hotarele ei propriu-zise: la 5 august 1817, oraşul Ulm sărbătoreşte, prin slujbe de mulţumire, reîntoarcerea la normal odată cu noua recoltă.

O altă statistică: Florenţa, aşezată într-un ţinut care nu este cu deosebire sărac, ar fi cunoscut, între 1371 şi 1791, 111 ani de lipsuri, faţă de numai 16 ani cu recolte bune[139]. Este adevărat că Toscana este muntoasă, specializată în cultura viţei de vie şi a măslinilor, şi că ea poate, datorită neguţătorilor săi, chiar înainte de secolul al XIII- .,■ lea, să conteze pe griul sicilian fără de care n-ar fi în stare să trăiască.

De altfel nu trebuie să credem prea uşor că oraşele, obişnuite să se plîngă, ar fi singurele expuse acestor lovituri ale soartei. Eie au magaziile lor, rezervele lor, „oficiile griului", fac cumpărături în străinătate, o întreagă politică de furnici prevăzătoare. „Ţara", satele, ceea ce pare paradoxal, suferă cîteodată mai mult decît ele. Trăind în dependenţă de neguţători, de oraşe, de seniori, ţăranul nu prea dispune de rezerve. în caz de foamete, el nu are o altă soluţie decît să pornească spre oraş, să se adune acolo grămadă, cum dă Dumnezeu, să cerşească pe străzi, să moară adesea acolo, ca la Veneţia sau la Amiens[140], chiar şi în secolul al XVI-lea, în pieţe'e publice.

Oraşele au fost nevoite curînd să se apere împotriva acestor invazii regulate care nu erau numai ale nevoiaşilor din împrejurimi şi care ridicau adevărate armate de săraci, venite cîteodată de foarte departe. în 1573, în cîmpiile din jur şi pe străzile oraşului Troyes apar cerşetori „străini", nfometaţi, zdrenţăroşi, plini de purici şi de păîuchi. Nu li s-a dat voie sa rămînă acolo decît iOuăzeci şi patru de ore. Dar, curînd, orăşenii *se* rată neliniştiţi de pericolul unei „răzmeriţe" chiar rintre milogii oraşului şi satelor apropiate, „pen-

'f'?>SPKa-i

Pe sărau sa devin*

nord,

iar
Ch-

mai

3*?> daca
răsăritene, occi-
va. Daca ei

1 «toric, foame
trebuie socotii

un al

spune
p'm de
8- Este
ie. în

nala că „prostimea din Lorena şi alte ţinuturi de prin vecinătăţi este adusa la o stare într-atît de mult Ia capătul nevoilor încît mănîncă iarba de pe cîmpuri ca vitele, şi cu deosebire cei din satele Pouilly şi Parnot, în Bassigny. . . şi sînt negri şi slabi ca nişte schelete (?)"[151]. în 1693, notează un locuitor din Bourgogne, „scumpetea griului era aşa mare prin tot regatul că oamenii mureau de foame"; în 1694, în apropiere de Meulan, secerişul s-a făcut înainte de coacerea griului, „mare număr de oameni s-au ţinut cu iarba ca vitele"; în 1709, iarna groaznică a aruncat pe drumurile Franţei nenumăraţi bejenari[152].

Evident, toate aceste imagini întunecate nu trebuie montate una lîngă alta. Dar nici nu trebuie să fim prea optimişti. Carenţele alimentare şi bolile pe care le provoacă: scorbutul (care face cunoscuta carieră, odată cu marile calatorii maritime), pelagra, cu deosebire în secolul al XVIII-lea ca urmare a consumului exclusiv de porumb, beri-beri, în Asia — toate acestea nu ne pot înşela. Nu ne înşala nici persistenţa fierturilor, a zemurilor, din alimentaţia populară, sau pîinea amestecată cu *faini secundare,* coaptă doar la lungi intervale de timp, la o lună sau la două Juni odată. Ea era aproape totdeauna mucegăită şi tare. în unele regiuni era tăiată cu toporul. în Tirol o pîine integrală din grîu rîşnit, cu păstrare îndelungată, se cocea de două sau de trei ori pe an[153]. *Dictionna'ire de Trevonx* (1771) afirmă, nici mai mult, nici mai puţin: „De obicei ţăranii sînt îndeajuns de proşti, fiindcă nu se hrănesc decît cu alimente grosolane".

Epidemiile

O recoltă proastă, treacă meargă. Dacă însă sînt doua, preţurile cresc, foametea se instalează, şi niciodată singură: mai devreme sau mai tîrziu, ea deschide poarta epidemiilor[154] care, desigur, au şi ele propriul lor ritm. Ciuma, „balaur cu multe capete", „cameleon straniu", cu forme atît de deosebite unele de ahele încît contemporanii, fără s-o 80

cerceteze mai îndeaproape, o confundă cu alte maladii, este marele, îngrozitorul personaj. Podoabă a „dansurilor macabre" ea reprezintă o permanență, o structură a vieții oamenilor.

Ea nu este, la drept vorbind, decît o boală printre multe altele, amestecată cu ele, călătorind împreună şi molipsindu-se unele de la altele, datorită promiscuităților sociale, vastelor receptacole umane unde maladia rămîne în rezervă, somnolează, pentru ca mai tîrziu, într-o bună zi, să explodeze iarăşi. O carte întreagă s-ar putea scrie despre civilizațiile dense şi despre aceste călătoare încrîncenate, epidemiile şi endemiile, despre ritmurile care le fac să-şi piardă o clipă urma pentru ca, după un timp, să se întoarcă din nou. Ca să nu ne oprim decît la variolă, o carte de medicină din 1775, pe vremea cînd începuse să se vorbească despre inoculări, o socoteşte ca „cea mai generală dintre toate bolile": dintr-o sută de persoane 95 sînt atinse de ea; una din 7 moare din această cr.uză[155].

Dar medicul de astăzi nu se descurcă, la o primă privire, printre maladiile ascunse sub numele de altădată şi printre descrierile, cîteodată aberante, ale simptomelor lor. Nimic, de altfel, nu ne dă certitudinea că ele ar fi totdeauna comparabile cu cele pe care le cunoaştem astăzi, căci maladiile se transformă, au şi ele o istorie, care depinde de evoluția posibila a microbilor şi viruşilor şi de cea a terenului uman pe care vieţuiesc aceştia[156]. O întîmplare a permis, nu demult (1922), lui Gaston Roupnel, ajutat de unul din prietenii săi, parazi-tolog, sa descopere tifosul exantematic (transmis prin purici) sub numele de „friguri purpurii" sau „purpurate", la Dijon şi în alte locuri, în secolul al XVII-lea[157]. Aceleaşi „friguri purpuroase", prin 178C, „secerau pe sărmanii parizieni din faubour-gul Saint-Marcel cu sutele (.. .) Groparilor li se rupeau mîinile de oboseală"[158]. Dar problema „purpurei" nu este încă rezolvată în mod absolut. Ce poate crede medicul de astăzi despre „ciuma" din 1343, descrisă de Guy de Chauliac, în *Grande Chirurgie,* lucrare ce va cunoaşte 69 de ediții, din 81 1478 pînă în 1895, boală care ar avea doi timpi

caracteristici: primul, destul de lung (două luni), febra şi hemoptizie; al doilea, abces şi accidente pulmonare? Sau despre epidemia din 1427, împopoţonata la Paris cu porecla, greu de înţeles, de *„ladendo",* şi descrisă ca o boală inedită: „începea la rărunchi, ca şi cum ar fi fost o piatră mare, şi apoi veneau frisoanele şi timp de opt ori zece zile nu putea bolnavul cu adevărat nici să bea, sau să mănînce, sau să doarmă". Apărea apoi „o tuse atîta de rea, că de erai la predica, nu se putea auzi ce vorbeşte predicatorul de hîrîiala celor care tuşeau"[159]. Neîndoielnic, era vorba de o gripă provocată de un virus specific, cum a fost gripa denumită „spaniolă" din anii imediat următori primului război mondial sau „gripa asiatică", care a invadat Europa în anii 1956—58 ... Sau iată boala pe care ne-o descrie l'Estoil: „La începutul lui aprilie (1595) Regele (Henric al IV-lea) s-a sim- ţit foarte rău de la un guturai care îi pocise toată faţa. Asemenea guturaie puseseră stăpînire pe oraşul Paris, din pricina frigului mare ce se făcuse, neobişnuit pentru acel anotimp al anului: din care s-au tras mai multe morţi ciudate şi venite pe neaşteptate, *odată cu ciuma* (sublinierea noastră) care s-a răspîndit prin felurite locuri în oraş; toate fiind pedepse de la Dumnezeu pentru care, cu toate acestea, se vedea prea puţina căinţă şi la cei mari şi la cei mici"[160].

în schimb, Anglia este devastată între 1486 şi 1551 de o boală astăzi dispărută, numită *„sueţte anglaise".* Ea provoca simultan tulburări cardiace, pulmonare, reumatismale, iar bolnavii, cuprinşi de friguri şi asudînd abundent, mureau adesea doar în cîteva ore. Cinci mari epidemii — 1486, 1507, 1518, 1529, 1551 — au făcut nenumărate victime. Fapt curios, începînd aproape totdeauna la Londra, în insulele britanice, ele nu atingeau, nici Ţara Galilor, nici Scoţia. Şi numai epidemia din 1520, deosebit de violentă, a trecut pe continent, cruţînd Franţa, lovind Ţările de jos, Olanda, Germania şi chiar cantoanele elveţiene.

Dar ce boală ar putea fi la Madrid, în august 1596, această epidemie „necontagioasă", ni se

spune, care provoacă umflaturi Ja vintre, la subsuori si la gît? După apariţia febrei, bolnavii fie că se vindeci în cinci-şase zile şi se refac încet, fie că mor neîntîrziat. E vorba de altfel de oameni amărîţi, locuind în case igrasioase, dormind pe pămîntul gol[1*2].

O alta dificultate: bolile merg în haită, „ele nu au nimic comun în afară de manifestările infecţioase, aşa cum se întîmpla cu difteria, holerina, febra tifoida, *«picotta»,* vărsatul, frigurile purpurii, *«bossa», «dendo», «tac»-ul* sau *«harion»-ul, «Ie îrousse galant»* sau *«răul cald»* şi, mai departe, tuşea măgărească, scarlatina, gripele, *influenza. . ."*[163]. Această listă, alcătuită în temeiul ştirilor despre Franţa, se regăseşte şi aiurea, cu variante, în Anglia, bolile curente sînt frigurile intermitente, *„la suette anglaise", chloroia* sau „boala verde", gălbinarea, sfîrşeala, „căderea" sau epilepsia, ameţeala, reumatismul, litiaza, calculii[164].

Faţă cu aceste atacuri masive, să ne gîndim la non-rezistenţa unor populaţii prost hrănite, prost apărate. Mărturisesc că proverbul toscan „cel mai bun leac la friguri e o oală plină ochi", pe care l-am citat deseori, mă convinge doar pe jumătate. Dar, în timpul foametei din 1921—23, din Rusia[165], după mărturia unui observator irecuzibil, malaria s-a dezlănţuit în toată ţara, făcîndu-şi apariţia cu aceleaşi simptome ca în regiunile tropicale pînă în vecinătatea cercului artic. Subalimentarea a fost, cu totul evident, un „înmulţitor" al bolilor.

O altă regulă fără excepţii: epidemiile ţopăie, merg pe sărite de la o masă de oameni la alta. Alonso Montecuccoli, pe care marele duce de Toscana îl trimite în Anglia, va trece prin Boulogne, cum scrie el (2 septembrie 1603), nu prin Calais, unde ciuma englezească, urmînd logica comunicaţiilor curente, tocmai „se infiltrase"[166]. Un mic exemplu, alături de puternicele mişcări care, pornind din China şi India, pe releele mereu active ale Constantinopolului şi Egiptului, duc ciuma către [3] Occident. Tuberculoza este şi ea o veche cunoştinţă

a Europei: Francisc al II-lea (meningită tuberculoasa); Carol al IX-lea (tuberculoza pulmonara), Ludovic al XHI-lea (tuberculoză intestinală) sînt dovada acestui lucru (1560, 1574, 1643). Dar, odată cu secolul al XVIII-lea, venită probabil din India, apare o tuberculoză care este mai virulentă decît cea care bîntuise pînă atunci. Ea este, în orice caz, boala de fond a Europei romantice şi a întregului secol al XlX-lea. Tot din India, holera, care exista acolo în stare endemică (ea se datorează bacilului *virgulă),* se generalizează în peninsulă la 1817, apoi îi depăşeşte hotarele, ridicîndu-se la nivelul unei violente şi redutabile pandemii, care se întinde curînd pînă în Europa.

Un alt vizitator, de data aceasta chiar în timpul secolelor supuse observaţiei noastre: sifilisul. El urcă, de fapt, pînă în preistorie şi scheletele unor oameni primitivi îi poartă de pe atunci urmele. Cazuri clinice sînt cunoscute înainte de 1492. Dar sifilisul saltă iar, începînd de la descoperirea Americii precolumbiene: este cadoul, s-a spus, răzbunarea învinşilor. Din cele patru sau cinci teorii pe care le susţin astăzi doctorii, cea mai probabilă este cea care explică boala ca o creatură (poate, mai bine spus, o recreatură) ivită drept urmare a raporturilor sexuale dintre cele doua rase (influenţa lui *treponema pertenue* asupra lui *treponema paHicliim)*[167]. în orice caz, răul se arată înspăimîntător la Barcelona, de la sărbătorirea întoarcerii lui Columb (1493), apoi se râspîndeşte în galop: este o boală epidemică, rapidă, *mortală.* în patru sau cinci ani ea făcuse turul Europei, trecînd dintr-o ţară în alta, cu nume înşelătoare: *tnal napolitain,* „boală napolitană" sau „boală franţuzească", *the french disease* sau *Io mal francioso;* Franţa, din cauza poziţiei sale geografice, cîştigă acest război al vocabularului. Cu înfumurare, încă din 1503, bărbierii chirurgi de la Hotel-Dieu afirmă ca vindecă râul prin cauterizări cu fier încins la roşu. Sub această formă virulentă, sifilisul ajunge în China încă din 1506—1507[1(58]. Mai tîrziu, cu ajutorul mercurului, el ia în Europa forma sa clasică atenuată, cu evoluţie lentă, cu

leacurile, cu spitalele lui specializate *(„Spittle"* la Londra)[159], atacînd neîndoielnic, începînd cu sfîrşitul secolului al XVI-lea, întreaga masa a populaţiei, de la „calici" pînă la seniori şi prinţi. Malherbe, care era numit *Pere Luxure* (Moş Desfrîu) „se mîndrea că a fost, de trei ori, muncit de sfrînţie"[170]. Diagnosticului pus în mod obişnuit bolii lui Filip al II-lea de către medicii de pînă mai ieri, Gregorio Maranon[171], istoric şi medic celebru, îi adăoga un fond eredo-sifilitic, pe care îl putem dărui retrospectiv, fara risc de eroare, tuturor capetelor încoronate ale trecutului. Un personaj din teatrul lui Thomas Dekker (1572—1632) spune un lucru pe care la Londra îl gîndeşte toată lumea: „Aşa cum este de încredinţată o gloată de oameni că în rîndurile ei sînt pungaşi sau o ştoarfă că îşi găseşte muşterii de Sfîntul Mihai şi, după aia, are sfrînţie"[172].

Ciuma

Uriaşul dosar al ciumei creşte mereu şi explicaţiile se îngrămădesc unele peste altele. Mai întîi, este vorba de o boală cu cel puţin două înfăţişări: ciuma pulmonara, pe de o parte, nouă formă a răului şi care iese la lumina istoriei o dată cu pandemia din 1348 în Europa; ciuma bubonică, pe de altă parte, mai veche (buboaiele se formează la vintre şi gangrenează). Acestea sînt „semnele lui Dumnezeu", *God's tokens,* sau mai simplu, *tokens,* în franceză *Ies tacs,* care seamănă cu nişte jetoane de metal sau de piele, ca acelea pe care le pun în circulaţie neguţătorii. „Se întîmpîă ca unul singur să fie fatal..." Ciuma neagră (pulmonară) se datorează virusului pe care-1 transmit puricii lui *Mus Rattus.* Dar acesta, se spunea pînă mai ieri, ar fi invadat Europa şi hambarele ei chiar imediat după Cruciade. El ar fi răzbunat Orientul, aşa cum a făcut-o, în 1492, pentru America abia descoperită, *treponema pdlidum.*

Trebuie, neîndoielnic, să renunţăm Ia aceasta [5] explicaţie prea simplă şi moralizatoare. *Mus Rat-*

tus, şobolanul negru, este semnalat jfn Europa încă din secolul al VUI-lea, cu alte cuvinte în epoca Carolingienilor; tot astfel şobolanul mare *(Mus Decumanus),* care ar fi eliminat pe *Mus Rattus,* izgonind, prin faptul că el nu este purtător de agenţi transmiţători de ciumă, pe responsabilul epidemiilor; în sfîrşit, „ciuma neagră" nu soseşte în Europa centrală în secolul al XlII-lea, aşa cum s-a afirmat, ci cel mai tîrziu odată cu secolul al Xl-lea. De altfel, şobolanul mare se instalează în pivniţele caselor, şobolanul domestic locuind de preferinţă în poduri, în apropierea rezervelor de grăunţe cu care se hrăneşte. Invaziile lor se suprapun, înainte de a se exclude.

Toate acestea nu vor să însemne că şobolanii şi puricii de şobolan nu-şi au rolul lor, lucru, dimpotrivă, stabilit de un studiu foarte temeinic (e vorba de 30 000 de documente) cu privire la epidemiile de ciumă la Uelzen (1560—1610) în Saxonia inferioară[173]. Dacă trebuie să explicăm prin condiţii externe (exogene, ar zice economiştii) regresiunea bolii în secolul al XVIII-lea, atunci să amintim înlocuirea caselor de lemn prin case de cărămidă, după marile incendii urbane din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea, curăţenia sporită a interioarelor şi a persoanelor şi îndepărtarea de locuinţe a micilor animale domestice, toate reprezentînd condiţii care întreţineau colcăiala de purici. Dar în acest domeniu, în care cercetarea medicală continuă, chiar după ce Yersin a descoperit, în 1894, bacilul specific al ciumei, rămîn posibile surprize şi ele riscă sa înlăture ex- , plicaţiile noastre. Astfel, se spune că bacilul în-;uşi s-ar conserva în solul unor anumite regiuni lin Iran şi că acolo s-ar contamina rozătoarele. Iceste regiuni periculoase să fi fost, în acest caz, coase prin secolul al XVIII-lea din circuitele care 'uceau spre Europa? Nu îndrăznesc să formulez ceasta întrebare, nici să afirm că India şi China, tît de copios încriminate de către istorici, ar avea reptul la circumstanţe atenuante. Oricare ar fi *cauza* sau *cauzele,* flagelul s-a ate-jat în Occident odată cu secolul al XVIII-lea. 86

i; Ultima lui apariţie spectaculară va fi celebra ciumă < de la Marsilia din 1720. Dar el rainîne de temut I în Europa răsăriteană: astfel, Moscova cunoaşte { în 1770 o ciumă ucigătoare. Abatele de Mably va : scrie (prin 1775): „Războiul, ciuma sau Pugaciov *I* au răpus atîţia oameni cît nu s-a întîmplat din Ş pricina împărţirii Poloniei"[174]. Chersonul în 1723, Odesa în 1814 primesc încă pe teribilul oaspete. ■ Pentru spaţiul european, ultimele atacuri de amploare se situează, după cunoştinţa noastră, nu în Rusia, ci în peninsula balcanică, în 1828—1829 şi 1841. Este vorba de „ciuma neagră", odată mai mult favorizată de către casele de lemn.

Cît priveşte ciuma bubonică, ea rămîne ende-| mică în regiunile calde şi umede, în China de sud, I India, şi chiar la porţile Europei, în Africa de | nord. Ciuma de la Oran (cea pe care o descrie I Camus) datează din 1942.

I Rezumatul de mai sus este teribil de incomplet. Dar documentaţia, de-a dreptul considerabilă, sfi-dează, prin volumul său, bunăvoinţa unui istoric singuratec. O opera prealabilă de erudiţie ar fi ne-cesară pentru a întocmi hărţi anuale cu localizarea maladiei. Acestea ar semnala adîncimea, întinderea, vehemenţa lui monotona: între 1439 şi 1640, oraşul Besancon cunoaşte ciuma de patruzeci de ori; Dole o suporta în 1565, 1586, 1629, 1632, 1637; Savoia în 1530, 1545, 1551, 1564—65, 1570, 1580, 1587; în secolul al XVI-lea, Limousinul întreg o vede izbucnind de 10 ori; Orleansul o găzduieşte de 22 de ori; la Sevilla, unde bate inima lumii, boala dă lovituri repetate în 1507—1508, 1571, 1582, 1595—1599, 1616—1648—1649.. ."5. De fiecare dată bilanţurile sînt grele, chiar dacă nu ating cifrele fabuloase ale cronicarilor, chiar dacă există ciume „mici" şi cîteodată alarme false, între 1621 şi 1635, în Bavaria, calcule precise duc la medii impresionante: faţă de 100 de morţi intr-un an normal, la Miinchen se numără 155 într-un an anormal; la Augsburg, 195; la Bayreuth, 487; la Landsberg, 566; la Strauling, 702. Şi de necare dată sînt loviţi cu deosebire copiii sub un

an, destul de obişnuit femeile, mai mult decît bărbaţii.

Toate aceste cifre trebuie reluate, comparate unele cu altele, după cum trebuie comparate descrierile şi imaginile, căci ele ne oferă adesea un acelaşi spectacol, înşiruind aceleaşi măsuri mai mult sau mai puţin eficace (carantină, pază, supraveghere, vapori aromatici, dezinfecţie, baraje pe drumuri, claustrări, permise, certificate de sănătate, *Gesundheitspasse* în Germania, *cartas de salud* în Spania), aceleaşi suspiciuni demenţiale, aceeaşi schemă *socială.*

De cum se vesteşte molima, bogătaşii pornesc, dacă pot, într-o goană grăbită spre casele lor de la ţara; nimeni nu se mai gîndeşte decît la sine: „Această boală ne face mai cruzi unul faţă de altul decît dacă am fi cîini", notează Samuel Pepys, în septembrie 1665[178]. Iar Montaigne povesteşte cum, proprietatea lui fiind atinsă de molimă, el „sluji în chip jalnic de *călăuză,* timp de şase luni" familiei sale pribegind în căutarea unui acoperiş, „o familie rătăcită, făcînd frică prietenilor, şi chiar ei însăşi, şi spaimă oriunde încerca să se aşeze"[177]. Cît priveşte pe săraci, ei rămîn singuri, închişi în oraşul contaminat, în care statul îi hrăneşte, îi izolează, îi blochează, îi supraveghează. *Decameronul* lui Boccacio este o suită de conversaţii şi povestiri auzite într-o vilă din apropiere de Florenţa, pe timpul „ciumei negre". în august 1523, domnul Nicolas Versoris, avocat la Parlamentul din Paris, şi-a părăsit locuinţa, dar la „Grange Bateliere", pe atunci în afara Parisului, unde ajunge la casa de ţară a pupilelor sale, soţia lui va fi răpusă de molimă în trei zile — excepţie care nu infirmă valoarea obişnuitei precauţii. în vara acestui an 1523, la Paris, ciuma va lovi din nou în săraci. Cum scrie acelaşi Versoris în a sa *Livre de Rai son,* „cu osebire, moartea se abătuse peste săraci, aşa fel încît dintre oamenii de dîrvală, zilieri din Paris care, înainte de această întîmplare, erau la Paris în mare număr, n-au rămas decît foarte puţin ... Cît priveşte cartierul Petiz Champs, tot ţinutul se curăţase de oamenii săraci, care înainte locuiau acolo 88

în mare număr"[178]. Un burghez din Toulouse seri» în 1561: „Numita molimă nu se baga niciodată decît în oamenii săraci (...) în mila sa, Dumnezeu se mulțumeşte cu atît (...) Bogații se pun la adă-post"[179]. J. P. Sartre are dreptate să spună: „Ciuma nu acționează decît ca o exacerbare a raporturilor de clasă; loveşte mizeria, îi cruța pe cei bogați", în Savoia, de îndată ce molima se stinge, înainte de a se reîntoarce în casele lor dezinfectate cu grijă, bogătaşii aşază în ele pentru cîteva saptă-mîni o sărahtoacă, *„l'essayuse"* („încercătoarea"), însărcinată să verifice, cu riscul propriei vieți, că primejdia s-a îndepărtat[180].

Ciuma înmulțeşte şi ceea ce noi am numi cazurile de părăsire a postului: magistrați municipali, ofițeri, prelați care îşi uită îndatoririle; în Franța, emigrează Parlamente întregi (Grenoble, 1467, 1589, 1596; Bordeaux 1471, 1585; Besancon, 1519; Rennes, 1563, 1564). în chipul cel mai firesc, în 1580, cardinalul de Armagnac părăseşte oraşul său, Avignon, atins de boală, plecînd la Bedarrides şi apoi la Sorgues; el nu se va întoarce decît după zece Juni de absență, cînd orice pericol dispăruse. „El poale să zică, notează un burghez din Avignon în *Jurnalul* său, tocmai pe dos de ce zic scripturile, *Ego suni pastor et non cognovi oves meas'"'^*. în cazul acesta, să nu-1 condamnăm retrospectiv pe Montaigne, primar la Bordeaux, care în timpul epidemiei din 1585 nu revine Ia post, sau pe acel bogătaş din Avignon, de origine italiană, Francois Dragonet de Fogasses, care, în învoielile cu țăranii, a prevăzut cazul în care ar fi obligat, părăsind oraşul (ceea ce va şi face în 1588, în cursul unei noi epidemii), să tragă la arendaşii lui: „La întîm-plare de molima, să vrea Dumnezeu să nu fie aşa, ei (arendaşii) îmi vor da cu învoială o încăpere din casă (...) şi să pot să-mi adăpostesc caii în grajd şi îmi vor da un pat pentru mine"[182]. La Londra, cînd ciuma se declară acolo în 1664, Curtea părăseşte oraşul şi se duce la Oxford, cei mai bogați se grăbesc să facă la fel, cu familiile, cu servitorii şi cu bagajele strînse în mare grabă. în capi-9 tală nu mai sînt procese, „oamenii legii erau cu

toții la țara", 10 000 de case erau părăsite, unele cu ușile și ferestrele astupate cu scînduri de brad bătute în cuie, casele condamnate erau însemnate cu o cruce desenată cu cretă roșie[183]. Nu se poate sublinia îndeajuns în ce măsură relatarea pe care o face Daniel Defoe retrospectiv (1720) despre aceasta ultimă molimă la Londra este conformă schemei obișnuite, repetată de mii de ori, cu aceleași monotone gesturi (morții aruncați „cei mai mulți ca și cînd ar fi fost bălegar într-o căruță")[184], cu aceleași precauții, cu aceleași disperări, cu aceleași discriminări sociale[185].

în zilele noastre nici o boală, oricare ar fi ravagiile efective, nu implică asemenea demențe și drame colective.

Sa mergem și la Florența în tovărășia unui memorialist fidel, care scapă de ciuma din 1637, într-adevăr marea aventură a vieții sale. Citindu-1, regăsim casele baricadate, interdicția de a ieși în stradă, pe care circulă numai serviciul de aprovizionare, pe care trece cîte un preot și, cel mai des, străjerul nemilos, sau, cu titlu de excepție, carosa vreunui privilegiat căruia i s-a îngăduit să scape o clipă de închisoarea din propria casă. Florența a murit: nu se mai fac afaceri, nu se mai : țin slujbele religioase. în afară de o liturghie, întîmplătoare, pe care preotul o oficiază la colțul , străzii și pe care cei închiși în case o urmăresc în . ascuns de la ferestre[186].

Le Capucin charitable al părintelui Maurice de Tolon[187] enumera, în legătură cu ciuma de la Ge~ '; nova din 1656, măsurile de prevedere ce trebuie luate în acest caz; să nu vorbești cu nici o persoană suspectă din oraș atunci cînd vîntul bate dinspre ea către tine; să arzi mirodenii pentru dezinfectare; să speli cu leșie sau, mai bine, să arzi lucrurile de îmbrăcăminte și rufăria suspecților; mai ales să te rogi; în sfîrșit, să întărești paza. Dincolo de aceste observații să ne închipuim Genova, oraș extrem de avut, supus jafului clandestin, căci bogatele lui palate sînt părăsite. Cadavrele, între timp, se adună grămadă pe străzi; nu există alt mijloc de a scăpa orașul de hoituri decît 90

încărcarea lor în bărci, cărora li se dă drumul pe mare, chit că sînt incendiate în larg. Mi-e oare îngăduit să fac mărturisirea că, specializat în istoria secolului al XVII-lea, m-a uimit mai demult, şi mă uimeşte încă, spectacolul oraşelor cuprinse de ciuma din secolul următor şi bilanţurile lor sinistre? Neîndoielnic, de la un secol la altul, s-a produs o înrăutăţire. între 1622 şi 1628, ciuma e prezentă la Amsterdam în fiecare an (bilanţ: 35 000 morţi). Ea apare la Paris în 1612, 1619; 1631, 1638; 1662, 1668 (ultima)[188]; e de observat că, la Paris, începînd din 1612, „bolnavii erau ridicaţi de acasă cu forţa şi transferaţi la Hopital Saint Louis şi la bolniţa faubourgului Saint Marcel"[18']. Ea este la Londra în cinci rînduri, din 1593 pînă în 1664—1665 s,i ar fi făcut în total, ni se spune, 156 463 de victime.

Situaţia se ameliorează odată cu secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, ciuma din 1720 de la Toulon şi Marsilia a fost de o extremă virulenţă. După aprecierea făcută de un istoric, jumătate din populaţia marsilieză ar fi pierit[190]. Străzile erau pline „de cadavre pe jumătate putrezite şi mîncate de cîini"[191].

Istoria ciclică a bolilor

Bolile apar, se afirmă sau se atenuează rînd pe rînd, cîteodată dispar. Este cazul leprei, pe care măsurile draconice de izolare au învins-o probabil, pe continentul nostru, *mei* din secolele al XIV-lea şi al XV-lea (dar astăzi, în mod destul de straniu, leproşii în libertate nu provoacă niciodată contaminarea); este cazul holerei, care dispare din Europa în secolul al XlX-lea; al variolei care, la scară mondială, pare definitiv stinsă de cîţiva ani; a tuberculozei şi sifilisului, blocate sub ochii noştri de către miracolul antibioticelor, fără a putea totuşi să le judecăm viitorul, deoarece, se spune, sifilisul ar reapare astăzi cu oarecare virulenţă; este Şi cazul ciumei care, după o lungă întrerupere, din [91] secolul al VlII-lea pînă în cel de-al XlV-lea, se

dezlănţuie brutal odată cu „ciuma neagră", inaugurînd un nou ciclu al ciumei, care se va stinge abia în secolul al XVIII-lea[192].

Aceste virulenţe şi aceste răstimpuri de calm, în alternanţă, nu provin oare, în realitate, din faptul că timp îndelung omenirea a trăit baricadată, dispersată, ca pe mai multe planete, aşa încît, de la una la alta, schimburile de germeni contagioşi au adus cu ele surprizele catastrofale, în măsura în care fiecare dintre ele avea, faţă de agenţii patogeni, obişnuinţele sale, rezistenţele sau slăbiciunile sale specifice? Este ceea ce demonstrează cu o uimitoare limpezime recenta carte a lui William H. Mac Neil[193]. De cînd omul s-a eliberat de animalitatea sa primă, de cînd domina celelalte vietăţi, el practică faţă de acestea un *macro parazitism* ele prădător. Dar, în acelaşi timp, atacat, hărţuit de organisme infinit de mici, microbi, bacili şi viruşi, omul este el însuşi prada unui *microparazitism.* Reprezintă această luptă gigantică, în profunzime, istoria esenţială a oamenilor? Ea se poartă prin intermediul unor lanţuri vii: elementul patogen care poate în anumite condiţii subzista prin el însuşi, trece în general de la un organism viu la un altul. Omul, ţinta, dar nu ţinta unică, a acestui bombardament continuu, se adaptează, secretă anticorpi, ajunge la un echilibru suportabil cu aceşti străini care se instalează în el. Dar această adaptare salvatoare cere mult timp. De îndată ce germenul patogen iese din „nişa biologică" şi atinge o populaţie nevătămată pînă atunci, deci fără apărare, se produce explozia, catastrofa marilor epidemii. Mac Neil crede, şi s-ar putea ca el să aibă dreptate, că pandemia din 1346, „Ciuma Neagră", care doboară la pămînt Europa întreagă, sau aproape, este urmarea expansiunii mongole care a reînsufleţit drumul mătăsii şi a uşurat mişcarea elementelor patogene de-a lungul continentului asiatic. Tot astfel, atunci cînd europenii, la sfîrşitul secolului al XV-lea, creează o unitate a comunicaţiilor de-a lungul lumii, America precolumbiană este la rîn-dul său asasinată de boli necunoscute ei, venite din Europa; ea îi înapoiază acesteia un sifilis, cel pu-

ţin transformat, care loveşte Europa; el atinge China într-un timp record, din primii ani ai se-coJului aJ XVI-Jea, în timp ce porumbul şi pătata dulce, şi ei „americani", nu ajung acolo decît odată cu ultimii ani ai aceluiaşi secol[194]. Mai aproape de zilele noastre, în 1832, aceeaşi dramă biologică se repeta la sosirea în Europa a holerei provenită din India.

Dar în această creştere şi descreştere a bolilor, omul şi vulnerabilitatea lui, mai mare sau mai puţin mare, imunitatea sa cîştigată, mai mare sau mai puţin mare, nu sînt singurele elemente în cauză. Medici istorici nu ezita să afirme, şi eu cred că ei au deplină dreptate, că figcaie-jageot,patogen are propria sa istorie, paralelă cu cea a victimelor sale, şi"că evoluţia, bolilor depinde într-o mare măsură *d$* schimbările, cîteodată de mutaţiile agenţilor înşişi. De unde alternanţe, sosiri şi plecări complicate, surprize, cîteodată epidemii explozive, cîteodată adormiri prelungite şi chiar definitive. Dintre aceste mutaţii microbiene sau virale, putem cita exemplul, bine cunoscut astăzi, al gripei.

Cuvîntul *gripă,* în sensul de boala care apucă, înhaţă, nu datează probabil decît din primăvara anului 1743[195]. Dar s-a identificat sau s-a crezut că s-a identificat gripa în Europa încă în secolul al Xll-lea. Ea face parte dintre bolile care, necunoscute în America, vor decima pe indieni. Atunci cînd, în 1588, ea culcă la pămînt (dar nu seceră) întreaga populaţie a Veneţiei şi ajunge să golească sala Marelui Consiliu — ceea ce nu se întîmpla niciodată pe vreme de ciumă — valul nu se opreşte aici, el atinge în continuare Milanul, Franţa, Ca-talonia şi apoi America[196]. Gripa era de pe atunci epidemia volantă, care devine cu uşurinţă universală, cum a rămas şi astăzi. Voltaire scrie la 10 ianuarie 1768: „Facînd ocolul lumii, gripa a trecut prin Siberia noastră (la Ferney, unde locuieşte, m apropiere de Geneva) şi a pus un pic mîna şi pe trupul meu bătrîn şi pipernicit". Dar cîte simptome diferite nu se ascund sub numele de gripă. Ca să nu vorbim decît despre marile epidemii, gripa spaniolă din 1918, mai ucigătoare decît primul război

mondial, nu seamănă cu gripa numită *asiatică* din 1957. De fapt, există mai multe tulpini distincte de viruşi şi, dacă vaccinurile rămîn astăzi aleatorii, motivul este ca nestatornicul virus al gripei se află într-o mutaţie perpetuă şi rapidă. Vaccinurile, aproape totdeauna, rămîn în urma cu o contagiune. Aşa încît anumite laboratoare au încercat, pentru a lua un avans, să provoace *in vitro* mutaţii repetate ale virusului gripei în curs şi să reunească într-un singur vaccin mutaţii care ar avea şansa să corespunda gripelor viitoare! Virusul gripei este, neîndoielnic, deosebit de instabil; dar nu ne putem gîndi că o mulţime de agenţi patogeni se transformă şi ei de-a lungul timpului? îti felul acesta s-ar explica, poate, avatarurile tuberculozei, rînd pe rînd discretă sau virulentă. Sau atenuarea holerei originară din Bengal, pe care holera originara din Celebes pare astăzi gata s-o înlocuiască. Sau apariţia unor boli noi şi relativ efemere, cum a fost în secolul al XVI-lea *„la suette anglaise".*

1400—1800: un „vechi regim" biologic de lungă durată

Astfel, viaţa oamenilor îşi continuă lupta fără de sfîrşit, pe două fronturi cel puţin. împotriva să răciei şi a insuficienţei de alimente — acesta este „macroparazitismul" sau — şi împotriva bolii in sidioase şi multiple care o hăituieşte. In aceste două planuri, omul „vechiului regim" se află, în mod constant, într-o situaţie precară. înainte de seco lul al XlX-lea, oriunde s-ar afla, el nu poate conta decît pe o scurtă speranţa de viaţă, cu un supliment de cîţiva ani pentru bogătaşi. „în ciuda bolilor care le vin din mîncarea prea îmbelşugată, din lipsa de activitate şi viciu, ei trăiesc, spune un călător englez, gîndindu-se la Europa (1793), cu zece ani mai mult decît oamenii din clasele dejos, fiindcă aceştia sînt înainte de vreme istoviţi de muncă, de oboseală şi fiindcă sărăcia îi împiedică sa-şî facă rost de cele trebuincioase gurii"[97].

Aceasta demografie aparte a bogaţilor, record mediocru, se pierde la scara realităţilor medii. în Beauvaisis, *în* secolul al XVII-lea, 25 pînă la 33°/0 din noii născuţi mureau în următoarele 12 luni; numai 50% atingeau vîrsta de douăzeci de ani[198]. O viaţă precară şi scurtă: o mie de amănunte ne vorbesc despre aceasta de-a lungul acestor îndepărtaţi ani. „Nimeni nu se va mira văzîndu-1 pe tînărul Dauphin Carol (viitorul Carol al V-lea), conducînd Franţa la 17 ani, în 1365, şi dispărînd în 1380, la 42 de ani, cu reputaţia unui bătrîn înţelept"[199]. Anne de Montmorency, conetabilul care moare pe cal în bătălia de la Porte Saint-Denis (1567) la 74 de ani, reprezintă o excepţie. La 55 de ani, Carol Quintul, atunci cînd abdică la Gând, este un moşneag (1555). Filip al II-lea, fiul său, care se stinge la 71 de ani (1598), dăduse contemporanilor, timp de douăzeci de ani, la fiecare alarmă provocată de sănătatea sa şovăitoare, cele mai mari speranţe sau cele mai vii temeri. în sfîr-şit, nici una dintre familiile regale nu scapă de mortalitatea îngrozitoare a epocii. Un „ghid" al Parisului din 1772[200] enumera numele prinţilor şi prinţeselor ale căror rămăşiţe odihnesc, începînd din 1662, la mînăstirea Val-de-Grâce, întemeiată de Ana de Austria, în majoritate copii, de cîteva zile, de cîteva luni, de cîţiva ani. Pentru săraci, trebuie să închipuim o soartă şi mai neînduplecata, în 1754 un autor „englez" observă: „Departe de a fi înstăriţi, ţăranii din Franţa n-au nici măcar de mîncare cit le trebuie, sînt un soi de oameni care încep să se vlăguiască înainte de patruzeci de ani din lipsa unei compensări proporţională cu truda lor: omul suferă comparîndu-i cu alţi oameni şi mai ales cu ţăranii noştri englezi. Felul cum arată plugarii francezi vesteşte vlăguirea trupului"[201].

Şi ce s-ar putea spune despre europenii care trăiesc în afara continentului, cărora le repugnă să »şe robească obiceiurilor ţărilor unde sînt nou veniţi şi_ care se încăpăţînează să urmeze şî acolo fanteziile şi pasiunile lor (...) de unde urmează că 5 adesea acolo îşi găsesc mormăitul"[202]. Această re-

flecție a spaniolului Coreal, în legătură cu Porto Belo, întîlneşte pe cele ale francezului Chardin sau ale germanului Niebuhr care, vorbind despre marea mortalitate a englezilor în Indii, o atribuie înainte de orice greşelilor lor, consumului excesiv de carne, „vinurilor tari de Portugalia" pe care le beau la ceasurile cele mai fierbinți ale zilei, veşmintelor lor prea strimte, făcute pentru Europa, pe care el le opune veştmîntului indigen „larg şi liber"[203]. Dar dacă Bombayul este „cimitirul englezilor", climatul oraşului are şi el o parte de vină: el este atît de ucigător încît un proverb spune: „doi musoni la Bombay termină un om"[204]. La Goa, oraş al plăcerilor, unde portughezii trăiesc splendid, la Batavia, un alt oraş de plăceri pentru europeni, reversul acestor existențe galante şi costisitoare este o spăimîntătoare mortalitate[205]. Aspra Americă colonială nu este mai blîndă. Tatăl lui George Washington, Augustin, moare la 49 de ani, prilej pentru ca un istoric să comenteze: „Dar el murea prea devreme. Pentru a reuşi în Virginia era nevoie să supravieţuieşti rivalilor, vecinilor şi nevestelor proprii"[206].

Aceeaşi regula pentru ne-europeni: la sfîrşitul secolului al XVII-lea, un călător notează, în le gătură cu siamezii: „în ciuda cumpătării care dom neşte printre siamezi... nu-i vedem să trăiască mai mult" decît în Europa[207]. Despre turci, un francez scrie în 1766: „Cu toate că doctorii şi chirurgii turcilor n-au cunoştinţe din cele care Facultăţile de medicină şi chirurgie susțin că le-au adunat de un veac încoace, ei îmbătrînesc la fel ca noi, atunci cînd pot scăpa de groaznicul prăpăd al ciumei care pustieşte această împărăţie în fiecare an.. Z'[208]. Osman Aga, tălmaciul turc (el a învăţat limba ger mană în cursul unui lung prizonierat, 1688—1699), care ne povesteşte viaţa sa în lumea creştină în- :r-un fel atît de viu, cîteodată picaresc, se însoară *ie* două ori: din prima căsătorie are trei fete şi Joi băieți, numai doi dintre copii supravieţuiesc; lin cea de a doua — trei copii, doi supravieţui- ori[209].

Acesta este ansamblul faptelor — în mare, 6 Egalitate între moarte şi viaţă, o foarte înaltă mortalitale~7nî*ăntîlă, perioade de foamete, o subalimerftăţTe cronică, epidemii puternice — -care.constTtuîe „vechiul regim" biologic despre care. vor-, i „beam. Abia dacă îşi slăbeşte constrîngerile la ora marilor avînturi ale secolului al XVIII-lea şi, bi-i.' neînţeles, în moduri felurite, în funcţie de loc. Doar o anume Europă, nici măcar toată Europa ,! occidentală, începe să scape de ele.

Tot acest progres este lent. în legătură cu el, ca istorici, riscam să grăbim pasul mai mult decît trebuie. Recrudescenţe ale mortalităţii marchează încă întreg secolul al XVIII-lea,- chiar în Franţa (am mai amintit acest lucru); ele apar în cifrele medii decenale la Bremen (moartea e cîştigătoare fără întrerupere între 1709 şi 1759); la Konigsberg, în Prusia, între 1782 şi 1802, decesele sînt în medie de 32‰, dar ating 46,5% în 1772, 45‰ în 1776[210]. Să ne gîndim la repetatele perioade de doliu ale familiei lui Johann Sebastian Bach... J. P. Siissmilch, fondatorul statisticii sociale, spune în 1765: „ în Germania (...) ţăranul şi săracul mor fără sa fi luat în viaţa lor nici un fel de leacuri. La doctor nu se gîndeşte nimeni, pe de o parte fiindcă e prea departe (...) pe de o parte fiindcă e prea scump. . ."[2U]. Acelaşi dangăt de clopot, şi în aceeaşi epocă, în Bourgogne: „Chirurgii stau la oraş şi nu ies din el pe degeaba"; la Cassey-les-Vitteaux, vizita doctorului şi medicamentele costă 40 de livre „astăzi nenorociţii de locuitori preferă să moară, decît să cheme doctorul să-i ajute"[212].

în afară de toate acesrea, femeile sînt teribil de expuse din pricina repetatelor naşteri. în ciuda acestui fapt şi cu toate ca se nasc mai mulţi băieţi decît fete (astăzi încă raportul este de 102 la 100), din toate cifrele pe care le avem, începînd cu secolul al XVI-lea, rezultă că femeile depăşesc numărul bărbaţilor, în oraşe şi chiar la ţară (în afara unor excepţii printre care, la un moment dat, Veneţia şi, mai tîrziu, Sankt Petersburgul). Satele din Castilia, unde s-au făcut anchete în 1575 şi 1576, 97 posedă toate un lot excedentar de văduve[213].

Dacă ar trebui să rezumăm caracterele majore le acestui „regim vechi", lucrul cel mai important r fi, neîndoielnic, să menționăm gosibilitățile lui SîLJcsLxgyeoi pe țsEB>e",,. scucî». iQX«,aut de puterlice, dacă nu tot atît de repezi, ca loviturile neişteptate care se abat asupra celor vii. Pe termen ung, compensațiile se realizează pe nesimțite, dar iu pînă la urmă ultimul cuvînt. Niciodată refluxul nu ia cu el, în întregime^ ceea ce a adus mareea precadentă. Această creştere pe termen lung, dificila şi minunata, este triumtul numărului de care au depins, desigur, atîtea lucruri.

CEI NUMEROŞI „..v
ÎMPOTRIVA CELOR SLABI

NunjaniLuŞ£3£î&._^^
rei jnaşe.. vii greutatea ei specifica, ştabUi^ QflSft cuacgail8.j .Jiiyelul....ei de cultura şi de eficacitate, ritmurile sale biologice (şi chiar economice) de creştere, chiar destinul său patologic: populaţiile dense ale Chinei, Indiei, Europei sînt enorme rezervoare de boli, treze sau adormite, gata să se răspîndească.

. Dar numărul apasă şi asupra raporturilor dintre masele vii, raporturi care schiţează nu numai istoria paşnică a oamenilor — schimburile, trocurile, comerţul — ci şi interminabila lor istorie bătăioasă. Poate o carte închinată vieţii materiale sa nu ia în seamă şi aceste spectacole? Războiul este o activitate multiformă, mereu prezentă, chiar în : planul zero al istoriei. Dar numărul îi schiţează dinainte aliniamentele, liniile de forţă, repetările, tipologiile evidente. în luptă ca şi în viaţa de toate zilele, şansele nu sînt egale pentru toţi. Fajăjdeposibilitaţi, faţă de şansele normale ale rnomentului, i\jjmămPc]^gîîzi£5^uj:jle"^aproape, fără greş, în stamnijji. supmi^Jjnjjcdeiari şi privilegiaţi.

Tara îndoiaTaTrn acest domeniu ca şi în altele, el nu e singurul element care intră în joc. Tehnica, în timp ele război ca şi în timp de pace, atîrnă şi ea mult. Dar tehnica, chiar dacă nu privilegiază în mod egal "frorre" grupurile dense, este totuşi, întotdeauna, o fiică, aţjjumărului. Pentru un om din secolul al XX-lea aceste afirmaţii reprezintă evidenţe. Pentru el, numărul înseamnă civilizaţie, putere, viitor. Dar. stăteau lucrurile la fel în trecut? Ne vin în minte numeroase exemple care sugerează imediat contradicţia. Oricît de paradoxal ar părea lucrul acesta, şi el îi părea aşa lui Fustei de Coulanges[214] cercetînd dublul destin al Romei şi al Germaniei în ajunul invaziilor barbare, cel mai frust, cel mai puţin numeros cîştigă cîteodată, sau pare *$5 âştige, cum* o va demonstra Hans Delbruck[215], căculînd numărul mic, ridicul în sine, al barbarilor învingători ai Romei.

împotriva barbarilor

Atunci cînd civilizațiile pierd sau par să piardă, învingătorul este totdeauna un „barbar". Acesta este un fel de a vorbi. Pentru un grec, barbar este oricine nu este grec; pentru chinez, oricine nu este chinez; şi aceasta, „a fost marea scuză a colonizării europene„ ieri,: sa aducă.,j,ciyilizația.",..barbarilQrşi primitivilor. Bineînțeles, civilizații sînt cei ce au creat barbarului o reputație pe care n-o merită, în cel mai bun caz, decît pe jumătate. Nimeni nu ne va obliga însă să ne întoarcem înapoi şi să luăm de bună, punct cu punct, pledoaria istoricului Reşid Saffet Atabinen în favoarea lui Attila[216]. Dar ceea ce trebuie sa revizuim, fără urmă de îndoiala, este mitul despre forța barbarului. De fiecare dată cînd barbarul învinge, lucrul acesta se întîmplă fiindcă el devenise înainte de aceasta mai mult decît pe jumătate civilizat. în toate cazurile, el făcuse o îndelungată anticameră şi, înainte de a intra în casă, bătuse la uşă nu o dată, ci de zece ori. Şi, în orice caz, se freca de multă vreme de civilizația vecinului, chiar daca nu ajunsese să se şlefuiască.

O dovedeşte cazul clasic al barbarilor germanici față cu Imperiul Roman, în secolul al V-lea, dar şi istoria arabilor, turcilor, mongolilor, manciurienilor, tătarilor, repetări monotone. Turcii şi turcomanii au fost, prin excelență, cărăuşi, conducători de caravane pe drumurile ducînd din Asia centrală spre Caspica şi spre Iran. Ei au frecventat civilizațiile învecinate şi s-au pierdut adesea în mijlocul lor. Mongolii lui Gengis-Han şi Kubilai, abia ieşiți (cu bunăvoință spus) din şamanismul lor, nu dau impresia unor barbari fruşti, şi iată-i foarte curînd prinşi, către est de civilizația chineza, către vest de mirajul Islamului, sfîrtecați, smulşi propriului lor destin.

Manciurienii care cuceresc Beijingul, în 1644, şi apoi restul Chinei, sînt un popor amestecat. Elementele mongole sînt numeroase printre ei, dar "foarte'de timpuriu țăranii chinezi înaintaseră spre Manciuria, dincolo de zidul chinezesc. Barbari dacă vreți, dar sinizați dinainte, împinşi la cucerire de 10

tulburările economice şi sociale din imensa China, telecomandaţi de aceste tulburări.

Dar, mai presus de orice, barbarul nu învinge deck pe termen scurt. Foarte repede, el este înghiţit de civilizaţia pe care a subjugat-o. Germanicii au „barbarizat" Imperiul, apoi s-au înecat în ţările vinului[217]; turcii au devenit, începînd cu secolul al XH-lea, port-stindardul Islamului; mongolii şi apoi manciurienii s-au pierdut în masa chi-neză.VXJşa casei cucerite se închide din nou, prin-zînd înăuntru pe barbar^

Dispariţia marilor nomazi înainte de secolul al XVII-lea Mai trebuie să observăm ca „barbarii" cu adevărat periculoşi pentru civilizaţii aparţin aproape unei singure specii de oameni: nomazii deserturilor şi stepelor din inima Lumii Vechi, şi *numai* Lumea Veche a cunoscut această omenire neobişnuită. De la Atlantic şi pînă la marile de margine ale Pacificului, lanţul acestor ţinuturi aride şi dezmoştenite reprezintă un nesfîrşit cordon de[1] pulbere. La cea mai mică scînteie» el se aprinde şi arde pe toată lungimea. Undeva printre aceşti călăreţi şi crescători de cămile, aspri cu ei înşişi şi cu alţii, se iscă o îmbulzeală, peste ei năvăleşte o secetă sau o creştere demografică care îi goneşte de pe păşunile lor şi atunci ei năvălesc pe ale vecinilor. De-a lungul anilor, această mişcare se repercutează pe mii de kilometri.

Într-o epoca în care totul stă sub semnul mişcărilor încete, ei sînt mişcarea repede, surpriza însăşi. Pe hotarul Poloniei, alarma pe care o dezlănţuie cu regularitate, chiar şi în secolul al XVII-lea, orice ameninţare a cavaleriei tătăreşti, determină imediat o mobilizare de masă. Trebuie înarmate cetăţile, umplute magaziile, trebuie aprovizionate, dacă^ mai rămîne vreme, tunurile, mobilizaţi călăreţii, întinse stavile dintr-un loc în altul. Dacă incursiunea izbuteşte, ca de atîtea ori — ca cele ce [1] străbat prin munţii şi prin multiplele spaţii neapă-

rate ale Transilvaniei, — ea se abate asupra satelor şi oraşelor ca un flagel cu care nu se compară nici măcar turcul. Acesta, cel puţin, are obiceiul să-şi retragă trupele în pragul iernii, după Sfîntul Dumitru, Tătarii rămîn pe loc, iernează împreună cu familiile, rod ţara pînă la rădăcina[218].

Şi încă aceste spectacole, a căror atmosferă de spaimă ne este retransmisă de gazetele occidentale de epocă, nu sînt nimic pe lîngă marile cuceriri nomade care au învins în China şi în Indii. Europa a avut avantajul să scape de ele, cu toate episoadele rămase în amintirea ei (hunii, avarii, ungurii, mongolii): ea a fost apărata de stavila popoarelor din răsărit: nenorocirile acestora au ocrotit liniştea ei.

Forţa nomazilor decurge şi din lipsa de atenţie, din slăbiciunea relativă a oamenilor care stăpînesc porţile de acces ale civilizaţiilor. China de nord, slab populată înaintea secolului al XVIII-Jea, este un gol prin care pătrunde cine vrea. în India, Pendjabul este cucerit foarte de timpuriu de către musulmani, din secolul al X-Jea, şi de atunci poarta nu se mai închide faţă de Iran şi de pasul Kaiber. în Europa de răsărit şi de sud-est, tăria stăvilarelor este schimbătoare de-a lungul secolelor. Printre vigilenţe adormite, printre slăbiciuni şi neatenţii, se agită universul nomazilor; o lege de fizică îi poartă cînd spre apus, cînd spre răsărit, după cum viaţa lor explozivă găseşte o cale mai lesnicioasă de admisie spre Europa, Islam, India sau China. Cartea clasică a Iui Eduard Fueter[2'9] semnalează, în 1491, o zonă ciclonică, un enorm vîrtej absorbant deasupra Italiei fărâmiţată, a prinţilor şi republicilor urbane: întreaga Europă este atrasă de această minimă barometrică, născătoare de furturi. Tot aşa, popoarele stepei sînt tîrîte de suflul uraganelor care le poartă cu furie spre est sau spre vest, de-a lunj*uj_jînijjor de. minimă^ rezistenţă.

Astfel, China dinastiei Ming izgonise, în 1368, pe mongoli şi arsese marele lor centru din Kara-korum, în deşertul Gobi[220]. Dar această victorie este urmată de o lungă inerţie, care determină puternica întoarcere a nomazilor spre est, vidul creat 102

de înaintarea primelor lor valuri avînd tendinţa sâ atragă spre el altele, noi, într-o mişcare care se repercutează din ce în ce mai departe spre vest, la un interval de unul, doi, zece, douăzeci de ani. Nogaii trec Volga de la vest spre est, prin 1400, şi acest lucru reprezintă în Europa începutul unei încete răsturnări: popoarele care se scurgeau de mai bine de două secole spre vest şi spre plăpînda Europă, se scurg de atunci, timp de două sau trei secole, spre est, atrase de slăbiciunea îndepărtatei Chine. Harta noastră rezumă această răsturnare, ale cărei episoade decisive sînt cucerirea aberantă a Indiei de nord de către Baber (1526) şi cucerirea Beijingului, în 1644, de către manciurieni. încă o dată, uraganul avea să lovească India şi China. Drept urmare, către apus, Europa respiră mai în voie. Dacă ruşii au luat Kazanul şi Astrahanul, în 1551 şi 1556, de vină nu sînt numai praful de puşcă şi archcbuza; a avut loc şi o uşurare a presiunilor nomade în sudul Rusiei, ceea ce a înlesnit înaintarea rusească către pămînturile negre de pe Volga, Don şi Nistru. In acest joc, vechea Moscovie pierde o parte din ţăranii ei, care fug de autoritatea strictă a seniorilor, şi pe pămînturile părăsite vin la rîndul lor ţărani din ţările baltice şi din Polonia, golurile lăsate de aceştia din urmă fiind acoperite, exact cînd trebuie, de ţărani veniţi din Brandenburg sau din Scoţia. Un fel de ştafetă, de fapt,- aşa văd Alexandre şi Eugene Kulischer, doi admirabili istorici, această istorie tăcută, această alunecare din Germania pînă în China, cu curentele ei subterane, parcă ascunse pe sub pielea istoriei.

Apoi, cucerirea Chinei de către manciurieni duce la o ordine nouă, prin anii 1680. China de nord, bine gospodărită, apărată, se va repopula la adăpostul unor avanposturi protectoare: Manciuria, de unde au venit învingătorii, apoi Mongolia, Tur-kestanul, Tibetul. Ruşii, care cuceriseră fără împotriviri Siberia, se lovesc de rezistenţa chinezească de-a lungul văii Amurului şi sînt siliţi să cadă la învoială prin tratatul de la Nercinsk (7 septembrie 1689). Chinezii, de atunci, ajung de la Marele

zid pînă în vecinătatea Caspicei. înaintea acestor succese, multipla lume a păstorilor a făcut cale întoarsă spre vest, trecînd în sens invers strimta poartă a Dzungariei, clasica strunga a migrațiilor dintre Mongolia şi Turkestan. Numai că, de data aceasta, goana lor întinsă nu va mai găsi poarta deschisă. Ea se va izbi către apus de o Rusie nouă, cea a lui Petru cel Mare, de forturile, de posturile întărite şi de oraşele Siberiei şi ținuturilor de pe Volga inferioară. Toată literatura rusă din secolul următor este plină de povestiri despre luptele acestea repetate.

De fapt, atunci se încheie marele destin al nomazilor. Praful de puşcă a înfrînt iuțeala lor, civilizațiile au cîştigat încă înainte de sfîrşitul secolului al XVIII-lea, la Beijing, ca şi la Moscova, la Delhi ca şi la Teheran (după puternica alarmă afgană). Nomazii, condamnați sa rămînă la ei acasă, ni se vor înfățişa drept ceea ce sînt, sărmane lumi reaşezate la locul lor şi care vor lua lucrurile aşa cum sînt. Este vorba, la urma urmei, de un caz excepțional, un caz de parazitism îndelungat, dar care se încheie iremediabil. Aproape un caz aberant, cu toată rezonanța sa enormă.

Cuceriri de spații

De altfel, regula obişnuită este ca civilizațiile să joace şi să cîştige. Ele cîştigă fată de „culturi", ele cîştigă fată de popoarele primitive, ele__cÎ5îigă__si faja_dg_jr2ajiul gol. în acest din urmă caz, cel mai bun pentru ele,~Trebuie să construiască totul, dar aceasta este marea şansă a europenilor în trei pătrimi din spațiul american, a ruşilor în Siberia, a englezilor în Australia şi Noua Zeelandă. Ce şansă ar fi fost pentru albi dacă, în Africa australă, în fața burilor şi englezilor, nu ar fi apărut rezistența negrilor!

în Brazilia, de îndată ce apare portughezul, indianul primitiv se ascunde: el cedează locul. *Ban-deiras* paulişti roiesc aproape în vid. în mai puțin de un secol, aventurierii din Sao Paolo, în goană 1C

după sclavi, pietre preţioase şi aur, vor parcurge, fara să pună nuna pe el, jumătate din continentul sud-american, de la Rio de Plata la Amazon şi la Anzi. Nici o rezistenţă nu apare în faţa lor mai înainte ca iezuiţii să fi constituit rezervaţiile lor de indieni, pe care *paulistas* le vor jefui fără ruşine. Procesul este acelaşi în faţa francezului sau englezului în America septentrională, în faţa spaniolului în Mexicul pustiu de nord, cu rarii şi aprigii indieni *chlchimequos*. împotriva lor, o vînătoare de oameni sistematică continuă încă în secolul al XVII-lea; începînd din noiembrie, în fiecare an, sînt hăituiţi, „ca nişte fiare". în Argentina şi mai ales în Chile, lucrurile vor merge mai greu, căci indianul a împrumutat de la învingător cel puţin calul, iar araucanii vor fi duşmani neînduplecaţi pînă la începutul secolului al XX-lea[221]. în realitate, obiceiul dispuieL ny sînt oamenii (ei vor fi nimiciţi), ci spaţîuh în consecinţă, trebuie învinsă distanţa. Odată cu secolul al XVI-lea, carele încete ale pampei argentiniene şi perechile lor de boi, caravanele de catîri ale Americii iberice sau căruţele goanei spre vest, în Statele Unite ale secolului al XlX-lea, pe care le vor face celebre *westernurile,* acestea sînt uneltele acestei cuceriri tăcute, care duce de regulă la un front de colonizare, la o zonă de pionierat în care totul capătă un nou avînt. Viaţa coloniştilor, pe aceste îndepărtate frontiere, reîncepe de la zero: oamenii sînt prea puţin numeroşi pentru ca viaţa socială să li se impună; acolo fiecare e propriul lui stăpîn. Această anarhie atrăgătoare ţine o vreme, după care ordinea se înstăpîneşte. Frontiera, în acest timp, alunecă puţin mai departe, spre interior, ducînd cu ea aceleaşi gesturi anarhice şi provizorii. Aceasta este *moving frontier,* în care romantismul lui F. J. Turner vedea ieri (1921) geneza însăşi a Americii şi trăsăturile sale originale cele mai puternice[222].

O cucerire ji^ jpajiului goL sau aproape .gol, reprezlntă~eIefnentuT care a facilitat şi marea expansiune rusească, începînd cu secolul al XVI-lea, cînd neguţători de sare, vînători de animale de blană şi S cazaci în galopul cailor izbutesc să pună mîna pe

Siberia. Se ivesc *şi* rezistenţe active, dar eJe se frîng pe loc. Răsar oraşe, fortăreţe, staţii de poştăi poduri, Jocuri de schimb pentru căruţe, cai si să-

XJ

10. MIGRAŢII EURASIATICE
(SECOLELE XIV—XVIII)

Este evidentă contradicţia dintre cele două hărţi: Pe harta 1, migraţiile pe uscat se desfăşoară dinspre vest spre est, pe harta 2 dinspre est spre vest. Pe harta 1 este notabilă expansiunea maritimă *chineză, atit de importantă ia începutul secolului al XV-lea şi convergenţa mişcărilor pe uscat în direcţia Indiei şi Chinei. PehartaS, resta&ilirea ordinii de către manciurieni, în secolului XVII-lea (ocuparea Beijingului, 1644) atrage după sine o vastă expansiune continentală chinezească şi oprirea riişilot. Nomazii sini respinşi spre vest şispre ■ Rusia europeană. (După A. şi £, Kulischer).*

ii .(Tobol.sk

zăreşte

culturile

din i,

îe _poli$_t$i$_{ce}$ -^ datorita

vioien-

în

unJor,

Avem a face cu o mişcare imensă. Dar această cO-Jonizare se face în interiorul unei populari slave deja fixată, într-o reţea mai mult sau mai puţin strînsă, menita să reziste noilor veniţi şi, la nevoie, gata să se închidă peste ei. Este neşansa Germaniei că s-a format tîrziu şi că nu şi-a început marşul spre est decît după stabilizarea neamurilor slave, legate de pămînt, sprijinite pe oraşele proprii (săpăturile arheologice recente o demonstrează) mai trainic decît se afirma pînă mai ieri[225].

Fenomenul se va repeta în legătură cu expansiunea rusească, de data aceasta nu către Siberia aproape goală, ci, în acelaşi secol al XVI-lea, spre fluviile meridionale[226], Volga, Don, Nistru, expansiune marcată şi de o colonizare ţărănească lipsita de constrîngere. între Volga şi Marea Neagră, stepa nu e dens ocupată, dar serveşte de cale popoarelor nomade, nogaii şi tătarii din Crimeea. Călăreţi de temut, aceştia sînt avangarda Islamu-, lui şi a întinsului Imperiu Otoman care îi susţine 1 şi, la nevoie, îi împinge înainte, care i-a şi salvat v». de ruşj, furnizîndu-le armele de foc ce lipsiseră apărătorilor hanatelor de Kazan şi Astrahan[227]. Aceşti duşmani nu sînt deci de dispreţuit. Incursiunile îi conduc pe tătari spre ţinuturile Transilvaniei, Ungariei, Poloniei, Moscoviei, pe care ei le pusriesc plini de cruzime. în 1572 o incursiune a lor cucereşte Moscova. Prizonieri slavi (ruşi şi polonezi) sînt vînduţi, la nesfîrşit, ca sclavi, de către tătari pe piaţa Istanbulului. Se ştie de asemenea că în 1696, Petru cel Mare eşua în tentativa lui de a deschide „o fereastră" spre Marea Neagră şi că eşecul nu este reparat decît cu o sută de ani mai tîrziu de către Ecaterina a Ii-a. Dar prin aceasta tătarii nu sînt îndepărtaţi: ei rămîn pe loc pînă la cel de-al doilea război mondial.

Colonizarea ţăranilor ruşi ar fi de neimaginat, de altfel, fără aşezări întărite şi „mărci" militare şi fără ajutorul acelor „nelegiuiţi", scoşi în afara legii, care sînt cazacii. Călăreţi, aceştia sînt în stare să riposteze unui adversar de o extremă mobilitate; plutaşi, ei coboară şi urcă fluviile, îşi poartă bărcile de la un prag de rîu la altul; iată-i în număr

de 800 venind din Tanais (pe Ja 1690) şi aruncîndu-şi JuntriJe pe VoJga în urmărirea „tătarilor calmuci". ..;■ marinari, bărcile lor supraîncărcate de velatură fac piraterie în Marea Neagră încă de pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea[229]. Rusia moderna nu s-a construit deci, în părţile acestea, pe o *tabida rasa,* tot aşa cum nu va înainta fără efort sau surpriză în Caucaz sau Turkestan, în secolul al XlX-lea, încă odată faţă în faţă cu Islamul.

Alte exemple ar putea susţine explicaţia noastră, de n-ar fi decît tardiva şi efemera colonizare a Africii negre de către puterile europene, în secolul al XlX-lea, sau cucerirea Mexicului şi Perului de către spanioli: aceste civilizaţii fragile, la drept vorbind culturi, s-au prăbuşit în faţa unui pumn de oameni. Dar astăzi, aceste ţinuturi redevin indiene sau africane.

O cultură este o civilizaţie care nu a atins încă maturitatea, cota sa optimă, şi nici nu şi-a asigurat creşterea. Aşteptînd, şi aşteptarea poate dura, civilizaţiile vecine o exploatează în mii de chipuri şi lucrul acesta este firesc chiar dacă nu este drept. Să se gîndească cititorul la comerţul de pe ţărmurile golfului Guineii care ne este, începînd din secolul al XVI-lea, atît de familiar. Avem aici exemplul tipic al acestor exploatări economice de care e plină istoria. Pe malurile Oceanului Indian, cafrii din Mozambic susţin că maimuţele „nu vorbesc fiindcă le e frică să nu fie puse să muncească"[229]. Dar, în ceea ce îi priveşte, ei au ghinionul să vorbească, să cumpere stamba, să vîndă pulbere de aur. .. Jocul celor puternici este totdeauna acelaşi, foarte simplu. Fenicienii şi grecii nu procedau în alt fel în emporiile sau coloniile lor; neguţătorii arabi, pe coasta Zanzibaruiui din secolul al Xl-lea; veneţienii şi genovezii, la Caffa sau la Tana, în secolul al XIII-lea; sau chinezii în Insulinda, care a fost pentru ei piaţa pulberii de aur, a mirodeniilor, a piperului, a sclavilor, a lemnului de esenţă preţioasa şi a cuiburilor de rîndunica, încă dinainte de secolul al XIII-lea. în spaţiul cronologic al acestei cărţi, o droaie de cărăuşi, de neguţători, de cămătari, de colportori şi inter-

mediari chinezi exploatează aceste piețe „coloniale" şi, susțin, eu, tocmai în măsura în care această exploatare a fost atît de amplă şi facilă, China a rămas, în ciuda inteligenței şi a descoperirilor sale (hîrtia-monedă, de pilda), atît de puțin inventivă, atît de puțin modernă pe plan capitalist. Ea a avut de jucat o partidă prea uşoară...

De la piață la colonie nu e decît un pas; este de ajuns ca exploatatul să încerce o viclenie, să protesteze: cucerirea nu se lasă aşteptată. Este dovedit ca culturile, semi-civilizațiile (cuvîntul se potriveşte chiar pentru tătarii din Grimeea) nu sînt adversari neglijabili. Le îndepărtezi, ele reapar, ele se încăpățînează să supraviețuiască. Viitorul nu le poate fi răpit pentru totdeauna.

Civilizațiile împotriva civilizațiilor

Cînd civilizațiile se lovesc între ele, atunci se pro duc drame; lumea contemporană nu a scăpat încă de ele. O anumită civilizație poate să cîştige îm potriva unei alte civilizații: este tragedia Indiei, după victoria engleză de la Plassey (1797), înce put de epocă noua pentru Anglia şi pentru lumea întreagă. Nu pentru că Plassey, mai corect Pallasi, în apropiere de Calcutta de astăzi, ar fi fost o victorie militară de excepție. Fără fanfaronadă, putem spune că Dupleix sau Bussy ar fi făcut lu crurile la fel de bine. Dar Plassey a avut conse cințe imense şi tocmai prin aceasta se recunosc ma rile evenimente: ele au o urmare. Tot astfel, ab surdul război al opiului (1840—1842) marchează începutul unui secol de „inegalitate" pentru China, „colonizată" fără a fi colonie, şi totuşi fiind. în ceea ce priveşte Islamul, în secolul al XlX-lea, el a luat apa peste tot, prin toate părțile, cu excep ția Turciei, şi nici a ei. Dar China, India, Islamul 'diferitele şale părți) şi-au recuperat independența îdată cu decolonizarea în lanț declanşată după L945.'.

Acest lucru, retrospectiv, în ochii oamenilor" de istăzi, dă unor tumultoase procese de recuperare

aspectul de episoade, oricare ar fi durata lor. Eşafodajul acestui tip de relaţii se construieşte mai mult sau mai puţin repede. Dar, într-o bună zi, totul se prăbuşeşte ca un decor de teatru.

întreg acest destin simplificat, de altitudinea de la care privim lucrurile, nu stă cu totul sub semnul numărului, simplu joc de forţe, de diferenţe de voltaj sau de greutăţi brute. Dar de-a lungul secolelor, numărul a avut un cuvînt de spus. Sa nu uitam lucrul acesta. Viaţa materială îşi afla aici una din explicaţiile sale naturale, mai exact una din condiţionările şi din constantele sale. Dacă pierdem din vedere rolul războiului, un întreg peisaj social, politic, cultural (religios) dispare dintr-o-data. Şi chiar schimburile îşi pierd sensul, căci ele devin adesea schimburi inegale. Europa este de neînţeles fără sclavii săi şi fără economiile supuse ei. Sau China, daca nu evocăm culturile sălbatice care o contrazic şi, în depărtare, ţinuturile care trăiesc subjugate în orbita ei. Toate acestea au importanţa în balanţa vieţii materiale.

în concluzie, să spunem că ne-am servit de număr pentru a face o primă expunere sumară cu privire la destinul diferenţiat al lumii, între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea. Oamenii sînt împărţiţi în mase mari care, în faţa vieţii lor de toate zilele, sînt tot atît de inegal înarmate ca şi diferitele grupe din interiorul unei societăţi date. Iată deci prezentate, la dimensiunile globului, personajele colective pe care le vom întîlni de-a lungul paginilor ce urmează. Pe care le vom reîntîlni şi mai limpede în volumul al doilea, închinat aristocraţiei vieţii economice şi capitalismului care, neîndoielnic mai violent decît viaţa materială, împart lumea în regiuni dezvoltate şi regiuni întîr-ziate, după un clasament pe care realităţile dramatice ale lumii contemporane ni l-au făcut familiar.

CaP'to/u/ ;/

PÎINEA

™ TOATE ZILELE

nte secolele

Dar
XV-Iea*
mografic

Hrana Juj isst" îpre

des;

Wcorr-

Şi *h*

gnu *(h*
ii b

[m]anîncă
fabrici

5arne de a
luai

de secole, în evul mediu, ea a cunoscut mese încărcate vîrf de carne şi consumuri la limita posibilului, demne de Argentina secolului al XlA-Jea. Şi aceasta pentru ca ea a rămas multa vreme, în afara ţărmurilor ei mediteraneene, un ţinut pe jumătate nelocuit, cu vaste întinderi de circulaţie pentru animale şi pentru că, mai apoi, agricultura ei a lăsat largi posibilităţi creşterii vitelor. Dar acest privilegiu descreşte după secolul al XVII-lea, ca şi cum regula generală a necesităţilor vegetale îşi ia revanşa odată cu înmulţirea oamenilor în Europa, cel puţin pînă la mijlocul secolului al XIX-lea[7]; atunci, şi *numai atunci,* o creştere ştiinţifică a vitelor, intrările masive de carne sărată, apoi congelată, din America, o eliberează de acest post prelungit.

De altfel, credincios acestui vechi privilegiu, în-' totdeauna dezirabil, europeanul 1-a pretins de re gulă în ţinuturile de peste mări, de la primele contacte cu ele: stăpînii se hrănesc acolo cu carne. Ei se îndoapă cu'ea 7ârâ"reţînere In Lumea Nouă, pe care tocmai au invadat-o turmele Lumii Vechi; în Extremul Orient, pofta lor de carnivori trezeşte oprobiul şi mirarea: „Trebuie să fii un foarte mare domn în Sumatra, spune un calator din secolul al XVII-Jea, ca să poţi avea o găină fiartă sau friptă şi care trebuie să-ţi ajungă pe toată ziua. Aseme nea, ei spun că două mii de creştini (trebuie să înţelegem occidentali) în insula lor ar fi secătuit-oT de vite şi de păsări"[8]. i

Aceste opţiuni alimentare şi dezbaterea pe care o implică ele sînt rezultatul unor procese foarte îndelungate. Maurizio merge pînă acolo incit scrie: „în istoria alimentaţiei, o mie de ani nu aduc nici o schimbare"[51]. De fapt, două vechi revoluţii marchează, telecomandînd, în liniile lui mari, destinul ilimentar al oamenilor. La sfîrşitul paleoliticului, iceşti „omnivori" trec la vînătoarea marilor aniiale, *se* naşte „marele carnivorism", a! cărui gust u mai dispare, „această nevoie de carne, de sînge, ceasta «foame de azot» sau, dacă preferaţi, de roteine animale"[10].

A doua revoluție, odată cu cel de-al șaptelea sau al șaselea mileniu dinaintea erei noastre, este revoluția agriculturii neolitice; ea deschide calea întronării cerealelor cultivate. Ogoarele se vor întinde în detrimentul terenurilor de vînătoare și al creșterii extensive a animalelor. Trec secole și iată oamenii, din ce în ce mai numeroși, împinși către alimentele vegetale, crude, gătite, adesea insipide, totdeauna monotone, fie că sînt, fie că nu sînt fermentate: terciuri, zemuri sau pîini. Doua omeniri ;e opun de atunci de-a lungul istoriei..:, rarii *mînca-t(^r^^grae^MsmMM3liLmîncgtpri_* de pîine, <|e terciuri, de rădăcini^ de tuberculi copți, în China, în~nufeiîîuT"aI doilea, „administratorii marilor provincii sînt denumiți... mîncători de carne"[11]. în Grecia antică se spunea: „Mîncatorilor de mămăligă de orz nu le arde de război"[12]. După secole și secole (1776), un englez afirmă: „Mai mult curaj găsești la oamenii care se hrănesc cu carne decît la cei ce se mulțumesc cu bucate mai ușoare"[13].

Acestea fiind zise, din secolul al XV-lea pîna în cel de-al XVIII-lea, atenția noastră se va îndrepta în primul rînd spre alimentele majoritare, deci spre cele furnizate de agricultură, cea mai veche dintre toate industriile. Dar, de fiecare data, agricultura a mizat, a trebuit să mizeze, încă de la origine, pe o anumită plantă dominanta, apoi sa se structureze în funcție de aceasta veche alegere prioritară, de care mai apoi depinde totul, sau aproape totul. Trei dintre ele au cunoscut un destin strălucit: grîul^orezul, porumbul: ele continuă să-și dispute pamînturile arabile ale lumii de azi. Acestea sînt „plantele de civilizație"[14], care au organizat viața materială și cîteodată pe cea psihică a oamenilor, foarte în profunzime, pînă la a deveni structuri aproape ireversibile. Istoria lor, «determinismul de civilizație"[15] pe care ele îl fac să acționeze asupra țărănimii și asupra vieții gene-i'ale a oamenilor, este obiectul esențial al acestui capitol. Trecînd de la una la alta din aceste cereale, vom face ocolul lumii.

[redacted]ii
i

77
grî

n
din

griu
l

nave americane descarcă grîu şi făină la Marsilia[23], în secolul al XlX-lea, griul va triumfa în Argentina, în Africa australa, în Australia, în „preeriile" din Canada şi din *Middle-West,* aiirjrxuxid-BXfitjuiti Jui,„xxpan_siunea™Ettriip.ei.

Griul şi cerealele'secundare

Sa revenim însă la Europa. De la prima prisire, grîul apare aici drept ceea ce şi este, un personaj complex. Ar fi mai bine sa spunem grîurile, *los panes,* cum tot repetă textele spaniole. Există, mai întîi, grîuri de calităţi diferite: în Franţa cel mai bun este numit frecvent *„la tete du ble"* („capul griului"): alături de el se vinde „griul mijlociu", „grîul mic", sau *„le meteil",* amestec de grîu cu o altă cereală, în mod frecvent cu secară. Grîul cîr-nău, grîul cu bob mare, nu se cultivă de altfel niciodată singur. Băştinaş vechi, el face casă bună cu unul şi mai vechi decît el. Grîul cu ţepuşe, cu mustăţi, este prezent şi în Italia, în secolul al XlV-lea; prin 1700, în Alsacia, în Palatinat, în Suabia şi în podişul elveţian, ca cereală panificabilă; la sfîr-şitul secolului al XVIII-lea în Gueldre şi în comitatul Namurului (unde serveşte, ca şi orzul, mai ales la hrănirea porcilor şi la fabricarea berii); pînă la începutul secolului al XlX-lea în valea Rhonului[24]. Meiul ocupa un loc şi mai întins[25]. Dacă Veneţia, asediată de genovezi, scapă în 1372, acest lucru se datorează meiului din magaziile ei. încă în secolul al XVI-lea, Signoria stochează bucuros această cereală de conservare îndelungată (cîteodată chiar douăzeci de ani) în cetăţile de pe „pamîntul tare" şi tocmai meiul, mai mult decît grîul, este expediat spre prezidiile, spre garnizoanele din Dalmaţia sau din insulele Levantului, cînd acestea duc lipsă de hrană[26]. în secolul al XVIII-lea, meiul este cultivat şi în Gasconia, în Italia ca şi în Europa centrală. Dar este vorba despre o hrană cît se poate de grosolană, dacă o judecăm după acest comentariu al unui iezuit de la sfirşitul secolului care, plin de admiraţie faţă de 118

ceea ce scot chinezii din soiurile lor de mei, exclama: „Cu toate progresele noastre în ştiinţele de curiozitate, vanitate şi inutilitate, ţăranii noştri din Gasconia şi de pe landele din Bourdelois sînt tot atît de rămaşi în urmă ca şi acum trei sute de ani, după felul cum nu ştiu face din meiul lor o hrană mai puţin sălbatică şi mai sănătoasă"[27].

Grîul are şi alţi tovarăşi, mai importanţi. Orzul, de pildă, hrana cailor în ţările din sud. Daca recolta de orz e proastă, atunci n-o să fie război, se putea spune în secolul al XVI-lea şi mai tîrziu, pe întinsul hotar unguresc, unde luptele dintre creştini şi turci erau de neînchipuit fără cavalerie[28]. Spre nord, grîul dur cedează locul grîului moale, orzul ovăzului şi, mai mult încă, secarei, venită tîrziu pe ogoarele de miază-noapte, unde nu pare anterioară marilor invazii din secolul al V-lea: ea s-ar fi aclimatizat şi dezvoltat acolo, ca urmare şi în acelaşi timp cu asolamentul trienal[29]. Cu secară, cam tot atît cît şi cu grîu, sînt încărcate navele din Baltica, atrase de timpuriu şi din ce în ce mai departe, de foamea Europei: pînă în Marea Nordului şi în cea a Mînecii, apoi pînă în Ocean, în porturile iberice, în sfîrşit, masiv, în timpul marii crize din 1590, pînă în Mediterana[30]. Din toate aceste cereale se face pîine, ca şi în secolul al XVIII-lea, acolo unde lipseşte grîul. „Pîinea de secară, scrie în 1702 un medic, Louis Lemery, nu hrăneşte cît grîul şi cam umflă pîntecele"; pîinea de orz, adaugă el, „tihneşte burţii; dar hrăneşte mai puţin decît cea de grîu şi secară"; numai oamenii din nord fac pîine din ovăz „care le prieşte de minune"[31]. Dar ramîne o lealitate brutală faptul că în tot secolul al XVIII-lea, în Franţa, ogoarele semănate cu cereale se împart aproape în mod egal între *„bled"* (adică cereale panificabile, grîu şi secară) şi *„menus grains",* „grînele mărunte" (orz, ovăz, grîu negru ■—• hrişcă — sau mei); că, pe de altă parte, secara, la egalitate cu grîul prin 1715, cîştigă în 1792 cu 2 la l[32].

Un alt mijloc de prim-ajutor este orezul, importat din Oceanul Indian, încă din antichitatea clasică, şi pe care comerţul medieval îl regăseşte la

scheleie Levantului, chiar în Spania, unde arabii au introdus foarte de timpuriu cultura iui: in secolul al XlV-lea orezul de Majorca se vindea la tîrgurile din Champagne; cel de Valencia se exporta pîna în Țările de Jos[33]. Din secolul al XV-lea, era cultivat în Italia şi se vindea la preț scăzut pe piața din Ferrara.^ Despre unul care rîdea din te miri ce se spunea că a mîncat zeama de orez, un joc de cuvinte destul de ieftin; *„Che aveva mangiato la minestra di r'iso".*

.: Orezul, de altfel, se va întinde pe pamînturile : peninsulei dînd viață, mai apoi, unor întinse proprietăți în Lombardia, în Piemont, chiar la Veneția, în Romagna, în Toscana, la Napoli, în Sici-lia. Cînd merg bine, aceste orezarii proletarizează, sub semnul capitalismului, mîna de lucru țărănească, încă de atunci, oamenii fac cunoştință cu *// rlso amaro* „orezul amar", fără milă față de truda lor. Tot aşa, orezul ocupă un Joc de seamă în Balcanii de sub stăpînirea turcească[34]. El ajunge în America, unde Carolina, la sfârşitul secolului al XVII-lea, devine, prin intermediul Angliei, un mare exportator[35].

v» Cu toate acestea el rămîne în Occident un aliment de prim-ajutor care nu îmbie deloc pe cei bogați, în ciuda unei oarecare răspîndiri a orezului cu lapte. Corăbii încărcate cu orez la Alexandria, în Egipt, în 1694 şi 1709, au fost în Franța „un expedient pentru hrana săracilor"[36]. La Veneția, în-cepînd din secolul al XVI-lea, în caz de foamete, făina de orez era amestecată cu alte soiuri de făină pentru fabricarea pîinii populare[37]. în Franța se consuma în spitale, în cazărmi, pe nave. La Paris, se întîlneşte frecvent în distribuțiile populare făcute de biserici, amestecat cu napi, cu dovleci albi, cu morcovi zdrobiți, un „orez economic", fiert în apă în ceaune care nu se spălau niciodată ca să se păstreze boştina şi „depunerile"[38]. Amestecat cu mei, orezul permitea, după părerea unor oameni înțelepți, pregătirea unei pîini ieftine, destinată tot săracilor „pentru ca acestora să li se potolească foamea, de la un prînz la altul". Este oarecum echivalentul a ceea ce China oferă săracilor săi „care 12P

. Pretutindeni
"' cerealele sa
pornii

argint),

acest raport normal este de 3 ia 2, „Ori de cîte ori cînd, într-un interval hotărî t de timp, un *setier* (veche măsură de capacitate pentru grîne, de aproximativ 156 litri) de ovăz (.. .) s-a vîndut cu aproape o treime de preț mai puțin decît un setier de grîu, lucrurile erau în raportul lor natural". Ruperea acestui raport este semn de foamete, iar foametea este cu atît mai gravă cu cît crește distanța, „în 1351, setierul de ovăz a prețuit un sfert de setier de grîu, în 1709 o cincime, în 1740 o treime. Așadar, scumperea a fost mai mare în 1709 decît în 1351, și în 1351 mai mare decît în 1740..." Acest raționament se aplică probabil realităților pe care autorul le avea sub ochi. A-i da putere de lege, din 1400 pînă în 1800, este o cu totul altă problema. Astfel, între 1596 și 1635, și probabil mai în tot secolul al XVI-lea, ovăzul ar fi prețuit, *grosso modo,* pe jumătate cît grîul, în Franța[42]. Abia în 1635 se schițează raportul „natural" de 3 la 2. Ar ii prea simplu să conchidem, potrivit lui Dupre de Saint-Maur, că în secolul al XVI-lea am avea a face cu o scumpire latenta și să o punem pe seama tulburărilor epocii, normalizarea prorîucîndu-se prin 1635, odată cu întoarcerea la o pace *interioară* relativă. Ne-am putea gîndi tot atît de bine că în 1635 Franța lui Richelieu intra în ceea ce manualele numesc războiul de treizeci de ani; atunci prețul ovăzului — fără de care n-ar exista nici cai, nici cavalerie, nici atelaje de artilerie — crește în mod firesc.

Unele Jîngă altele, cerealele panificabile nu creează niciodată abundență: omul Occidentului trebuie să se adapteze la o penurie cronică. O primă | compensație îi vine de la obișnuitul consum de le- ' gume sau de pseudo-făini, începînd cu cea de castane și pînă la cea de hrișcă sau grîu negru, care se seamănă în Normandia și în Bretania, începînd din secolul al XVI-lea, după recolta de grîu, și care se coace pînă în iarnă[43]. Hrișcă, în treacăt fie spus, nu este o graminee ci o polygonacee. N-are importanță! Pentru oameni, ea este „grîul negru". Castanele dau o făină bună pentru turte, care în Ceveni și în Corsica se cheamă, cu un nume frumos „pîine 122

mia, săpaturile arheologice din unele aşezări ale evului mediu timpuriu arată o alimentaţie veche, întemeiată mai mult pe mazăre decît pe grîu. La Bremen, în 1785, *Preiscourant-vX* da, unul după altul, preţul cerealelor şi cel al legumelor *(Getreide* şi *Hiilsenţruchte).* La fel, mercurialele din Namur şi Luxemburg, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, arată prezenţa pe piaţă, alături de grîu, a secarei, hrişcăi, orzului, ovăzului, alacului şi a mazarn.

Grîu şi rotaţii de cultură

Pe un acelaşi pămînt, griul nu poate fi cultivat doi ani la rînd fără mari inconveniente. El trebuie sa se mişte, să se rotească. Aşa că, în China, marea minune pentru un occidental este să vadă orezul crescînd la nesfîrşit „pe acelaşi pămînt, scrie părintele de Las Cortes (1626), pe care ei nu-1 lasă să se odihnească niciodată, în nici un an, ca în Spania noastră"[51]. E posibil, este credibil măcar? în Europa şi pretutindeni unde este cultivat, griul se deplasează de la un an la altul. El trebuie să aibă la dispoziţie un spaţiu dublu sau triplu faţă de suprafaţa pe care o ocupa, în funcţie de posibilitatea de a reveni pe aceleaşi „sole",' un an din doi sau din trei. El este prins atunci într-un sistem de doi sau trei timpi.

Foarte în mare, dacă excludem cîteva zone înguste de cultură foarte avansată, practic fără pîr-loagă, două sisteme îşi împart Europa. *In* sud, griul sau alte cereale panificabile ocupă succesiv jumătatea pămjnturilor. cultivate, cealaltă_jumătate ră-mînînd în pîrloaga, în *barbechosŢ* cum se spune în Spania. în nord, ţarina este împărţită în trei sole, cereale de iarnă, cereale de primăvară semănate primăvară (în Franţa li se spune *marş, marsage* de la numele lunii martie, *caremes* de la numele postului pastelor, *tremis, tremois. . .*) în_şfirjivp«v loaga. Pînă mai ieri, în Lorena, în jurul satului care ocupă centrul vetrei sale, cele trei sole îşi împart *„finage" -\A,* ţarina, pămîntul comunei, ca sectoa-

rele unui cerc stîngaci desenat, pînă pe liziera pădurii din apropiere: gnu, ovăz, pîrloagă, numită aici *versames.* Succesiv, grîul ia locul gîrloagei, ovăzul creşte acolo uncleruşeşe grîuî, jar pîrfoaga înlocuîeşte*~6vazur. Astfel se roteşte asolâmentul trienal: în cel de-al treilea an regăsim situaţia de I la început. Deci două sisteme: într-unui, ogorul ; destinat grîului se odihneşte mai mult; în celălalt, el ocupă în fiecare an, păstrînd proporţiile, o suprafaţă mai mare, cu condiţia să fie în întregime semănat cu grîu, ceea ce, ca să spunem aşa, nu este niciodată cazul. în sud, grîul este mai bogat în gluten, în nord, el are un randament mai ridicat, pe deasupra calitatea solului şi climatul intervenind şi ele.

Dar o asemenea schemă nu este adevărată decît în linii mari: există în sud culturi „în treime" (cu pîrloagă la doi ani), tot aşa cum în nord avem, insistent, cazuri de asolament bienal (în Alsacia de nord, de pildă, de la Strasbourg la Wissemburg).Un asolament trienal de dezvoltare tîrzie a urmat unui asolament bienal care subsistă pe spaţii destul de întinse, ca o scriere veche care reapare pe un palimpsest.

Fireşte, la limitele celor două mari sisteme europene găsim de regulă amestecuri. Un sondaj cu privire la Limagnes în secolul al XVI-lea[52] evidenţiază amestecul asolamentelor bienale şi trienale, în funcţie de sol, de mîna de lucru, de nivelul populaţiei ţărăneşti. .. Chiar în extremul sud al zonei „bienale", în jurul Sevillei, în 1775, există o mică regiune de asolament pe trei ani care pare analoagă rotaţiilor nordice.

Dar să lăsăm aceste variaţii. în principiu, există totdeauna, indiferent că asolâmentul rulează pe doi sau pe trei ani un timp mort, un repaus în cultura grînelor. Acest timp mort permite solului în pîrloagă să-şi refacă bogăţia de săruri hrănitoare. Cu atît mai mult cu cît el se îngraşă cu bălegar, apoi se ară; aratul repetat are reputaţia că aeriseşte solul, că stîrpeşte negară, că pregăteşte recolte bogate. Jethro Tuli (1674—1741), unul din 125 apostolii revoluţiei agricole engleze, recomandă

arături repetare, deodată cu îngrăşarea pamintului şi cu rotaţia culturilor[57]. Unele documente vorbesc chiar despre şapte arături, inclusiv cele care preced semănatul. In secolul al XlV-lea, intra în discuţie trei arături, în Anglia ca şi în Nonnandia (primăvara, toamna şi iarna). în Artois (1328), pămîntul rezervat griului „e muncit bine cu patru arături, una de vară şi trei de iarnă"[55]. în Boemia, pe domeniile Czerninilor, în 1648, de regulă se fac patru sau trei arături, după cum pămîntul e destinat culturii de grîu sau de secară. Sa' reţinem ceea ce spune un proprietar savoyard (1771): „în unele locuri, ne istovim să tot arăm şi facem patru sau cinci arături ca sa scoatem o singură recoltă de grîu şi care deseori c foarte proastă"[56].

Cultura griului cere, pe de altă parte, un îngrăşămmt de bună calitate, care nu i se repartizează niciodată ovăzului sau altor culturi de primăvară, *„??iars", „marsage"* sau *„tremois",* asrfel că randamentul ovăzului, semănat Ia o densitate mai mare decît grîul, este de obicei, şi contrar rezultatelor actuale, jumătate din randamentul griului. Bălegarul, gunoiul destingt„grîului este de o, asemenea importanţă încît el este îndeaproape su~< prăvegheăT de proprietar. în 1325, o învoială prin care călugării cartusieni arendează pămînturile lor din Picardia prevede, în caz de neînţelegere în această privinţă, arbitrajul „oamenilor cinstiţi şi înţe'epţi" *(.Jet prud'-hommes");* în Boemia, pe marile (neîndoielnic prea marile) latifundii, există un registru al bălegarului, un *Diingerregister;* chiar în împrejurimile Sankt-Peterburgului „se îngraşă pămîntul cu bălegar amestecat cu paie; pentru toate grînele se ară de două ori, pentru *Wmterroggen* (speciile iernatice de secară, vorbeşte un martor german) de trei ori"[57]; în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în Basse-Provence se tot socotesc şi se răssocotesc carele de bălegar trebuincioase, cele care au fost împrăştiate pe cîmp şi, tot aşa, cele pe care *„le me%e"* nu le-a furnizat: o învoială prevede chiar că bălegarul va fi verificat de către cei în drept, înainte de a fi împrăştiat, sau că se va supraveghea pregătirea lui[58].

Cu toate ca există îngrăşăminte de înlocuire, îngrăşăminte „verzi", cenuşe, frunze putrezite prin curţile ţăranilor sau pe uliţa satului, sursa principală de îngrăşăminte ram în animalele nu omul, de la sat sau de la oraş, ca în Extremul Orient (gunoiul urban este totuşi utilizat, în Occident, în jurul anumitor oraşe, ca în Flandra sau prin împrejurimile Yalenciei, în Spania, şi chiar în jurul Parisului)[59].

Pe scurt, asociate una cu alta, cultura griului şi creşterea viteTor şe"~con3iţionează reciproc, cu atît maî mult cu cît fără apelul la atelaje nu se poate; este de negîndit ca un om, care poate desfunda cu hîrleţul cel mult un hectar de pămînt pe an[60] (în ierarhia mijloacelor el vine foarte departe după cal şi bou) să preia sarcina de a pregăti singur marile întinderi pe care se cultivă grîul. Atelajele sînt recesare, caii în ţările nordului, boii şi catîni (şi din ce în ce mai mult catîni) în sud.

S-a organizat astfel, în Europa, cu variaţiile regionale pe care le putem bănui, pornind de la grîu şi alte cereale, „un sistem complicat de raporturi şi habitudini, într-atît de consolidat încît în el nu există nici o fisură; ea este imposibilă", spunea Ferdinand Lot[61]. Toate se aşază la locul lor, plante, vite şi oameni. într-adevăr, nu se poate face nimic fără atelajele carelor, fără ţărani, şi fără mîna de lucru sezonieră la seceriş şi treierat, căci secerişul şi treieratul se fac cu mîna omului. Pămînturile fertile din vale se deschid pentru mîna de lucru a ţinuturilor sărace, atît de frecvent ţinuturi aspre de munte, asociere pe care nenumărate exemple (masivul meridional al munţilor Jura şi Dombes, Masivul Central şi Languedoc. . .) o arată ca pe o puternică normă de viaţă. De o mie de ori avem prilejul să privim aceste irupţii. în Maremma toscană, plină de friguri, o uriaşă mulţime de secerători vine în fiecare vară, în căutarea de simbrie mare (pînă Ia cinci *paoli* pe zi, în 1796). Nenumăraţi sînt cei care devin acolo victime ale malariei. Bolnavii sînt atunci părăsiţi fara ajutor, în sălaşe, alături de 17 vite, cu o mînă de paie, apă clocită şi pîine nea-

gră, o ceapă sau o căpăţînă de usturoi. „Mulţi mor fără doctor şi fără preot"[62].

Cu toate acestea, este limpede că pămîntul bun pentru grîu, bine orînduit, cu ţarinile lui deschise *{openfield),* cu rotaţiile obişnuite şi în fond precipitate, cu sila pe care o arată ţăranii lui atunci cînd e vorba să fure griului suprafeţe prea mari, e prins într-un cerc vicios; pentru a-i mări productivitatea ar trebui mărit volumul îngrăşămintelor, deci numărul vitelor mari, cai şi bovine, deci extinse păşunile, prin forţa lucrurilor în detrimentul griului. Cea de a patruzecea maximă a lui Quesnay recomandă „să se înlesnească înmulţirea vitelor, căci ele sînt acele ce dau ogoarelor îngrăşăminlele care fac bogatele recolte". Asolamentul trienal, care pune în prealabil la odihnă pămîntul ce urmează a fi semănat cu gr.'u, pe timp de un an, fără să îngăduie în prea mare măsură culturi prelevate din pîrloage, şi care dă întîietate absolută culturilor cerealiere, nu ajunge în general decît la randamente destul de slabe. Fără îndoială, ţarina cu grîu nu este, aşa cum sînt orezăriile, o lume zăvorită, închisă în ea însăşi. Pentru vitele pe care trebuie să şi le hrănească, există pădurile, pămînturile necultivate, fîneţele, iarba de pe marginea drumurilor. Dar aceste resurse sînt insuficiente. O soluţie există, totuşi, descoperită şi aplicată de multă vreme, dar numai în cîteva teritorii limitate: în Artois, în Italia de nord şi în Flandre, începînd din secolul al XlV-lea, pe unele ogoare germane, în secolul al XVI-lea, şi în Olanda, apoi în Anglia. Ea constă în alternarea cerealelor şi furajelor, cu rotaţii lungi care suprimă sau reduc considerabil pîrloaga, cu dublul avantaj de a da de mîncare vitelor şi de a spori.randamentele cerealelor, reconstituind totodată bogăţia minerală a solului[63]. Dar, în ciuda sfaturilor agronomilor care se înmulţesc, „revoluţia agricolă" care începe să cîştige teren după 1750, mai are nevoie de încă un secol bun pentru a se realiza într-o ţară ca Franţa, unde pămînurile cultivate cu grîne abundă, se ştie, mai ales la nord de Loara. Şi asta deoarece acolo cultura cu predominanţă cerealieră este o adevărată cătuşa, o struc-

tură din care se evadează cu stîngăcie şi cu teamă, în Beauce, unde reuşita cerealieră este exemplară, contractele de arenda vor impune multă vreme respectarea a trei „sezoane" sau „sole". Aici, agricultura „modernă" n-a făcut şcoală imediat.

De aici, opinia pesimistă a agronomilor din secolul al XVIII-lea care văd în suprimarea pîrloagei şi în adoptarea păşunilor artificiale condiţia primordiala, dacă nu unică, a progresului agriculturii. Cu acest criteriu, de neînlăturat, judecă ei nivelul atins de modernizarea rurală. în 1777, autorul unui *Dictionnaire topographique du Mâine* semnalează „în spre Mayenne pămînturi negre şi greu de lucrat; ele sînt şi mai multe, înspre Laval unde (...) cei mai buni plugari cu şase boi şi patru cai nu pot munci pe an decît 15 ori 16 pogoane. Din această pricina pămîntul este lăsat să se odihnească 8, 10, 12 ani la rînd"[64]. Acelaşi dezastru în Finisterul breton, unde pîrloaga „se poate menţine 25 de ani pe pămînturile rele şi de la trei pînă la şase ani pe cele bune". Arthur Young străbătînd Bretania se crede, nici mai mult, nici mai puţin, printre huroni[65].

Dar aici este vorba despre o fantastică eroare de judecată, de o eroare de perspectivă, pe care un recent articol al lui Jacques Mulliez o ilustrează cu o supraabundenţă de exemple şi de dovezi. Există, într-adevăr, în Franţa ca şi aiurea în Europa, numeroase şi întinse regiuni unde iarba bate griul, unde vitele reprezintă bogăţia dominantă, „surplusul" comercial din care oricine poate trăi. Masivele cristaline, de pildă, munţii de înălţime mijlocie, zonele umede sau mlăştinoase, crîngurile, ţărmurile mării (în Franţa, lunga ei faţada dintre Dunkerque şi Bayonne). Dar oriunde ar fi ea aşezată, această lume de iarbă este o altă faţă a Occidentului rural pe care agronomii secolului al XVIII-lea şi ai primilor ani ai celui de al XlX-lea au nesocotit-o, orbiţi cum erau de voinţa lor de a spori cu orice preţ randamentele cerealiere şi de a răspunde astfel cererilor unei populaţii în creştere. Fireşte, istoricii au mers pe urmele lor. Cu toate acestea este evident ca, în aceste regiuni, pîrloaga,

dacă putem vorbi de pîrloagă, este elementul motor şi nu un timp sau o sarcina moartă[66]. Iarba hrăneşte turmele, care dau carne, produse lactate, animale de călărie sau vite de povara, mînji, cai, viţei, vaci, boi, măgari, catîri. De altfel, cu ce s-ar hrăni Parisul fără această altă Franţă? Cum s-ar aproviziona marile tîrguri de vite de la Sceaux şi Poissy? Unde s-ar găsi nenumăratele animale de corvoadă pe care le cer armata şi transporturile?

Greşeala jconsta în confuzia care se face între pîrloaga din ţinuturile cerealiere şi pîrloaga ţinuturilor păstoreşti. Termenul este impropriu, în afara zonei pamînturilor cultivate cu grîu în rotaţie regulată, în apropiere de Mayenne sau de Laval ca şi aiurea (chiar în împrejurimile Romei), aratul la mari intervale a islazurilor şi însămînţarea lor cu cereale, un an sau doi, nu este decît o modalitate de a reface păşunile, procedeu care, de altfel, se întrebuinţează încă şi astăzi. Pretinsa pîrloaga, în acest caz, este departe de a fi „ţelina moartă", necultivată, cum se întîmpla, destul de frecvent, în asolamentul trienal. Pe ea cresc păşuni naturale, refăcute din cînd în cînd prin arătură, dar şi păşuni de *cultură.* în Finister, de pildă, s-a semănat dintotdeauna o varietate de *ajonc,* o drobiţă, numită *jan,* drobiţă, care, în ciuda aparenţelor, este o autentică plantă furajera. Arthur Young ignora acest lucru şi ia drept pamînt în pîrloagă, scandalos abandonat, aceste *„ajoncieres",* adevărate păşuni artificiale. în Vendee sau în rovinele din Poitier, o altă plantă de acest fel a jucat acelaşi rol[67]. Este vorba, şi în acest caz, de utilizarea, neîndoielnic foarte veche, a unor plante autohtone. Dar nu e de mirare că tocmai în aceste regiuni zise „întîrziate", „retardatare", porumbul, plantă furajeră şi aliment uman totodată, a fost masiv adoptat şi că s-au răspîndit relativ devreme, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, napii, guliile, varza, *turnep-u\,* o varietate de gulie, pe scurt plantele furajere moderne ale „revoluţiei agricole"[68].

în Franţa, deci, şi tară îndoială în Europa, regiunile fcogaţe în vite şi sărace în gmi conj;ra.stează 13

cu regiunile bogaie în gnu şi sărace în vite. Avem ă~fâîe cu un contrast şi cu o complementaritate, căci culturile cerealiere cer atelaje şi îngrăşăminte animale, iar ţinuturilor păstoreşti le lipseşte grîul. »Dgţj&rjairjiispul"..\^^
nu ţine deci numai de grîu, ci de gnujji de jarbă. Pîna la urmă, intruziunea vitelor, rezerva de carne şi de energie, în viaţa oamenilor, constituie originalitatea vie a Occidentului. China orezului a putut să ignore şi chiar să refuze primirea, necesară şi chiar izbutită, pe care le-a făcut-o Europa, renunţînd odată cu aceasta să-şi populeze şi să-şi exploateze munţii. în orice caz, pentru Europa, să ne schimbăm felul obişnuit de a vedea lucrurile. Ţinuturile păstoreşti, socotite de agronomii de ieri ţinuturi cu agricultură retardatară, condamnate să exploateze „pămînturi rele", apar, în lumina articolului lui]. Mulliez, mai apte să-şi îndestuleze ţăranii, cu mult mai puţin numeroşi, este adevărat, decît „pămînturile bune" cerealiere[69], Dacă, personal, aş avea de ales retrospectiv locul în care sădţni duc existenţa, fără îndoială aş prefera regiunea Bray, nordul Ardenilor, plin de păduri şi păşuni, frumoaselor şesuri din sud, şi poate chiar, în ciuda frigurilor iernii, regiunile de pe lîngă Riga sau Reval, cîmpiilor şi ogoarelor descoperite ale bazinului parizian.

Randamente slabe, compensaţii şi catastrofe

Păcatul de neiertat al griului este randamentul slab; el îşi hrăneşte prost lumea. Toate studiile recente o dovedesc cu un lux copleşitor de detalii şi cifre. Din secolul al XV-lea pînă în cel de-al XVII-lea, indiferent de locul unde se operează sondajele, rezultatele sînt dezamăgitoare. Pentru, un grăunte semănat recolta, este, frecvent de, 5, cîteodată cu mult mai puţin. întrucît trebuie să scădem grăuntele care va fi semănat primăvara viitoare, iată livrate la consum patru^graunţe pentru una semă-,131 nată. Ce reprezintă acest randament în scara noas-

tră obişnuită de randamente, calculate în chintale şi la hectar? înainte de a aborda aceste calcule simple, atrag atenția cititorului că e bine sa suspecteze simplicitatea lor. în această materie, verosimilul nu poate fi un criteriu suficient şi de altfel totul variază în raport de calitatea pamintului, de procedeele de cultură, de climatul schimbător al anilor. *Productivitatea,* raport între ceea ce se produce şi masa eforturilor cheltuite în acest scop (munca nefiind singurul element în discuție), este o valoare greu de evaluat, în mod sigur o variabila.

Acestea fiind spuse, să presupunem că se seamănă între 1 şi 2 hi de gnu la ha, ca astăzi (fără să ținem seama de mărimea de altădată a boabelor, mai mici dent cele de azi, şi deci de numărul mai mare de boabe „vechi" la hectolitru) :,\ să pornim de la o medie, la semănat, de 1,5 hi, la hectar. La 5 pentru 1, vom obține 7,5 hi. sau în jur *ăeJ'SŞ* chintale. Sînt cifre foarte slabe. Dar, aceasta o spune şI~Olivier de Serres: „Gospodarul are de ce sâ fie mulțumit cînd moşia lui, una peste alta, îi dă 5 şi 5 pentru l..."[70]. Ne-o spune şi Quesnay (1757), în legătură cu „cultura mica" din timpul său, sis tem încă majoritar (şi de departe) în Franța: „Fie care pogon dînd, una peste alta, patru pentru unul (. . .) scăzînd sămînța şi fără sa luăm în socoteala dijma. . ."~/[1]. în secolul al XVIII-lea, în Bourgogne, după spusele unui istoric contemporan cu noi, „randamentul normal al unui sol mediu, scăzînd samînța, este în general de cinci pîna la şase chin tale la hectar"[72]. Aceste ordine de mărime sînt foarte verosimile. Franța, prin 1775, are poate 25 de milioane de locuitori. In mare, ea trăieşte din griul ei, exportul fiind echivalent, indiferent de an, cu ceea ce importă. Dacă acceptăm un consum de cereale panificabile de 4 hi de locuitor şi pe an, ea ar trebui să producă 100 de milioane de hectolitri sau S0 de milioane de chintale de-ale noastre. în realitate, producția, care furnizează, în afară de consum, grîul de sămînța şi cerealele destinate hra nei animalelor, trebuie să fi depăşit cu mult această cifră. Ea este, după estimările exagerate ale lui 132

6 J.-C. Tautain, de ordinul a 100 milioane de chintale[73]. Dacă acceptăm o suprafață însămînțata de
15 milioane de hectare, ajungem din nou la o cifră de producție de 6 chintale. Rămînem, deci, în li
mitele primei noastre estimări, în vecinătatea a 5 sau 6 chintale (cifră pesimista pe care nu prea pu
tem s-o punem la îndoiala).

Dar mai lipseşte mult pentru ca acest răspuns, care pare justificat, să semnaleze întreaga realitate a problemei. Găsim întîmplător prin documentele sigure cifre cu mult superioare sau cu mult sub această medie aproximativă de 5 sau 6 chintale la hectar.

Impunătoarele calcule ale lui Hans Helmut Wiichter, privind acele *Vorwerk Dom'ănen,* marile domenii aflate în posesia Cavalerilor teutoni, apoi în aceea a ducelui Prusiei, sprijinite pe aproape 3 000 de cifre (de la 1550 la 1695), dau următoarele randamente medii (chintale la hectar): grîu 8,7 (dar este vorba de o suprafață minusculă); secara 7,6 (avînd în vedere latitudinea, culturile de secara tind să devină prioritare); orz 7; ovăz nu-■ mai 3,7. Cifre mai bune, cu toate că încă slabe, sînt cele pe care le dă un sondaj în Braunschweig (de data aceasta pentru secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea); grîu 8,5; secară 8,2; orz 7,5; ovăz 5[74]. Ne-am putea gîndi că este vorba de recorduri tardive. Dar, de la începutul secolului al XlV-lea, un proprietar din Artois, Thierry d'Hirecon[75], plin de grijă pentru buna administrare a domeniilor sale, recolta din pămînturile sale, la Roquestor (pentru cei şapte ani pe care-i cunoaştem, între 1319 şi 1327) la un bob semănat *7,5;* 9,7; 11,6; 8; 8,7; 7; 8,1, adică aproximativ între 12 şi 17 chintale la hectar. La fel, Quesnay indică pentru „marea cultura", a cărei cauză o pledează, randamente de
16 chintale la hectar şi mai mult, record care tre
buie înscris la activul unei agriculturi moderne, capitaliste, asupra căreia vom reveni[76].

Dar, față de aceste recorduri care nu sînt medii, avem o supraabundență de date jalnice. Studiul lui Leonid Zitkowicz[77] stabileşte nivelul scăzut al
•*3* randamentelor în Polonia. în medie, din 1550 pînă

în 1650, 60% din culturile de secara dădeau de la 2 la 4 boabe pentru 1 (10% sînt sub 2); în timpul secolului următor aceste cifre scad şi mai mult; nu apare o ameliorare netă decît la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, recoltele de la 4 la 7 pentru 1 repre zintă atunci 50% din total. Pentru griu şi orz, randamentele sînt cu puțin superioare, dar evoluția este asemănătoare. în Boemia, se înregistrează, dimpotrivă, o netă creştere a randamentelor începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea. [1] Dar Ungaria şi Slovacia sînt tot atît de năpăstuite ca şi Polonia[78]. Este adevărat că Ungaria nu devine mare producătoare de gnu decît în secolul al XlX-lea. Sa nu ne închipuim că randamentul pe vechile ogoare ale Occidentului este totdeauna mai bun. în Languedoc[79], din secolul al XVI-lea pînă în cel de-al XVIII-lea, semănătorul „are mînă grea", el împrăştie frecvent 2 şi chiar 3 hectolitri de sămînță la hectar. Ovăz, orz, secară sau grîu cresc prea înghesuite, se înnăbuşă, cum observa prin toată Europa încă Alexander von Humboldt[80]. Aceste însămînțări compacte dau în Languedoc, în secolul al XVI-lea, randamente mizerabile: mai puțin de 3 la 1, prin 1580—1585; 4 şi 5 la 1, în medie, la apogeul secolului al XVII-lea, prin 1660—1670; apoi, din nou, cădere şi relansare lentă, începînd din 1730, pînă la o medie de 6 la 1, dar numai după 1750[81]. . r-j -.. /

▪ :j?! E - . -< q .

O creştere a randamentelor şi a semănăturilor

Aceste medii slabe nu exclud un progres lent, continuu, după cum o dovedeşte ancheta de mari proporții a Jui B. H. Slicher Van Barțh (1963)[82]. Meritul său este de a fi grupat toate cifrele cunoscute privind randamentele cerealiere care, izolate, n-aveau aproape nici un sens. Puse unele lîngă altele, ele schițează un progres *pe termen lung.* E cazul să distingem plutoane de alergători care, în această cursă lentă, merg în acelaşi pas; în frunte (I) Anglia, Irlanda, Țările de Jos; în poziția se- 13

cundă (II) Franța, Spania, Italia; pe locul trei (III) Germania, cantoanele elvețiene, Danemarca, Norvegia, Suedia; pe cel de-al patrulea (IV) Boemia în sens larg, Polonia, țările baltice şi Rusia. Dacă se calculează o singură productivitate pentru cele patru cereale principale (grîu, secară, orz, ovăz) reprezentînd boabele recoltate pentru un bob semănat, putem deosebi, după grupele şi randamentele atinse, patru faze, A, B, C, D.

Randamentul culturilor cerealiere in Europa (1200—1820)

A. *înainte de* 1200-1249. *Randament de* 3-3,7 pentru 1		
I.	Anglia 1200-1249	3,7
I.	Franța înainte de 1200	3
II.	B. 1250-1820. *Randament de*	
4,1-4,7		4,
I.	Anglia 1250-1499	7
I.	Franța 1300-1499	4,
I.	Germania, țările scandinave	3
I.	Europa de est 1550-1820	4,
		2
		4.1
C. 1500-1820. *Randament de* 6.3-7		
I.	Anglia, Țările de jos 1500-1700	7
I.	Franța, Spania, Italia 1500-1820	6,3
I.	Germania, Țările scandinave 1700-1820	6.4
II.	D. 1750-1820. *Randament peste*	
10 I.	Anglia, Irlanda, Țările de Jos	
1750-1820 Sursa: B. H. Slicher Van Bath		10,6

O serie de progrese lente, modeste, de la A la B, de la B la C, de la C la D. Ele nu exclud reculuri cu durată destul de lungă ca între 1300 şi 1350, între 1400 şi 1500 şi între 1600 şi 1700, date aproximative. Ele nu exclud nici unele variații puternice, cîteodată chiar de la un an la altul. Dar esențial este să reținem această progresie *pe termen lung,* de 60 pîna la 65%. Vom înregistra şi faptul că progresul din ultima fază, 1750—1820, înseamnă promovarea țărilor populate, Anglia, Ir-

Țările de Jos. E^ista__ejaflSai^o_co£eiaX-_, între creşterea *randamentelor* şi creşterea DODU-ației^ u ultima observație': progresele inițiale au

landa, Țările de Jos. Există evident o corei intre

npcprpa r'nA

fost relativ cele mai puternice, creşterea de la A la B este proporţional mai mare decît cea de la B la C. Trecerea de la 3 la 1 la 4 la 1 reprezintă un pas hotărîtor, lansarea (în mare) primelor oraşe ale Europei sau relansarea celor care nu dispăruseră în cursul evului mediu timpuriu. Căci oraşele au depins evident de un surplus de producţie cerealieră.

Reculurile producţiei cerealiere (1250—1750)

		Randamente pentru 1 bob semănat
Anglia	1250-1299	4 7
	1300-1349	4*1

Sursa: B. II. Slicher Van Bath

Nu e de mirare că semănaturile au fost frecvent extinse,Tn mod deosebit atunci cînd apăreau creş^" te3E3gnî6grarice. Italia secolului al XlV-lea este preocupată de'ihtense lucrări de îmbunătăţiri funciare, în care capitaliştii genovezi, florentini, ve-neţieni, investesc sume uriaşe. Dobîndirea de ogoare pe seama luncilor, a lagunelor, a mlaştinilor, pe seama pădurilor şi bărăganelor, toată această muncă lentă frămîntă neîncetat Europa, 136

o condamnă Ia eforturi supraomeneşti care, prea adesea, se îndeplinesc în detrimentul vieţii ţărăneşti. Robită seniorului, aceasta este la fel de robită griului.

S-a spus adesea că agricuituca^era cea mai „mare industrie,jLEuropei.pmn^dustriale, J3ar ea este o industrie_ în_care dificultăţile nu se mai termina. Chiar în marile ţări furnizoare de hrană ale nordului, pămînturile recent intrate în cultură nu sînt decît un ultim recurs, o „lansare economică", fără eficienţă în timp. Extinderea culturii griului (am văzut, în treacăt, lucrul acesta în Polonia şi un grafic al lui H. H. Wăchter ne-o spune formal pentru Prusia[83]; el este adevărat şi în Sicilia) condamna la randamente descrescătoare. Dimpotrivă, tocmai mizînd pe culturile furajere şi pe creşterea vitelor, Anglia secolului al KVII-lea a ridicat într-un mod revoluţionar randamentele producţiei sale cerealiere.

Comerţ local şi comerţ internaţional de grîu

întrucît satele trăiesc din recoltele lor şi oraşele din surplusuri, înţelepciunea oraşului se vădeşte printr-o aprovizionare la îndemînă, „în propriile sale posesiuni", sfătuia un document bolognez din 1305[84]. Această aprovizionare într-un cerc strimt, de 20—30 de kilometri în jurul oraşului, înlătură transporturile nn«-n-.~. --

' un

la

atît u

11

Europa . în secolul

intilmm pretutin-

deni, măsuri împotriva „cămătarilor", acaparatori de grîne, *die Getreidewucher.*

Această viață de schimburi locale nu se desfăşoară fără greutăți. Orice recoltă proasta sileşte oraşele să facă apel la nişte grînare privilegiate, începînd din secolul al XlV-lea, fără îndoială, grîul sau secara din nord ajung în Mediterana[85]. înainte de această dată, Italia primeşte grîu bizantin, mai tîrziu turcesc. Sicilia este dintotdeauna un mare furnizor, o Canada, o Argentina, o Ucraina *avânt la lettre.*

Aceste grînare, providență a marilor oraşe, trebuie să fie uşor accesibile, pe malul mării sau pe fluvii navigabile, transportul pe apă fiind ; avantajos pentru aceste mărfuri de greutate mare. în anii cu recolte bune, pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea, Picardia sau Vermandois exportă spre • Flandra, pe Escaut, spre Paris pe Oise; Cham-pagne şi Barrois aprovizionează Parisul în secolul al XVI-lea, prin navigația cîteodată primejdioasă pe Marna, cu pornire de la Vitry-le-Fran-cois[36]. în aceeaşi epocă, grîul coboară din Bourgogne, în butoaie, pe Saone şiRon, iar Arles este, pentru aceste transporturi din amonte, o gară a griului. De cum apare frica de foamete, Marsilia se adresează bunilor săi amici, consulii oraşului Arles[87]. Mai tîrziu, este ea însăşi, mai ales în secolul al XVIII-lea, un mare ' port al „griului de mare". în ceasuri de cumpănă, toți, în Provepce, vor face apel la ea. Dar ea preferă, pentru propriul ei consum, bunul grîu local celui pe care îl importă, mai mult sau mai puțin deteriorat de transportul pe mare[88]. La fel, Genova mănîncă grîul scump care îi vine din Ro-magna şi reexporta grîul ieftin pe care-1 cumpără în Levant[89].

începînd din secolul al XVI-lea, grînele nor-di.ee ocupă un loc din ce în ce mai important în comerțul internațional de cerea'e. Adesea chiar în detrimentul exportatorului. Dacă ne gîndim la marea cantitate de grîu pe care Polonia o exportă an de an, explică un dicționar al comerțului (1797)[90], am crede că această țară este 13

> una din cele mai fertile din Europa, dar cire cunoaşte ţara şi locuitorii ei, va judeca altfel, deoarece chiar dacă sînt acolo regiuni fertile şi bine cultivate, sînt alte regiuni chiar mai fertile şi mai bine cultivate şi care, cu toate acestea, nu exportă grîne. „Adevărul este că nobilii sînt acolo singurii proprietari, iar ţăranii robi, şi cei dintîi, spre a-şi păstra starea, confiscă în folosul lor truda şi produsele celorlalţi, care alcătuiesc cel puţin şapte optimi din populaţie şi sînt siliţi să se hrănească cu pîine de orz şi ovăz. în timp ce alte popoare ale Europei .consumă cea mai mare parte din grînele lor cele mai bune, polonezii nu ţin pentru ei decît o parte atît de neînsemnată din griul şi secara lor, îneît ai crede că ei nu le seceră decît pentru străini. Nobili şi orăşeni de vază mănîncă şi ei pîine de secară, pîinea de grîu e numai pentru masa marilor seniori. Nu se exagerează cînd se spune că un singur oraş din alte state ale Europei consumă mai mult grîu decît tot regatul Poloniei".

Aproape totdeauna spre marginea sa nordică, orientală (imperiul turcesc) sau meridională (ţinuturile berbere, Sardinia, Si.cilia), Europa găseşte ţări slab populate sau puţin evoluate, în stare să-i furnizeze grînele de care duce lipsă. Fenomen marginal, supus unor frecvente revizuiri. Un grînar se închide, un altul se deschide: în prima jumătate a secolului al XVII-lea, Suedia[91] (Livonia, Estonia, Scania); apoi, după 1697, pînă către 1.700, sub impulsul primelor de export care favorizează terenurile împrejmuite, Anglia; în secolul al XVIII-lea coloniile engleze din America[92]. De fiecare dată, nada sînt banii gheaţă. Căci în comerţul de grîu, bogatul plăteşte cu bani gheaţă, săracul lăsîndu-se momit, cum se şi cade în folosul substanţial al intermediarilor, cum smt acei neguţători cămătari care cumpără griul »en *verd",* „la verde", („în lan"), în avans, în regatul Neapohilui şi aiurea. Veneţia, în 1227, plătea deja grîul cumpărat în Puglia în lingouri de aur[93]. Tot aşa, minusculele bărci bretone 139 aduc de obicei, în secolul al XVI-lea şi ai

XVII-lea, griul care lipseşte la Sevilla şi mai ales la Lisabona, dar iau cu ele contrapartida în argint sau în „aur roşu" portughez, fapt interzis pentru orice alt fel de comerţ[94]. în secolul al XVII-lea, exporturile de grîu din Amsterdam spre Franţa sau Spania sînt plătite de asemenea „cu bani gheaţă". „în anii din urmă, scrie în 1754 un pseudo-englez, bogăţia grînelor şi exportul lor ne-au susţinut schimburile"[95]. în 1795, Franţa e în pragul foametei. Emisari trimişi în Italia nu găsesc alt mijloc de a obţine grîu decît expedierea de la Marsilia la Livorno a ■ unor lăzi cu argintărie „ce s-au vîndut la greutatea argintului, fără să ia cineva seama la lucrătură care preţuia tot atît cît materialul"[96].

Totuşi, acest comerţ esenţial nu se sprijină niciodată pe cantităţi atît de importante pe cît s-ar putea .crede *a priori.* în Mediterana secolului al XVI-îea, trăiesc aproape 60 de milioane de oameni. La 3 hectolitri de om, consumul global ar fi de 180 milioane de hectolitri, sau 145 milioane :de chintale. Dar un calcul grosolan arată că în ce priveşte comerţul maritim, el se susţine pe unul sau două milioane de chintale, adică aproape 1% din consumul total. Procentajul ar fi încă şi mai mic dacă am presupune un consum de 4 hectolitri pe locuitor.

Situaţia este neîndoielnic aceeaşi în secolul al XVII-lea. Danzigul, principalul port cerealier, exportă 1382 000 chintale în 1618, 1200 000 în 1649 (cifre rotunjite)[97]. Dacă presupunem pentru Nordul luat în întregul său un total de trei sau patru Danziguri, ajungem în jur de 3 pînă la 5 milioane de chintale. Adică, în mare, dacă adăugăm la aceasta un milion de chintale Sie care le poate furniza Mediterana, 6 milioane Sa nivelul maxim extrem pentru comerţul european de grîu. Cifră enormă dar derizorie, în comparaţie cu ,cele 240 milioane de chintale pe care le consumă europenii (100 de milioane de locuitori, cîte 3 hectolitri fiecare). Ba încă, aceste exporturi record nu se menţin: astfel, în 1753— 1754, Danzigul nu mai exportă decît 52 000 de H

last (624 000 chintale)[98]. Turgot estima comerţul internaţional de grîu, în această epocă, la 4 sau 5 milioane de chintale, cifră pe care Sombart o socoteşte excesivă". Să nu uităm, pentru a încheia, că aceste cantităţi suplimentare de cereale circulă aproape numai pe apă, astfel ca numai puterile maritime izbutesc să-şi scoată din casă foametea recurentă[100].

Fără îndoială, ţinînd seama de mijloacele pe care le are la îndemînă epoca, vom continua să ne extaziem în faţa acestui comerţ la mare distanţă: vom fi uimiţi că în 1336, în serviciul papei Benedict al XH-lea, casa Bardi din Florenţa reuşeşte să expedieze grîu din Puglia în Armenia[101]; că neguţători din Florenţa izbutesc, încă din secolul al XlV-lea, să manipuleze, în fiecare an, poate 5 000—10 000 tone de grîu sicilian[102]; că marele duce de Toscana, Veneţia şi Genova reuşesc, prin intermediul neguţătorilor internaţionali şi al scrisorilor de schimb trase pentru Niirnberg şi Anvers, să pună în mişcare mai multe zeci de mii de tone de grîu, din Baltica şi Marea Nordului, pentru a acoperi deficitele catastrofalilor ani 1590 din Mediterana[103]j ca bogata şi încă frusta Moldovă expediază la Istanbul, în fiecare an, bun sau rău, 350 000 hectolitri, în secolul al XVI-lea;^ sau că la sfîrşitul secolului al XVIII-lea o navă^din Boston soseşte la Istanbul încărcată cu făină şi cu grîu american...[104].

La fel, ne vom extazia pe bună dreptate în faţa „docurilor" şi antrepozitelor instalate în punctele de plecare, în faţa acelor *caricatori^* din Sicilia, la Danzig, la Anvers (important începînd din 1544), Liibeck sau Amsterdam; la sosire, la Genova sau Veneţia (în aceasta din urmă 44 de magazii în 1602); sau în faţa como-dităţilor comerţului de grîu, înlesnit de circulaţia biletelor, a *cedulelor (înscrisurilor) de grîne ale caricatorilor* sicilieni[106].

)0 Totuşi, luînd în seamă toate elementele, acest comerţ ramîne marginal, episodic, mai mult fe-
 nomen „de avut în vedere decît material de

anchetă". Trebuie să aşteptăm secolul al XVIII-lea ca să asistăm la instalarea cîtorva mari sisteme de cumpărare, depozitare, redistribuire, fără de care marfa cu greutate mare şi perisabilă n-ar fi putut circula cu regularitate şi pe distanţe lungi. în secolul al XVI-lea încă, nici la Veneţia, nici la Genova, m,ci la Florenţa (în afară poate de casa Bardi Corsi) nu exista mari negutători cît de cît specializaţi în comerţul cu grîne. întîmplător, ei se ocupă de el în timpul unor crize viclente. Marile case portugheze, printre care Ximeneşii, care finanţează, în timpul uriaşei crize din 1590, bogata coborîre a griului nordic spre Mediterana, cîştigă în această afacere, fără îndoială, după spusele experţilor, 300 sau 400%[w]. Dar un lucru făcut o dată încă nu înseamnă obicei. De obicei, marii negutători arată puţin interes faţă de acest comerţ aleatoriu, restrictiv. în realitate, o concentrare a acestui negoţ nu are loc decît odată cu secolul al XVIII-lea. Comerţul cu grîne la Marsilia, în timpul foametei din 1773, este quasimonopolizat de către un mic număr do neguţători care îşi impun voinţa[108].

Printre marile afaceri -cu grîu pe care le cunoaştem — cumpărăturile de grîu „în stil mare" ale lui Gustav-Adolf în Rusia; cumpărăturile făcute de Ludovic al XlV-lea pe piaţa Amsterdamului, în ajunul invadării Olandei, în 1672, sau ordinul dat de Frederic al II-lea la 27 octombrie 1740, imediat după ce aflare ştirea morţii împăratului Carol al Vl-lea, de a se cumpăra imediat 150 000—2CQ 000 de oboroace de secară în Polonia, Mecklemburg, Silezia, Danzig şi prin ake părţi în străinătate (ceea ce îi va crea apoi dificultăţi cu Rusia) — printre aceste mari afa-.ceri, multe se leagă de jocul militar al statelor. Iar exemplul lui Frederic ne dezvăluie un lucru: zorit de împrejurări, trebuie să te adresezi tutu- \ ror grînarelor dintr-o dată, căci pieţele nu au | stabilitate. Piedicile pe care le întîmpină un co- *j* merţ liber par de altfel să se înmulţească în voie, ele agravează o circulaţie dificila prin ea însăşi.

Aşa cum ne o arată exemplul Franţei în timpul ultimilor ani ai vechiului regim. Dornica sa acţioneze în mod adecvat, administraţia monarhică creează, prin înlăturarea iniţiativelor private prea libere, un monopol al griului în propriul său beneficiu, sau mai de grabă în cel al comercianţilor din serviciul său şi al agenţilor săi, totul căzînd în sarcina sa şi spre cea mai mare a sa pagubă. Dar vechiul sistem, incapabil să facă faţa aprovizionării unor oraşe care luaseră amploare, dă loc unor monstruoase abuzuri şi unor delapidări repetate, de unde se naşte legenda cu privire la „pactul foamei"[109]. Trebuie să spunem că de data aceasta este vorba de fum fără foc.

Toate acestea isîrrt foarte importante. Grîul este~15ili]L_yiaţa, pentru Franţa ca şi pentru întregul Occident. Cunoaştem „războiul făinii"[110] care urmează măsurilor intempestive ale lui Turgot cu privire la libera circulaţie a grînelor. „După ce au prădat pieţele şi brutăriile, spune un contemporan, pot să ne prădeze şi casele şi să ne strîngă de gît". El adaugă: „Au început cu prădatul fermelor, de ce să nu prădeze şi castelele?"[111]

Grîu şi calorii

Un om reclamă astăzi de la 3 500 la 4 000 de calorii pe zi, dacă aparţine unei ţări bogate şi unei clase privilegiate. Aceste nivele nu erau necunoscute înainte de secolul al XVIII-lea. Dar ele reprezentau norma în.că mai puţin decît astăzi. Totuşi, deoarece avem nevoie de un reper în calculele noastre, să ne oprim la cifra de 3 500 de calorii. Tocmai la acest nivel înalt ajunge de altfel un calcul făcut de Earl J. Hamilton[112] cu privire la valoarea nutritivă a raţiilor obişnuite prin 1560 destinate echipajelor flotei spaniole a Indiilor, record frumos, desigur, dacă te încrezi cu ochii închişi, în ciuda autorităţii şi 143 înţelepciunii lui Courteline, în valoarea cifrelor

date de intendenţă, care susţine că zeama pe care o dă ea e totdeauna bună ...

Să notăm că raţii mai consistente ne sînt cunoscute, atunci cînd e vorba de mese princiare sau privilegiate (ca la Pavia, la începutul secolului al XVII-lea, la Collegio Borromeo). în realitate, aceie-"^ recorduri izolate nu trebuie să ne dea prea multe iluzii. De îndată ce ne apropiem de cifre medii, ca atunci cînd e vorba de marile mase urbane, nivelul se situează frecvent în vecinătatea a 2 0C0 ele calorii. Aşa cum e cazul Parisului, în ajunul Revoluţiei. Bineînţeles, cifrele pe care le avem la în-demînă, încă puţin numeroase, nu rezolvă niciodată cu precizie problemele care ne preocupa. (Avînd în vedere că se pune în discuţie chiar criteriul caloriilor în aprecierea alimentaţiei sănătoase, care cere un echilibru între glucide, proteine şi lipide} Şi oare trebuie să socotim, în raţia calorică, vinul şi alcoolul? S-a făcut un obicei să nu le atribuim mai mult de 10% din raţia calorică: ce se bea peste acest procentaj nu intră în calcul, ceea ce nu vrea să spună că acest surplus nu a intrat în socoteala sănătăţii sau cheltuielii băutorilor.

Totuşi, nişte reguli se pot ghici. Astfel, repartiţia între diferitele tipuri de alimente pune în evidenţă diversitatea sau mai adesea monotonia alimentaţiei. Monotonia este patenta de flecare data and partea glucidelor (sa spunem mai simplu hidraţi de carbon şi chiar, cu un minim risc c'e eroare, cereale) depăşeşte generos 60% din raţia exprimată în calorii. Atunci, partea cărnii, a peştelui, a produselor lactate este destul de restrînsă şi monotonia învinge. A mînca înseamnă, în acest caz, a consuma pîine şi iar pîine, sau terci, cît e viaţa de lungă.

Dacă ne oprim la aceste criterii, se pare că Europa de nord se distinge printr-un consum mai mare de carne, Europa de sud dînd parte mai mare hi-draţilor de carbon, evident, în afara cazurilor cînd e vorba de convoaiele militare, unde butoaiele de carne sărată şi de ton ameliorează raţia obişnuita. Nu e nimic surprinzător nici în faptul că ma:a bogaţilor este mai diversificată decît cea a săracilor, 144

este un semn de distincție într-o mai mare măsura decît cantitatea[113]. La Genova, prin 1614—1615, pe masa luxoasă a celor din casa Spinola, cerealele reprezintă doar 53% din calorii,

.------^-------------->

SUEDIA

Serviciu aaricol | Curtea reaală | Regele\ Enc \.

12. REGIMURI ALIMENTARE DE ALTĂDATĂ (EVALUATE ÎN CALORII).

oniaje şi reprezenttnd meniuri
'■ o harta valabilă pentru Eur
la toate nivelele sociale şi în ,
„Rigimes alimentaires d'autr

în timp ce la aceeaşi dată ele îşi adjudeca 81% din consumul săracilor de la spitalul Incurabililor (sa reținem că un kilogram de grîu echivalează cu 145 3 000 calorii, iar unul de pune cu 2 5(X/). Daca

comparăm celelalte capitole alimentare, cei din casa Spinola nu consuma mai multă carne şi peşte, dar consumă de două ori mai multe produse lactate şi materii grase decît bolnavii spitalului, iar

îmbrăcăminte şi Lumină încălzire /	divers e 6., \	\\i.
Chine'y\ Produse V^ deongme 1*-9^ animala 2,< Băuturi	U f '15 c	Im '.sî 89 !'esSV sg ' 8if Alte produse le origine vegetal ă
Alimente *12.1*		

13. BUGETUL FAMILIEI UNUI ZIDAR, LA BERLIN, PRIN 1800 IN PROCENTE ALE VENITULUI

Se impune comparaţia cu cifrele calculate pentru cheltuielile alimentara medii *ale parizianului tn 17SS ţi lS5i (p. 147). Ptinea reprezintă aici mult mai mult decit 60% din cheltuielile alimentare ale familiei, proporţie uriaşi avtnd In vedere preţul relativ al cerealelor. Avem, aici, prin urmare, un exemplu limpede de ceea ce poate fi un regim alimentar monoton şi dificil (Dupi W. Abel.j*

alimentaţia lor, infinit mai variată, include multe fructe, legume şi zahăr (3% din cheltuieli). în ciuda solidelor raţii alimentare (aproape de necrezut: între 5 100 şi 7 000 de calorii zilnic) să fim siguri, de asemenea, că dacă pensionarii Colegiului Borromeo (1609—1618) sînt supraaimentaţi, ei nu sînt supraaimentaţi într-un mod foarte variat: cerealele reprezintă pînă Ja 73% din total. Hrana lor nu este, nu poate să fie, foarte delicată.

Puţin mai devreme sau puţin mai tîrziu, o alimentaţie urbană mai variată decît la sate se vădeşte pretutindeni acolo unde sondajele sînt posibile. La Paris, unde consumul se stabileşte prin 1780, cum am spus, la un nivel în jur de 2 000 ca-

lorii, cerealele nu intervin în total decît cu 58%, adică în jur de o livră de pîine pe zi[114]. Ceea ce corespunde de altfel unor cifre (şi anterioare şi posterioare) care dau, pentru raţia medie de pîine a parizienilor: în 1637: 540 gr; în 1728—1730, 556,- în 1770, 462; în 1788, 587; în 1810, 463; în 1820, 500; în 1854, 493[115]. Aceste cifre nu sînt, bineînţeles, sigure, numai mult decît cifra de 180 kg de persoană la care *pare* să se ridice, la începutul secolului al XVTI-lea, consumul anual la Veneţia[116], după un calcul destul de discutabil, dar alte indicaţii sugerează, la Veneţia, existenţa unei clase muncitoare exigente, bine plătită, iar printre oamenii cu stare, a unor habitudini costisitoare de orăşeni vechi.

în ansamblu, nu există nici o îndoială că .plinea se consumă masiv la ţară, cu mult maimak-deett la oraş, şi pe „treptele cele mai de jos ale scării muncitoreşti. După Le Grand d'Aussy, în 1782, un muncitor necalificat sau un ţăran ajung să consume în Franţa două-trei livre de pîine pe zi, „dar oricine are altceva de mîncare nu consumă această cantitate". Totuşi, încă şi astăzi, în Italia meridională, poţi vedea pe şantier muncitori al căror prînz constă dintr-o pîine mare, şi ca un fel de condiment, cîteva roşii şi cepe, care se numesc semnificativ // *companatico,* ceva care „merge" cu pîinea.

Acest triumf al pîinii ţine, bineînţeles, de faptul că la egalitate de putere calorică, grîul — împreună oualcoolul de cereale, adaugă urî" istoric polonez[117] care, reabilitează astfel în trecere, înclinarea ţăranilor din patria lui de a bea grîul şi nu numai de a-1 mînca,— este, relativ, hrana cea.jjjgijefrină.: prin 1780, de 1_1 ori mai ieftină decît carnea, de 65 de ori decît peştele (oceanic), de 9 ori decît peştele de rîu, de 3 ori decît untul şi uleiul… în bugetele parizianului mijlociu, calculate pentru 1788 şi pentru 1854, grîul, primul furnizor de energie, nu ajunge decît pe locul trei, după carne şi vin (doar 17%, în ambele cazuri, din cheltuiala totală)™.

Iată fapte care reabilitează acest grîu despre care am spus, despre care trebuie să spunem, multe lucruri rele. El este mama săracilor şi „scumpetea sa (■■.•!.a fost termometrul celorlalte alimente". „Iată, scrie Sebastien Mercier, în 1770, a treia iarnă la rînd, cînd pîinea e scumpă. încă de anul trecut, jumătate dintre ţărani aveau nevoie de milostenia publică, iar această iarnă va pune capac la toate, fiindcă cei ce au apucat să trăiască pînă acum vînzîndu-şi lucrurile nu mai au astăzi ce să vîndă"[119]. Pentru săraci, dacă grîul lipseşte, lipsesc toate. Să nu uităm această latură patetică a problemei, această robie în care îi ţine grîul pe producători, intermediari, cărăuşi, consumatori. Mobilizarea, alerta sînt constante. „Grîul, care hrăneşte pe om, a fost în acelaşi timp "călăul lui", spune, sau mai degrabă repetă, Sebastien Mercier.

Preţul griului şi nivelul de viaţă

Şi spusele lui S. Mercier abia dacă sînt exagerate, în Europa, grîul înseamnă o jumătate din viaţa cotidiană a oamenilor. Fără întrerupere, la bunul pTac al stocurilor, al transporturilor, al intempe riilor care prezic şi hotărăsc recoltele, la bunul plac al recoltelor, în sfîrşit, în funcţie de moment, de perioada anului, preţul griului se schimbă fără încetare, înscriindu-se pe graficele noastre retro spective ca oscilaţiile unui seismograf. Aceste va riaţii afectează viaţa săracilor cu atît mai mult cu cît ei nu prea pot să scape de creşterile sezoniere de preţ făcînd provizii îndestulătoare în momentul prielnic. Le putem considera ca un fel de baro metru pentru nivelul de viaţă al maselor, pe ter- i men scurt şi lung?

i

Pentru a lămuri lucrurile ni se oferă soluţii —■ puţin numeroase — totdeauna imperfecte: să comparăm preţul griului cu salariile, dar multe salarii sînt în natură sau parţial în natură; să calculăm salariile în grîu sau în secară (aşa procedează W. Abel în graficul pe care i-1 împrumutăm); să fixăm preţul mediu al unei „coşniţe" - tip (soluţia

lui Phelps Brown şi a Sheilei Hopkins)[120]; în sfîr-şit, sa luăm ca unitate salariul pe oră al muncitori-lor celor mai dezavantajaţi, de obicei salahorii. Această din urmă metodă, cea a lui Jean-^Fourastie şi a elevilor săi, îndeosebi a lui R. Grandamy, are avantajele ei. Pînă la urmă ce ne spun aceste pre-

14. SALARIILE ŞI PREŢUL SECAREI LA GOETTINGEN (SECOLELE XV—XIX).

Preţul secarei este calculat în Rcichmark de argint, iar salar iul 'care. este salariul unui tăietor de lemne} este exprimai în hilogni'iie de secară. Este evidentă corelaţia dintre creşterea preţului secarei şi scă-derea salariului real. (După W. AbelJ .

ţuri „reale"? în mod sigur, că un chintal (s-a apreciat că e bine să se facă această reducţie, pornind de la vechile unităţi) de grîu se menţine, pînă prin 1543, sub 100 de ore de muncă, apoi rămîne deasupra acestei linii critice pînă prin preajma anului 1883. Iată un element care schiţează cu *aproximaţie* situaţia din Franţa şi, dincolo de ea, *grosso modo,* situaţia Occidentului, care-i seamănă. Un muncitor îndeplineşte *aproximativ* 3 000 de ore de muncă în fiecare an; familia lui (4 persoane) consumă *aproximativ* 12 chintale pe an.. . Depăşirea liniei de 100 ore pentru un chintal este totdeauna un lucru grav: cea de 200 semnalează o cotă de alertă; la 300 avem a face cu foametea. Rene Grandamy socoteşte că linia de 100 este depăşită 19 întotdeauna brusc, la verticală, fie printr-o creş-

tere străfulgerătoare, aşa cum s-a întîmplat spre mijlocul secolului al XVI-lea, fie printr-o cădere brutala, ca în 1883, o dată linia trecută într-un sens sau în altul, mişcarea făcîndu-se în ritm viu. Astfel, pentru secolele parcurse în această carte, acul prețurilor reale a bătut în sensul cel rău. Singura

15. DOUĂ EXEMPLE PRIVIND PREȚUL REAL AL GRIULUI.

.'ifdi grafic încearcă să sublinieze dinamica salariilor reale (exprimate în griu). Măsurile vechi sînt transformate in chintale actuale, iaf prețul griului este calculat în zeci *de ore de muncă manuală brută (nccalificală). Linia de 10 (100 ore de munci) reprezintă plafonul primejdios, dincolo de care începe pentru muncitori o viață dificilă; ea devine catastrofală la 200 de ore, iar dincolo ie 300 apare foametea (cifră record, atinsă in 1709: peste 500) ,*

Interesul pe care-l prezintă graficul se vădeşte la încrucişarea celor două curbei în 1540 —1550, linia de 100 de ore este depăşită şi o reîntoarcere la acest nivel scăzut nu se mai înregistrează decît în 1880 —1890, după o foarte lungă perioadă de scumpete. Trecerea de la linia de 100 de ore pare să se facă totdeauna într-un ritm viu, la creştere ca şi la scădere, de fiecare dată împreună cu o mişcare basculantă a întregii economii.
Acest grafic este o nouă mărturie cu privire la o bunăstare populară relativi In secolul al XV-lea, in ciuda citorva alarme puternice, care corespund, în mod evident, unor recolte slabe. (Extras *din R. Grandamy, în: J. Fourastic,* Prix de vente et prlx de revient, 146 *serie.)*

perioada benefică va fi fost cea care a urmat „ciumei negre", ceea ce ne obligă la revizuirea sistematică a vechilor puncte de vedere. Concluzia: .mizerie a salariilor tubaafc^mizmg.

natură au cunoscu|__{cuaproximație) aproarje. *3ge-* Teăşi n5nurr~Dacâ este aşa,"r^gk~p^entru_cei jă-Tâa este Hes|ulirjJle,JijEopfide: ei sint Tiiîîțî'sa se în-tflarcaT^in nou la cerealele secundare, la „produsele mai ieftine care furnizează totuşi un număr suficient de calorii, să lase alimentele bogate în proteine ca sa consume~^~Rrană Bazata pe: amîcTpn . în aJunuîHRevoTuțîer Franceze,* în Bourgogne „în afnră de plugarii înstăriți, țăranul mănîncă puțin grîu. Această cereală de lux este rezervată vînzării, copiilor mici şi cîtorva rare petreceri. Ea umple mai mult punga decît masa... Cerealele secundare constituie principala componentă a hranei țărăneşti: *conceau* sau *meteil,* amestec de grîu cu secară, secară în casele destul de avute, orz şi ovăz în cele mai sărace, porumb în Bresse şi în valea rîu-lui Saone, secară şi hrişcă, în Morvan".[121] Prin 1750, în Piemont, consumul mediu (în hectolitri) este următorul: grîu 0,94; secara 0,91; alte cereale 0,41; castane 0,45[122], adică în total 2,71 hectolitri pe an. în rația aceasta, mai de grabă insuficientă, partea griului este modestă.

Pîinea bogaților, plinea şi terciul săracilor

Aşa cum există grîu şi grîu, există pîine şi pîine. La Poitiers, în decembrie 1362, „atunci cînd prețul unui *setier* de grîu ajunge la 24 de *sous,* se găsesc patru feluri de pîine: pîine *choyne* fără sare, pîine *choyne* sărată, pîine de *safleur* şi pîine re-*boulet".* Pîinea chovne, sărată sau nu, era .nîinea de .,ialitate su^gri^ara^a^ută .diiî iama_.cțrnuță cu sita deasa. Plinea de *safleur* (termen utilizat pma în zilele noastre) era făcută din făină integrală, necernută. Cît priveşte pîinea *reboulet,* ea era făcută, fără îndoială, din făină trecută prin ciur, 90%, şi conținea tărîța măruntă „care în graiul din Poitou se numeşte încă *riboulet".* Aceste patru categorii corespundeau perioadelor de calm ale prețului mediu al grîului. Cînd prețurile erau coborîte, sau mai bine spus rezonabile, atunci erau '1 autorizate numai trei categorii, dar daca ele urcau,

se puteau fabrica 7 categorii foarjg diferite: într-adevăr, evantaiul pnrm~pTroâ~ste era larg deschis[123]. Nimic nu arată mai bine (exemplul din Poitof este luat dintre altele o sută) pînă în ce măsură regula este inegalitatea. Cîteodată pîinea nu are din pîine decît numele. Adesea, ea lipseşte.

Europa, credincioasă unei vechi tradiţii, continuă, pînă în secolul al XVIII-lea, să se hrănească cu fierturi grosolane, cu terciuri. Acestea din urmă, mai vechi decît Europa TnsaşîT/Ws a etruscilor şi vecnilor~F6manî""erai urTfercT"pe bază de mei, *alica,* un alt terci, pe bază de amidon şi chiar de pîine; se vorbeşte despre o *alica* punică, mîncare de lux, in compoziţia căreia intrau bnnza, miere şi oua[1'1]*. *Polenta* (înainte de a începe să fie făcută din porumb) era un terci din boabe de orz prăjite, apoi măcinate, amestecate adesea cu mei. în Artois, în secolul al XVI-lea, fără îndoială şi mai devreme, sigur mai tîrziu, ovăzul serveşte la gătit *grumel,* un terci pe care populaţia rurala îl consuma mult[125]. în secolul al XVI-lea şi pînă în secolul al XVIII-lea, în Sologne, Champagne, Gascogne, terciul de mei este curent. în Bretania, acestuia i se adaogă mai frecvent un terci gros de hrişcă cu apă sau cu lapte, numit *grou*[^26]. în Franţa, la începutul secolului al XVIII-lea, medicii recomandă arpacaşul, cu condiţia să fie „făcut din ovăz cu bobul foarte plin."

Nu toate aceste vechi practici au dispărut astăzi; *Porridge-nl* scoţian şi englezesc este o fiertură din ovăz; în Polonia şi Rusia *kasa* — din secară zdrobită cu pisălogul şi prăjită, fiartă ca orezul. Fără să bănuie, cu mijloace improvizate, în timpul campaniei din 1809, în Spania, un grena-dier englez regăseşte şi el o veche tradiţie: „Noi găteam acest gnu, povesteşte el, fierbîndu-1 ca pe orez sau, dacă ne era mai la îndemînă, zdrobeam boabele între două pietre lătăreţe şi le puneam să fiarbă, încît să ne iese un fel de pastă groasă"[127]. Un tînăr spahiu turc, luat prizonier de germani aproape de Timişoara, în 1688, Osman Aga, a ieşit şi mai bine din încurcătură, spre mirarea paznicilor săi. întrucît *Kommissbrot-\A,* pîinea de ma-

nutanță se terminase, intendența împărțise ostașilor rații de făină (rămăseseră de două zile fără nici o aprovizionare). Numai Osman Aga s-a priceput s-o frămînte cu puțină apă și s-o coacă în spuză, întrucît, spune el, se mai aflase în asemenea împrejurări[128]. Dar avem de-a face aproape cu pîine, în orice caz cu pîinea nedospită, coaptă în spuză, care se mănîncă frecvent în Turcia și Per-
sia.

Pîinea albă este, deci, o raritate, un lux. „Nu se găsesc, scrie Dupre de Saint-Maur, în toate gospodăriile franțuzești, spaniolești, englezești, mai mult de două milioane de oameni care să mănînce pîine de grîu"[129]. Dacă luăm această butadă *a la lettre,* numărul mîncătorilor de pîine albă n-ar depăși 4°/o din populația Europei. încă la începutul secolului al XVIII-lea, o bună jumătate din locuitorii satelor se hrăneau cu cereale nepanificabile și cu secară, iar în măcinătura săracilor rămînea încă multa tărîță. Pîinea de grîu și pîinea albă, pîinea *choyne* (cuvîntul vine fără îndoială de la *chanoine,* „canonic", deci, pîine pentru canonici, pîine popească, pîinea de slujbă) au rămas multă vreme un lux. Un vechi proverb spune că „nu trebuie să-ți mănînci pîinea *choyne* de la început". Oricare ar fi numele pe care-1 capătă aceașteoîine. albă, eji există de timpuriu, dar pentru folosința exclusiva a celor bogați. în 1581, **tinerii** venețieni care, pe drumul spre Compostella, în Spania, aproape de Duero, pătrund într-o casă izolată pentru a-și astîmpăra foamea, nu găsesc acolo „nici pîine adevărată, nici vin, nimic în afară de cinci ouă și o pîine mare de secară și alte amestecuri, de fiu-ți venea să te uiți la ea și din care cîțiva putură să mănînce o înghițitura ori două".[131].

La Paris, socotită chiar mai presus decît pîinea albă, începe foarte de timpuriu succesul pîinii *mol-let,* pîinea moale făcută din fruntea făinii, *la fine fleure de la țarine,* și cu drojdie de bere (în loc de plămădeală „curată"). Dacă acesteia i se adaogă lapte, se obține *le pain â la Reirie,* „pîine ca a reginei", pîinea după care se da în vînt Măria de 153 Medicis.. ,[132]. în 1668, Facultatea de medicină

condamnă folosirea drojdiei, în zadar, căci ea se menține pentru *Ies petits pains,* pitușrile, pîiniie mici, aduse de către femei Ja brutării, în fiecare dimineață în coșuri „pe care le poartă jțfc cap, așa cum fac lăptăresele". Pîinea *mollet* rămîne, bine-înțeles, un lux: cum spune un parizian (1788) „cu coaja ei aurie, p>arcă își bate joc de pitoașca de Limousin... parcă ar fi un nobil printre oameni de rînd".[133] Acest lux, de altfel, reclamă abundența. De îndată ce apare scumpetea, ca la Paris în 1740, două hotărîri ale Parlamentului interzic „sa se facă alte feluri de pîine decît *bis blanc";* pîinea *mollet* și pituștile sînt prohibite, ca și folosirea „pudrei de pudrat", pe bază de făină, larg utilizată pentru perucile de epocă[134].

■din cei

iție a" p7ImT"a1.oe:_JL

cereale (în Anglia) ,• apoidy'nea,..seu -iace, j&uti- ce ,in ce mai mult din faîm curățate de o majre parte din conținutul.lor de țarițe. In același timp, se.raspin- ′ dește părerea că numai pîinea, aluat fermentat, ; priește sănătății consumatorilor. Pentru Diderot ' orice terci este indigest „nefiind încă dospit"[135]. ! In Franța, unde revoluția pîinii albe începe de timpuriu, o „școală națională de brutărie" se înființează în 1780[136]; iar soldatul Iui Napoleon este, puțin mai tîrziu, propagatorul acestui „bun prețios, pîinea albă", de-a lungul Europei. Cu toate acestea, la scara continentului, această revoluție este uimitor de lentă și nu se încheie, repetăm, înainte de 1850. Cu mult înaintea deplinului său succes, avînd în vedere cerințele vechi ale bogaților vi pe cele noi ale săracilor, ea își va face simțită presiunea chiar asupra repartiției culturilor agricole. De la începutul secolului al XVII-Iea, griul domină în jurul Parisului, în Multien și în Vexin, dar el trebuie să aștepte sfîrșitul secolului pentru a se înstapîni în Valois, Brie, Beauvaisis. Iar Franța de vest a rămas sortită secarei.

Să reținem acest avans francez în domeniul pîinii albe. De altfel, unde să mănînci pîine bună, dacă nu la Paris? declară Sebastien Mercier; „îmi place pîinea bună, o cunosc, o ghicesc din ochi". 154

Să cumperi sau să-ţi faci pîinea?

La vînzare, pîinea nu varia ca preţ: ea varia în greutate. în mare, regula greutăţii variabile este valabilă pentru toată lumea occidentală. La Veneţia, greutatea medie a pîinji care se vinde în brutăriile din piaţa San-Marco sau Rialto variază în raport invers cu preţul griului, după cum ne arată graficul alăturat:,' Tritocmît pentru ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Reglementările publicate la Cracovia în 1561, 1589 şi 1592 semnalează aceleaşi practici: pj£j^invariaj)il, greutate variabilă. Ceea ce stabilesc acestea sînt echivalenţele în pîine — de calitate şi de greutate variabilă — ale monedei de un *grosz,* adică, în 1592, 6 livre de pîine de secară sau 2 livre de pîine de grîu[138].

Există şi excepţii, în orice caz una la Paris. Reglementarea din iulie 1372 deosebea aici trei feluri de pîine: pîine de Chailli, pîine *coquille* sau *bourgeois* şi pîine *brode* (aceasta din urmă o pîine neagră). La preţ egal, greutăţile sînt, în ordine, ur-

16. GREUTATEA PÎINII ŞI PREŢUL GRÎULUI LA VENEŢIA, LA SFÎRŞITUL SECOLULUI AL XVI-lea.

(După F. Braudel, „La vita economica di Venezia net secolo XVI", în: ia civiltâ veneziana del Rinascimento.)

mătoarele: 1, 2, 4 uncii. Sîntem, deci, în această epocă, sub regimul obişnuit, al preţului constant şi al greutăţilor variabile. Dar, începînd din 1439[139], greutăţile celor trei feluri de pîine sînt fixate o 5 dată pentru totdeauna la, respectiv, o jumătate de

La Genova, mare emoție în august 1673, atunci cînd e vorba să se interzică coptul pîinii în casă: „Poporul murmură, ne lămureşte consulul francez, (...) pare-se că (seniorii oraşului) vor să silească toată lumea să cumpere pîinea în tîrg şi se vorbeşte că sînt gentilomi (este vorba de marii oameni de afaceri ai pieții) care ar da o sută optzeci de mii de scuzi pe an să aibă această învoire să facă pli-nea, deoarece (...) este obiceiul ca fiecare sa-şi facă pîinea acasă la el, şi de li s-ar da această în-voire, nimeni n-ar mai putea să facă aşa, ceea ce ar fi o foarte mare cheltuială, că cea care se vinde prin piețe. .. se vinde preț de patruzeci lire *mina* şi nu prețuieşte decît optsprezece, afară că zisa pîine care se vinde e bună în ziua cînd e făcută şi a doua zi e acră şi nu o poți mînca. Această afa-cere face foarte mare zarvă şi ieri de dimineață s-a găsit o foaie pusă pe zid în piața San Siro care esse locul de adunare al nobilimii celei vechi, care vorbea foarte împotriva cîrmuirii şi îi amenință că se vor scăpa de tirania lor"[1*3]. Dacă e să-I credem pe Parmentier, abia prin 1770—1780 dispare practica pîinii de casă „în cele mai multe din marile oraşe" ale Franței[144]. Jean Meyer semnalează părăsirea totală a coptului individual la Nantes în 1771 şi leagă fenomenul de adopta-rea pîinii albe de grîu[145].

Ne putem întreba unde se măcina grîul cumpărat pentru cuptoarele familiale. în fapt, toate oraşele au în acea vreme mori la îndemînă, căci daca grîul se păstrează relativ bine, (ba, el se stochează adesea în spic, îmblăcindu-1 în hambar de cîte ori e nevoie, de mai multe ori pe an) făina, ca să spunem aşa, nu se păstrează deloc. Trebuie deci sa se macine aproape zi de zi, în tot timpul anului, în morile care se găsesc în acea vreme la marginea tuturor satelor şi tuturor oraşelor, cîteodată chiar în mijlocul lor, pe orice curs de apă. Orice pană în funcționarea morilor — cum se întîmpla la Paris, dacă Sena îngheață sau, mai simplu, se revarsă — atrage după sine dificultăți imediate de aprovizionare. Să ne mai mirăm atunci că pe for-[157] tificațiile Parisului sînt instalate mori de vînt şi

adăpostită în hambare. Prefectul însărcinat cu aprovizionarea, PalJavicini, capătă cu acest prilej înfățișare de erou: „El a făcut pîinea odată şi jumătate mai mare![149]. Cititorul va înțelege fără greutate această frază, deloc sibilină: prețul pîinii la Roma nu se schimbă, se schimbă numai greutatea, după regula valabilă mai peste tot. Pallavidni a mărit aşadar, dintr-odată, foarte provizoriu este adevărat, cu 50% puterea de cumpărare a celor mai săraci, cei care nu mănîncă nimic altceva decît pîine.

grîul şi chiar porumbul, a căror coajă intră îa calcul. Alt inconvenient al orezului: el stabileşte un record al volumului de manipulare, de muncă manuală pretinsă oamenilor.

Să adăugăm faptul că orezul, în ciuda pătrunderii sale în Europa, în Africa şi în America, ramîne, în principal, cantonat în Extremul Orient, acolo unde se situează astăzi 95% din producţia sa; în sfîrşit, el este cel mai adesea consumat pe loc, astfel că nu există un comerţ al orezului, comparabil cu cel al griului. înainte de secolul al XVIII-lea nu există un trafic important, în afară de cel din China de sud spre China de nord, prin Canalul imperial şi în beneficiul curţii de la Beijing; sau de cel pornind din Tonkin, din actuala Cochinchină sau din Siam, cu precădere de data asta în direcţia Indiei, care a suferit totdeauna de o insuficienţă alimentară. In India, o singură piaţă exportatoare de importanţă, Bengalul.

Orez în cultură uscată şi orez de orezărie

^i£2iiLjI-~S'ÎV1 smt originare din văile uscate ale Asiei jentrale, ca atîtea alte plante cultivate. Dar gnuf a făcut carieră cu mult mai devreme decît orezul, acesta din urmă prin anul 2 000 î.e.n., primul cel tîrziu prin anul 5 000. Există deci, în favoarea griului, un avans de mai multe zeci de secole. în lotul plantelor uscate, orezul a făcut multă vreme o figură jalnică, prima, civilizaţie chineză 1-a ignorat şi s-a edificat în China de nord, în acel imens şes dezgolit, pe baza a trei graminee clasice încă şi astăzi: sorgul £u_tulrnnile lui d<M—5 metri, griul, meiul. A"cestl este, pentru un călător englez (1793), „meiul de Barbados, pe care chinezii îl numesc *Kow leang,* adică grîul mare. în toate ţinuturile din China de miazănoapte, acest „grîu" este mai ieftin decît orezul şi, probabil, a fost cultivat aici înainte de orez, căci în vechile cărţi chinezeşti se vede cum mărimea unei măsuri era hotărîtă de numărul de boabe din acest soi pe 161 care le cuprindea o asemenea măsură. Astfel, o

pîndit larg spre Tibet, Indonezia şi Japonia. Pentru ţările care îl primesc, „aceasta este o modalitate de a-şi cîştiga brevetul de civilizaţie"[1515]. _|a^ Japonia instalarea lui, începută prin secolul întîi al erei noastre, a fost deosebit de înceată căci, în alimentaţia japoneză, domnia nu va reveni orezului înainte de secolul al XVII-lea[157].

Orezăriile ocupă în Extremul Orient, pînă astăzi, spaţii foarte mici (fără îndoială mai bine de 95% din suprafaţa mondială rezervată orezului acvatic, dar un total de numai 100 milioane de hectare în 1966)[158]. în afara acestor zone privilegiate, orezul s-a răspîndit pe spaţii largi, de bine, de rău, *in_ cultura uscată.* Acest orez sărac este elementul de bază în viaţa unor popoare puţin evoluate. Sa ne închipuim un luminiş de pădure, o curătură lăzuită prin ardere, în Sumatra, in Ceylon sau în Cordilierii anamiţi. Pe solul eliberat, fără nici un fel de pregătire (cioturile rămîn pe loc şi nu se face nici o arătură, cenuşa serveşte drept îngraşămînt), se azvîrle sămînţa. în cinci luni şi jumătate, orezul ajunge la maturitate. în urma lui, mai pot fi încercate, la risc, cîteva culturi, tuberculi, vinete, diferite legume. în regimul acesta, solul puţin bogat a fost complet epuizat. Anul următor, o altă halcă de pădure va trebui „mîncată". Cu o rotaţie *decenală,* acest fel de cultură cere teoretic 1 km^2 pentru 50 de locuitori, în realitate pentru vreo 25, o bună jumătate din solurile de munte fiind inutilizabile. Dacă rotaţia în stare să refacă pădurea este nu de zece, ci de 25 de ani (cazul cel mai frecvent), densitatea va fi de 10 la km2.

De fiecare data, „pădurea în pîrloagă" livrează un sol uşor de lucrat, deloc adînc, pe care uneltele primitive pot să-1 atace. Totul se echilibrează, cu condiţia, evident, ca populaţia să nu crească peste măsură, cu condiţia ca pădurea distrusă să se refacă de la sine, pe urmele acestor runcuri succesive. Aceste sisteme de cultură poartă denumiri locale, *ladang* în Malaezia şi Indonezia, *ray* sau *rai* în munţii Vietnamului, *djoung* în India, *tavy* >3 in Madagascar, unde navigaţia arabă a adus orezul

pe dos viața şi lucrările agricole; apa canalelor se limpezeşte şi malaria triumfă, apoi, împreună cu ea, pădurea invadatoare[162]. Drame asemănătoare se pot bănui în Bengalul secolului al XVII-lea. Ajunge ca zona orezăriilor să fie prea îngustă pentru că apele limpezi din vecinătate s-o inunde; şi atunci se dezlănțuie puseurile distructive ale malariei, între Himalaia şi înălțimile Sivalik, în această depresiune unde țîşnesc atîtea izvoare cu apă limpede, malaria este omniprezentă[163].

Desigur, apa este marea problemă. Ea poate acoperi plantele: în Siam şi în Cambodgia a trebuit să se folosească nebănuita suplețe a orezului plutitor, capabil să dezvolte tije lungi de 9—10 metri, pentru a rezista enormelor denivelări ale pînzelor de apa. Recoltarea se face cu barca, tăind spicele şi abandonînd paiul, care atinge cîteodata o lungime de necrezut[164]. O alta dificultate: sa aduci şi apoi să evacuezi apa. S-o aduci, de pildă, prin conducte de bambus care captează apa izvoarelor de pe înălțimi; s-o scoți, cum se întîmpla cîteodata în cîmpia Gangelui şi frecvent în China, din puțuri,- s-o faci să vină, ca în Ceylon, din mari rezervoare, *tanks,* dar tancurile colectoare de apă sînt aproape totdeauna la un nivel coborît, cîteodata săpate adînc în pămînt. Se întîmpla, prin urmare, ici-colo, să fie nevoie să aduci iar apa pînă la orezăria care se află deasupra ei, să fie nevoie, deci, de acele *noria* rudimentare, un fel de roată de grădinar, sau de acele pompe cu pedale, încă în funcțiune. Să le înlocuieşti cu o pompă cu aburi sau electrică ar însemna să te lipseşti de o muncă umană ieftină. Părintele de Las Cortes le-a văzut la lucru. „Ei scot cîteodata apa, notează el, cu o mică maşinărie lesnicioasă, un fel de *noria* care nu are nevoie de cai. în felul cel mai uşor de pe lume (părintele spune lucrul acesta) un singur chinez poate să învîrtă aparatul toată ziua cu picioarele lui"[165]. Trebuie de asemenea ca, prin stăvilare, apa să circule dintr-un pătrat în pătratul vecin. Bineînțeles, sistemul ales depinde de condițiile locale. Cînd nu este posibilă nici o modalitate de irigare, micul dig de pămînt care mărgi-

duc 80% pe cereale, 15,8% pe legume şi condimente, 3,2% pe carne[174].^

Aceste realităţi de astăzi le continuă pe cele da ieri. în Ceylon, în secolul al XVII-lea, un calator se mira că „nişte orez fiert cu sare, cu vreo cîteva frunze verzi şi zeama de la o iămîie, trece drept un prînz bun". Chiar „mărimile" mănîncă foarte puţină carne sau peşte[175]. Părintele du f Jalde, în 1735, nota că un chinez care şi-a petrecut ziua trudind fără încetare, „adesea cu apa pînă la genunchi, seara (...) se socoate norocos de găseşte nişte orez, verdeţuri fierte şi puţin ceai. Se cuvine să luăm seama că în China orezul e totdeauna fiert cu apă şi ca este, pentru chinezi, ceea ce este pîinea pentru europeni, şi că nu li se face lehamite *de el* niciodată"[176]. Raţia, după de Las Cortes: „O străchinuţă de orez cu apă, fără sare, ce este de obicei pîinea prin aceste ţinuturi", în realitate patru sau cinci asemenea holuri, „pe care le duc la gură cu mîna stîngă, şi cu două beţigaşe în dreapta, îl tot aruncă de sîrg în burta, de parcă l-ar azvîrli într-un sac, tot suflînd, mai întîi, în el". Este inutil să vorbeşti acestor chinezi despre pîine sau posmagi. Dacă au grîu, ei îl mănîncă făcut turte, frămîntat cu untură şi „fiert" în aburi[177].

Aceste pituşte chinezeşti i-au încîntat, în 1794, pe Guignes şi pe tovarăşii săi de călătorie. Ei le-au ameliorat cu „puţin unt" şi dintr-odată „ne-am întremat destul de bine de postul silit, Ja care ne puseseră mandarinii"[178]. Nu s-ar putea vorbi aici despre o opţiune a civilizaţiilor, despre un gust dominant, chiar despre o pasiune alimentară, care este rezultatul unei preferinţe conştiente, al sentimentului că nivelul calităţii proprii este foarte înalt? Ieşirea din rizicultură ar însemna o decădere, „în Asia musonică, spune Pierre Gourou, oamenilor le place orezul mai mult decît tuberculii şi cerealele^ de terciuri" sau de pîine. Ţăranii japonezi cultivă astăzi orz, grîu, ovăz, mei, dar numai intre recoltele de orez sau atunci cînd cultura uscata este obligatorie. Numai nevoia îi face să consume aceste cereale „pe care ei le socotesc triste".

voluții hotarîtoare, ea se plasează la începutul secolului al Xl-lea, cînd varietăți de orez precoce (care ajunge la maturitate în iama şi permite dubla recolta anuala) au fost importate din Champa (Anamul central şi sudic). încetul cu încetul, noul a cucerit ținuturile calde, unul după altul[185]. Din secolul al XlII-lea, toate erau rînduite la locul lor. Atunci a început marea creştere demografică a Chinei de Sud.

Răspunderile orezului : , ;

Reuşita orezului şi opțiunea preferențială pentru el pun o serie de probleme, cum de altfel le pune şi griul, plantă dominantă în Europa. Orezul fiert cu apa — un „terci" — ca şi pîinea coaptă: în cuptor în Europa, sînt „alimente de bază", ceea ce înseamnă că întreaga hrajjă.xunei.populații mari sg_|ntemeiază pe folosirea monotona a acestui: aliment pus la contribuție zilnic. Bucă,țăiăaleste axta de a completa, de a face atrăgător alimentul da, tîâzT Deci situații analoage. Cu singura deosebire ca in Asia lumina istoriei ne lipseşte adesea.

Lzbînda orezului are răspunderile ei, ample, numeroase, evidente. Orezăriile ocupa spații foarte mici şi acesta este un prim punct important. în al doilea rînd, foarte înalta lor productivitate le îngăduie sa hrănească populații numeroase, de o înaltă densitate. Dacă ar fi să credem spusele unui istoric, poate prea optimist, fiecare chinez ar fi dispus încă acum şase sau şapte secole de cîte 300 de kilograme de orez sau alte cereale pe an şi de cîte 2 000 de calorii pe zi[186]. Chiar dacă aceste cifre sînt probabil prea ridicate, iar *continuitatea* acestei bunăstări e în orice caz dezmințită de către semne neechivoce de mizerie şi de către revoltele țărăneşti[187], o anume securitate alimentară le-a fost asigurată oamenilor orezului. De altfel, dacă nu ar fi fost aşa, ar fi supraviețuit ei, atît de numeroşi?

Totuşi, concentrarea orezăriilor şi a mîinii de
'1 lucru în zonele de şes atrage după sine, în mod Io-

noit structurile şi care în Extremul Orient este, fără îndoială, faptul capital al istoriei oamenilor.

Nimic comparabil cu Europa unde, cu mult înainte de epoca povestirilor homerice, s-a instalat civilizaţia agrară a ţinuturilor mediteraneene, grîu, măslin, viţă de vie şi creşterea animalelor, unde viaţa pastorală se revarsă de pe un etaj montan pe altul, pînă la parterul cîmpiilor. Telemac îşi aminteşte că a trăit alături de muntenii jegosi ai Peloponezului, mîncători de ghindă[190]. Viaţa rurala a Europei s-a sprijinit, în acelaşi timp, pe agricultură şi pe creşterea vitelor, pe „arat şi păstorit", acesta din urmă furnizînd, odată cu îngrăşamintele trebuincioase griului, o energie animală folosită din belşug şi o parte substanţială a alimentaţiei, în contrapartidă, jn. Europa, cu rotaţia culturilor ei> un hectar de pămînt arabil hrăneşte cu mult mai puţini oameni decît în China.

în sudul rizicol, preocupat numai de el, chinezul nu a ratat cucerirea muntelui; nici nu a întreprins-o. Izgonind animalele domestice sau aproape izgqnindu-le şi închizîndu-şi poarta în faţa nefericiţilor munteni, oameni ai orezului cultivat în ogor uscat, el prosperă, dar trebuie să îndeplinească toate meseriile, să se înhame la căruţă atunci cînd e nevoie, să tragă la edec marile bărci sau să le salte pentru ca ele să treacă de la un stăvilar la altul, să care copaci, să alerge pe drumuri ca să ducă vesti şi răvaşe. Bivolii orezăriei, puşi la raţii minime, deabia lucrează, iar cai, catîri şi cămile nu există decît în nord, dar nordul nu mai este China orezului. Această China este pînă la urmă trium-^Jful unei ţărănimf închisă în ea însăşi. Nu spre exterior, spre pămînturi noi, se orientează rizicul-turaîn primul rînd, ci spre oraşe, apărute foarte de timpuriu. Gunoaiele, excrementele umane ale oraşelor, nămolul .străzilor fertilizează orezăriile. Aşa se explică acel du-te-vino neîncetat al ţăranilor venind în oraşe să adune preţiosul îngrăşămînt, L[Pe].„[care] ^ plătesc cu verdeţuri, cu oţet sau cu bani"[1]"!. De unde acel miros de nesuportat care pluteşte pe deasupra oraşelor şi ogoarelor săteşti. 3 Această simbioză a oraşului cu satul este mai pu-

cea cerută deorezarie *şi* de două ori mai multă mină de lucru. In afara orezăriilor, pe „cîmpuri", un regim tricultural asociază adesea orzul, hrişcă, napii. în timp ce orezul rămîne grefat de redevenţe în natură foarte grele (50—60% din recoltă se da seniorului), aceste culturi noi fac loc redevenţelor în bani, ele leagă lumea rurală de o economie modernă şi explică apariţia ţăranilor cel puţin înstăriţi, dacă nu bogaţi, pe nişte proprietăţi care rămîn încă, şi vor rămîne, minuscule[195]. Iată fapte care demonstrează, dacă mai era nevoie, că orezul este şi el un personaj complex, ale cărui trăsături, noi, istorici ai Occidentului, abia începem să le bănuim.

Există două Indii, tot aşa cum există două Chine: orezul cuprinde India peninsulară, atinge Indusul inferior, acoperă delta largă şi valea inferioară a Gangelui, dar lasă un imens teren griului şi încă mai mult meiului, în stare să se mulţumească cu pămînturi mai puţin roditoare. După lucrările recente ale unor istorici ai Indiei, un imens avînt al agriculturii, început odată cu imperiul din Dehli, a provocat înmulţirea lucrărilor de defrişare şi de irigare, a diversificat producţia, a încurajat culturile industriale, cum sînt indigoul, trestia de zahăr, bumbacul, dudul pentru viermele de mătase[1915]. Oraşele cunosc în secolul al XVII-lea o creştere demografică importantă. Ca şi în Japonia, producţia creşte, iar schimburile, în special cele de orez şi grîu, pe uscat, pe mare şi pe apa fluviilor, se organizează pe distanţe uriaşe. Dar, spre deosebire de Japonia, aici nu a existat, se pare, un progres al tehnicilor agricole. Animalele, boi şi bivoli, joaca un rol considerabil ca animale de tracţiune şi povară, dar excrementele lor, uscate, servesc drept combustibil şi nu ca îngrăşăminte. Din motive religioase, excrementele umane, contrariu exemplului chinez, nu sînt puse la contribuţie, şi, mai cu seamă, după cum se ştie, uriaşa cireada nu este folosită pentru alimentaţie, dacă exceptăm laptele Şi untul topit, produse de altfel în cantitate mica, '5 data fiind proasta stare a acestui şeptel care, în

PORUMBUL

Un personaj pasionant este cel pe care îl vom prezenta în finalul cercetării plantelor dominante, nedorind, după ce ne-am gîndit bine, sa includem printre ele maniocul, care nu a servit ca bază, în America, decît unor culturi primitive şi de regula mediocre. Porumbul, dimpotrivă, a susţinut neostenit strălucirea civilizaţiilor sau semi-civilizaţiilor incaşilor, mayaşilor şi aztecilor, adevărate creaţii ale sale. El a cunoscut mai tîrziu, la scara lumii, un destin singular.

Origini în sfîrşit limpezi

în cazul său, totul este simplu, pînă şi problema originilor. Erudiţii secolului al XVIII-lea, ca urmare a unor lecturi şi interpretări discutabile, credeau că porumbul a venit, şi el, din Extremul Orient şi, în acelaşi timp, din America, unde europenii l-au descoperit de la prima călătorie a lui Columb[198]. în mod absolut sigur, prima explicaţie este proastă: porumbul pornind din America, a ajuns în Asia şi Africa, unde anumite urme, adică nişte sculpturi yoruba ar putea încă să ne deruteze, în acest domeniu, arheologia trebuia să aibă, şi a avut, ultimul cuvînt. Dacă ştiuletele de porumb nu se păstrează în straturile vechi, nu acelaşi lucru se întîmplă cu polenul său, care se poate fosiliza. Polen fosilizat a fost astfel găsit în jurul oraşului Mexico, unde au fost efectuate sondaje adînci. Oraşul se găsea altădată pe malul unei lagune care a fost desecată; drept urmare s-a produs o tasare a solurilor şi prăbuşiri de teren considerabile. Sondaje repetate în vechile soluri mlăştinoase au descoperit la 50 şi 60 de metri adîncime, cu alte cuvinte cu mii de ani în urmă, granule de polen de porumb. Acest polen aparţine soiurilor cultivate astăzi sau cîteodată porumbului sălbatic, prin urmare la cel puţin două specii.

D«r problema a fost elucidată prin săpăturile recente din Valea Tehuacan, la 200 km spre sud

în orice caz, începînd din secolul al XV-lea, atunci and civilizaţiile aztecă şi incaşă îşi încheie procesele de constituire, porumbul e de multa vreme prezent în spaţiul american, asociat cu maniocul, ca în estul Americii de sud; sau singur şi supus regimului de cultură uscată; sau singur, pe terasele irigate din Peru şi pe malurile lacurilor mexicane. [1] în ceea ce priveşte cultura uscată, ceea ce am spus, în legătură cu orezul, despre *ladang* şi *ray,* ne îngăduie să fim scurţi. E de ajuns să fi văzut pe platoul mexican, Anahuac, marile incendii de brusă, mase enorme de fum în care avioanele (care zboară deasupra acestor podişuri înalte la numai 600 sau 1 000 m altitudine) fac impresionante căderi verticale din pricina golurilor de aer cald, pentru a-ţi imagina rotaţia culturii porumbului în teren uscat, o postată de pădure sau trusă în fiecare an. Acesta este regimul *milpei.* Gemelli Careri îl observă, în 1697, în munţi, aproape de Cuernavaca, la cîţiva paşi de Mexico: „Nu era pe acolo, notează el, de-cît iarbă, într-atîta de uscată încît ţăranii o ardeau ca sa îngraşe pămîntul.. ,"[200].

Cultura intensivă a porumbului se întîlneşte pe malurile lacurilor mexicane şi, mai spectaculoasă încă, pe ogoarele în terase din Peru. Veniţi de pe înălţimile lacului Titicaca, incaşii au fost nevoiţi, coborînd prin văile Anzilor, să găsească pămînturi pentru populaţia lor în creştere. Muntele a fost ,, tăiat în trepte, legate între ele prin scări şi, mai / cu seamă, irigate printr-un şir de canale. Cu privire/ la această cultură, documentele iconografice sînt foarte grăitoare, chiar numai ele; iată-1 pe ţărani înarmaţi cu ţăpuşe şi pe femeile lor punînd boabele în pămînt; iată porumbul, repede maturizat, care$_y$ trebuie apărat împotriva păsărilor — şi Dumnezeu \ ştie cît sînt de multe! — şi împotriva unui animal, \ fără îndoiala o lama, care tocmai mănîncă un ştiu- \ lete. încă o imagine şi, iată, am şi ajuns la cules. . . La recoltat se smulge ştiuletele şi tulpina (aceasta, bogată în zahăr, este un aliment preţios). Apropierea acestor desene naive ale lui Poma de Ayala de

Tocmai aceasta este problema: o minune, pe de o parte, rezultate umane mizerabile, pe de alta, şi, ca întotdeauna, ramîne sa ne întrebăm: a cui e vina? A oamenilor, bineînțeles, dar şi a porumbului.

Ce răsplată primeşte toată osteneala? Turta de porumb, aceasta pîine de toate zilele proastă,~pla^ cm te care se coc la foc mic în tăvi de pămînt sau floricele: nici unele, nici celelalte nu sînt o hrană suficientă. Le-ar trebui un adaos de carne care, cu îneăpățînare, nu vrea să se arate. Țăranul porumbului, în zonele indiene de astăzi, este, prea adesea încă, un om nevoiaş, cu deosebire în Anzi. Hrana lui? Porumb şi iar porumb, şi cartofi uscați (după cum se ştie, cartoful nostru este de origină peruană). Mîncarea se găteşte afară, pe o vatră de pietre; vitele şi oamenii îşi împart unica încăpere a bordeiului; veşmintele, aceleaşi dintotdeauna, sînt țesute din lină de lama, la războaie rudimentare. Singura soluție; frunzele de coca, mestecate în gură, care alungă fo!amea, setea, frigul, oboseala. Evadarea: berea de colț de porumb (sau de porumb masticat), la *chicha,* pe care spaniolii o întîlnesc în A mile şi pe care o vor răspîndi, cel puțin numele ei, prin toată America indiană; sau, într-o şi mai mare măsură, berea tare din Peru, *sora.* Sau băuturi periculoase, interzise zadarnic de autoritățile cumpătate. Ele scot din firea lor aceste populații triste, fragile, ce se deslănțuie în scene de beție goyeşti[205].

Porumbul, lipsă gravă, nu se află întotdeauna la îndemînă. în Anzi, el se opreşte pe la jumătatea coastei muntelui, din pricina frigului. Prin alte părți, el ocupă regiuni restrânse. Este nevoie, deci, ca boabele să circule cu orice preț. Astăzi încă, transhumanta dramatică a indienilor yuras, la sud de Potosi, îi aruncă de pe înălțimile neomenoase, de la 4 000 m altitudine, spre zona porumbului. Ocne de sare providențiale, pe care aceştia le exploatează ca pe nişte cariere de piatră, le furnizează moneda de schimb. în fiecare an, în martie, într-o călătorie dus-întors de cel puțin trei luni, ei pleacă în căutare de porumb, de coca şi de alcool, bărbați,

REVOLUȚIILE ALIMENTARE ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Plantele cultivate circulă şi agită fără încetare viata oamenilor. Dar deplasările lor, parcă săvîrşite chiar de ele, se întind pe secole, cîteodată pe milenii. Şi totuşi, după descoperirea Americii aceste rnijcâri se înmulțesc, se accelerează. Plantele Lumii Vechi lajung în cea Nouă, cele din Lumea Noua ajung în cea Veche: de o parte orezul, grîul, trestia de zahăr, arborele de cafea...; de cealaltă porumbul, cartoful, fasolea, tomata[210], maniocul, tutunul.

Pretutindeni, aceşti intruşi se izbesc de ostilitatea culturilor şi alimentațiilor localnice: cartoful este socotit, în Europa, o hrană, cleioasă şi indigestă; porumbul este, încă şi astăzi, dispreţuit în sud-estu! Chinei, credincios orezului. Dar, în pofida acestor aversiuni alimentare şi a încetinelii experiențelor noi, toate aceste plante proliferează pînă la urma şi se impun. în Europa şi aiurea, clientela formată de sărăcime le deschide primele porți; creşterea demografică face apoi din ele necesități imperioase. De altfel, dacă populația lumii creşte, dacă ea poate să,crească, nu se datoreşte *în parte* acest lucru creşterii producției de hrană pe care o permit culturile noi?

Porumbul în afara Americii

Oricare ar fi argumentele avansate, este puțin po babil ca porumbul să fi scăpat din închisoarea lui americană înainte de călătoria lui Columb, care aduce de acolo boabe încă la prima sa întoarcere, .în 1493. Este de asemenea puținprobabil ca el să fie de origina africana. A te sprijini, în discuțiile acestea despre origine, pe numeroasele denumiri pe care le-a căpătat porumbul prin lume, nu e deloc convingător, căci el a fost împopoţonatj la nimereală, cu toate numele posibile şi imaginabile, după regiuni şi epoci. în Lorena el este *grîu de Rhodos;* 13 în Pirinei — *grîu de Spania;* la Bayonne — *grîu de*

obligațiile

17. DENUMIREA PORUMBULUI ÎN BALCANI

De Traian Sioianovitch, in: Anualus K. S. C, 1966, *p.* 1031.

«nici, at>ia in secolu [15] va-
cunoaşte succesul său europă

ti
, r

ma

re,

b

şi al căror miez auriu desfată ochiul, dar îţi întoarce stomacul pe dos"[222].

Porumbul are de partea lui un argument peremptoriu: productivitatea. Cu toate primejdiile legate de consumul lui (o alimentaţie făcînd u* prea larg apel la porumb provoacă pelagra), nu a pus el capăt, la Veneţia, foametei pînă atunci recurente? *„La triiilasse"* din sudul Franţei, *potenta* italienească, *mă?năliga* românească au intrat astfel în alimentaţia maselor care cunosc din experienţă, să nu uităm acest lucru, alimente de foamete dezgustătoare. Nici un tabu alimentar nu rezista în faţa foamei. Ba încă, porumbul, hrană pentru oameni, dar şi pentru vite, s-a aşezat pe pîrloagă, a determinat, acolo o „revoluţie" comparabilă cu succesul, în aceeaşi pîrloagă, al plantelor furajere. *în.* sfîrşit, partea, în creştere, a acestei cereale în realizarea unor recolte darnice a mărit producţia griului *comercializabil.* Ţăranul mănîncă porumb şi îşi vinde grîul, al cărui preţ este cu aproape de două ori mai mare. Rămîne un fapt că la Veneţia, în secolul al XVIII-Iea, datorita porumbului, exportul reprezintă de la 15 pînă la 20% din producţia cerealieră, ceea ce dă o cantitate comparabilă cu cele exportate de Anglia în anii 1745—1755[223]. Franţa, în[1] această epocă, consumă aproape toate cerealele pe care le produce, afară de 1—2%. Dar şi în Lauraguais „în secolul al XVII-lea şi mai ales în al XVIII-lea, porumbul, asigurînd grosul hranei ţărăneşti, a permis griului să devină o cultură destinată marelui comerţ"[224].

Tot aşa, în Congo, porumbul, importat din America de către portughezi la începutul secolului al XV-lea şi care poartă numele de *Masa ma Mputa* „ştiulete de Portugalia", n-a fost adoptat cu dragă inimă. In 1597, Pigafetta arată ca' e cu mult mai puţin preţuit decît celelalte cereale şi el hrăneşte nu oamenii, ci porcii[225]. Acestea sînt primele reacţii. încetul cu încetul, în nordul Congoului, în Benin, în ţinuturile yoruba, porumbul ocupă primul loc printre plantele utile. Şi nu îl întîlnim, astăzi, ceea ce reprezintă un incotestabil triumf, intrat în ciclul legendelor? Dovadă, pe deasupra,

este resursa salvatoare, uscat de obicei, pentru a se păstra timp mai îndelungat[228].

Difuzarea sa în Lumea Veche nu se aseamănă deloc cu cea a porumbului: înceată ca şi aceasta, sau chiar şi mai lentă, ea nu a fost universală: China, Japonia, India, ţările musulmane nu l-au acceptat. în America va avea un succes deplin — el s-a raspîndit într-adevăr în toată Lumea Nouă — şi, într-o măsură şi mai mare, în Europa. Aceasta a fost colonizată de cartof de la un capăt la altul: noua cultură a luat aici proporţiile unei revoluţii. Un economist, Wijhelm Roscher 2» (1817—1894), a susţinut chiar, cam grăbit fără îndoială, că ea a fost *cauza* creşterii populaţiei europene. Să spunem, cel mult, că a fost una din cauze şi să nuanţăm. Creşterea demografică a Europei este un proces declanşat înainte ca noua cultură să-şi fi putut produce efectele: în 1764, un consilier al regelui Poloniei spune: „Aş vrea să introduc (în ţara noastră) cultura cartofilor care este aproape necunoscută"[230]; în 1790, în jurul Sankt-Petersburgului, numai coloniştii germani îl cultivă[231]. Dar populaţia se înmulţeşte în Rusia, ca şi în Polonia, ca şi aiurea, înainte de aceste date tîrzii.

Faptul că răspîndirea noii culturi a fost foarte lentă nu reprezintă o regulă quasi-generală? Spaniolii l-au cunoscut, încă din 1539, în Peru; ba chiar negustori spanioli au aprovizionat cu cartofi uscaţi pe indienii de la minele din Potosi, dar planta cea nouă a traversat fără consecinţe imediate peninsula Iberică. In Italia, poate mai lucida decît Spania, pentru că era mai populată, ea a trezit interesul cu mult mai devreme, a suscitat experienţe şi şi-a găsit unul din primele ei nume de botez: *tartuffoîi,* printre zeci de altele: *turma de t'ierra, papa, pătata* în Spania; *batata, batateira* în Portugalia; *pătata, tartuffo, tartuffola* în Italia; *cartoujle, truffe, pătate, pomme de terre* în Franţa; *Potato of America* în Anglia, *irisb Potato* în Statele Unite, *Kartoffel* în Germania; *Erdtapţel* aproape de Viena — nu mai pomenesc denumirile slave, maghiare, chineze, japoneze .. ,[232]. în 1600, Olivier 19 de Serres o semnalează şi îi descrie cultura, cu

se ivesc rezistenţe. Se_v<ispune că prin consumarea lui se răspîndeşte lepra. Se va spune că el este un flăluTerit (provocator de gaze în intestine, de vînturi), ceea ce Enciclopedia admite, în 1765, adăugind însă: „Dar ce înseamnă nişte vînturi pentru viguroasele organe ale ţăranilor şi muncitorilor!". Nu e nimic de mirare, deci, dacă în ţările în care cuceririle sale au fost rapide, el s-a impus, pe mari întinderi de pămînt, datorită unor greutăţi mai mult sau mai puţin dramatice .. . Spectrul ameninţător al foametei, ca în Irlanda, deoarece acelaşi petec de pămînt care furnizează hrana în grîu a unei persoane, poate hrăni cu prisosinţă doua, cu cartofi[240]. încă şi mai mult, ameninţarea războaielor care pustiesc lanurile de grîne. Ţăranii îndrăgesc cartoful, explică un document, vorbind despre cei din Alsacia, „pentru că el nu e niciodată primejduit (...) de pustiirile războiului": o armată îşi poate instala tabăra o vara întreagă pe un lan de cartofi, fără a distruge recolta de toamnă[241]. De fapt, orice război pare să stimuleze cultura cartofului: în Alsacia, ea progresează în ultima jumătate a secolului al XVII-lea; în Flandra în timpul războiului Ligii de la Augsburg (1688—1697), apoi al războiului de succesiune la tronul Spaniei şi, în sfîrşit, al războiului de succesiune din Austria, care coincide cu criza cerealieră din 1740; în Germania, în timpul războiului de şapte ani, şi, mai ales, al războiului de succesiune din Bavaria (1778—1779), care a fost numit „războiul cartofului"[242]. Un ultim avantaj: în anumite regiuni, recoltele de plante noi scăpau de dijmă şi răspîndirea precoce a cartofului s-a putut urmări foarte precis tocmai prin procesele intentate de proprietarii de pămînt din provinciile sudice ale Ţarilor de Jos, începînd din 1680, şi în Provinciile Unite, începînd de prin 1730. în aceleaşi regiuni flamande, C. Vandenbrocke a calculat creşterea revoluţionară a consumului de cartof, în mocT ' indirect, datorită scăderii consumului de cereale pe care ea îl atrage după sine. Acesta trece de la 0,816 kg pe om şi pe zi, în 1693. 'a 0,758, în 1710; 0,680 în 1740; 0,476, în 1781;

ceea ce priveşte plinea, se face totul pentru a o avea la mdemînă. Fidelitatea obligă! Genielli Careri, în China, îşi procura grîu, punea sa i se facă posmagi şi turte „atunci cînd lipseau posmagii, căci orezul gol fiert în aburi, cum se obişnuieşte în aceasta ţară, şi deloc dres cu vreo mirodenie, nu se potriveşte stomacului meu .. ."[24^]. în istmul Panama, unde nu creşte griul, făina vine din Europa „aşa că acolo ea nu poate fi ieftină", pîinea este deci un lux. „Nu se găseşte decît la europenii ce stau prin oraşe ori la creolii bogaţi, cu toate că nu se folosesc de ea deoît atunci oînd îşi iau ciocolata sau cînd mănîncă dulceţuri cu caramel". Pentru orice altă mîncare, au turtele lor de porumb, un fel de polenta, şi chiar *cossava,* „potrivită cu miere"[247]. Fireşte, atunci cînd neobositul călător Gemelli Careri soseşte la Acapulco, venind din Filipine, în februarie 1697, el nu găseşte pîine de grîu. Această frumoasă surpriza îl aşteaptă mai tîrziu, pe drumul Mexicului, la un *trapiche* din Massatlan, unde „găsirăm (...) pîine bună, ceea ce nu este puţin lucru în munţii aceştia, în care locuitorii nu mănîncă decît turte de porumb.. ,"[248]. Prilej pentru a ne reaminti că există în Noua Spanie o importantă cultură de grîu, pe ogoare irigate sau nu *(riego* sau *secând),* destinată exportului spre oraşe. Dar iată o ştire care poate da deplină satisfacţie dorinţelor noastre de istorici: marţi, 12 martie 1697, în Mexico, Careri este martorul unei mişcări populare: „S-a întîmplat în acea zi un soi de răzmeriţă: prostimea se ducea să ceară pîine sub ferestrele vice-regelui...* Se iau imediat măsuri pentru a împiedica poporul să dea foc palatului, „cum au făcut în timpurile comitelui de Galoe, în 1692 .. ."[249] Sa fie această „prostime^' aşa cum ne închipuim noi, compusa din albi? Să acceptăm *că* estejişa pentru a conchide ceva cam repede: pîine albă, înseamnă om alb. în America, se înţelege. Dacă este vorba, dimpotrivă, de metişi, de indieni şi de sclavii negri ai oraşului, atunci ne putem prinde pe oricît că ceea ce ei cer sub numele, totdeauna ambiguu, de „pîine" nu poate fi decît 193 porumb ...

serviciul unor grupe umane mai puțin privilegiate decît cele ale oamenilor orezului sau griului, dar care ocupă, cu perseverență, spații foarte vaste — oamenii cu săpăligă, le vom spune noi pe scurt.

Oamenii cu săpăligă

Ceea ce izbeşte, încă şi astăzi, este imensitatea ogoarelor pe care domină munca făcută fie cu țăpuşa (un fel de săpăligă primitivă), fie cu săpăligă. Aceste ogoare fac înconjurul pămîntului, ca un inel, o „centură' spun geografii germani, care cuprinde Oceania, America precolumbiană, Africa neagră, o mare parte din sudul şi sud-estul asiatic (unde, de altfel, habitatul lor mărgineşte pe cel al plugarilor şi cîteodata îi taie spațiul). Cu deosebire în sud-est (Indochina în sens larg), există un amestec al celor două forme de agricultura.

18. „CENTURA" CULTURILOR CU SĂPĂLIGĂ.

uescnamps (scrisoare am y/.//itf/u>, *werw se tnşata atunci cina %nctu~ di Madagascarul In zona sipUligii. In insulă se foloseşte un hîrlet foarte lung, de origine probabil indoneziana,* angady.

Să spunem deci: 1. că această caracteristică actuală a globului este extrem de veche şi străbate în adîncime dimensiunea cronologică a acestei cărți; 2. că este vorba despre o lume remarcabil '5 de omogenă, dincolo de inevitabilele ei variații

gul intervin atunci cînd, pe spaţii mari, descoperite şi eliberate de orice formaţie de arbuşti, ritmul recoltelor se accelerează tot mai mult, cu preţul unei prelucrări constante a pămîntuluij !

Ceea ce pînă la urmă înseamnă că ţăranii noştri cu săpăligă sînt nişte înapoiaţi, că o presiune demografică, slabă încă, nu îi obligă la actele de curaj, la truda tiranică a conducătorilor de atelaje. Aici, părintele Jean Francois de Rome (1648) nu se înşeală şi înţelege bine spectacolul lucrărilor agricole executate de ţăranii din Congo în timpul anotimpului ploios: „chipul lor de a lucra pămîntul, scrie el, cere puţină muncă din pricina rodniciei lui mari (evident, nu trebuie să acceptăm această motivaţie); ei nici nu ară, nici nu sapă, ci cu o săpăligă zgîrîie puţin pămîntul ca să acopere sămînţa. Cu această osteneala uşoară ei se bucură de un cules îmbelşugat, dacă ploile nu le lipsesc". /Vom conchide că munca ţăranilor cu săpăligă este mai productivă (ţinînd seama de timpul şi de efortul cheltuite) decît cea a plugarilor Europei sau a rizicultorilor Asiei, dar că ea interzice societăţile dense. Nu solul sau climatul privilegiază această muncă primitiva, ci imensitatea pîrloagei disponibile (tocmai din cauza slabei populari) şi formele *\ăt* societate care constituie o reţea de habitudini greu de rupt — ceea ce Pierre Gourou denumeşte „tehnici de încadrare^

2. *Un ansamblu o?nogen.\Lumea* oamenilor cu săpăligă corespunde / şi acesta este, în ceea ce îi priveşte, cel mai impresionant detaliu — unui ansamblu destul de omogen de bunuri, plante, animale, unelte, habitudini. într-atît de omogen, încît putem spune dinainte, aproape fără a ne teme de greşeală, că, oriunde ar fi ea situată, casa ţăranului cu săpăligă este rectangulară şi cu un singur nivel; ca el ştie să fabrice o olărie grosolană; că foloseşte un război de ţesut elementar, de mînă; că pregăteşte şi consumă băuturi fermentate (dar nu alcool); că creşte mici animale domestice, capre, oi, porci, cîini, găini, cîteodată albine (dar nici un fel de vite mari). El îşi scoate hrana din lumea vegetală familiară care îl încon-

gat, probabil, ocupanții cîtorva nave originare de pe coastele chineze, japoneze sau polineziene, împinse de furtuni peste Pacific) s-au răspîndit în mici grupuri, particularizîndu-se în izolarea lor, pentru a făuri propriile lor culturi şi limbi, fără a comunica unele cu altele. Uimitor este că, geografic, unele din aceste limbi se răspîndesc, formînd mici insule, în mijlocul altor spații lingvistice, străine[254]. Slăbiciunea efectivelor originare provenite din Asia ne ajută să înțelegem că, lasînd de o parte unele trăsături culturale care evocă înrudiri îndepărtate, totul s-a construit pe loc. Noii veniți au folosit şi dezvoltat resursele locale, în cursul unor procese îndelungi. Abia tîrziu s-a rostuit o agricultură, pornind de la manioc, de la pătata dulce, de ia cartof, de la porumb, de la acesta mai ales, care, originar fără îndoială din Mexic, a atras după sine extinderea anormala a săpăligii spre zonele temperate, în nordul şi sudul continentului, cu mult dincolo de regiunile tropicale sau calde ale zonei maniocului.

3. *Amestecuri recente.* Cu toate acestea, chiar în lumea primitivă a săpăligii, odată cu pritoceala pe care o atrage curînd după sine unitatea maritimă a lumii, au survenit noi amestecuri, iar contaminările devin din ce în ce mai numeroase. Astfel, în Congo, am semnalat sosirea manioculni, a pătatei dulci, a arahidei, a porumbului: sînt binefaceri datorate navigației şi comerțului portughezilor. Dar noii veniți cresc cum pot şi ei, în mijlocul plantelor vechi; porumbul şi maniocul alături de meiurile de diferite culori, albe sau roşii, care, lungite cu apă, folosesc la pregătirea unui soi de *polenta.* Uscată, aceasta se păstrează două sau trei zile. „Ea slujeşte de pîine şi nu dăunează cu nimic sănătății"[255]. La fel, legumele, importate şi ele de către portughezi — varza, dovleceii, lăptuca, pătrunjelul, cicoarea, usturoiul —■ răzbat cu greu, de obicei alături de cele autohtone, mazărea şi bobul, dar nu dispar.

Cadrul cel mai original rămîne cel pe care ni-3 furnizează arborii hrănitori africani: kolatierii, 19 bananierii, şi într-o măsură şi mai mare palmierii,

Şi primitivii?

Oamenii cu săpăligă nu sînt ultimul eşalon al categoriilor noastre. Plantele lor, uneltele, culturile, casele, navigaţia, creşterea vitelor, succesele lor semnalează un nivel cultural deloc neglijabil. Ultimul eşalon e ocupat de umanităţile care subzista fără agricultură, care trăiesc din cules, din pescuit, din vînătoare. Aceşti prădători ocupă compartimentele, de altfel foarte cuprinzătoare, de pe harta lui W. Gordon Hewes, numerotate de la 1 la 27. Lor le aparţin spaţii imense, a căror folosinţa le este însă disputată de păduri, de mlaştini, de fluvii ieşind din matcă, de fiare sălbatice, de mii de păsări, de gheţuri, de intemperii. Ei nu domină natura care îi înconjoară; cel mult, se strecoară printre obstacolele şi constrângerile ei. A^cejji oameni „se găşeşcjin plan^l^er_o__al_jstorie_ii_^ra^şpiis chiar, ceea ce este Inexact, că sînt Tara" istorie.

Se cuvine totuşi să le dăm un loc într-o imagine „sincronă" a lumii dintre secolele al XV-lea şi al XVIII-lea. Dacă nu am face-o, evantaiul nostru categorial şi explicativ nu s-ar deschide complet şi şi-ar pierde din sens. Şi totuşi, cît de greu este, ca istoric, să-i vezi în felul în care îi vedem, de exemplu, pe ţăranii francezi sau pe colonii ruşi din Siberia! Ne lipsesc toate datele, în afară de cele pe care pot să ni le furnizeze etnografii de ieri, observatorii care i-au văzut trăind şi au încercat să înţeleagă mecanismele existenţei lor. Dar nu proiectează prea adesea asupra altora propria lor experienţa şi propriul lor fel de a vedea aceşti descoperitori şi călători de ieri, veniţi cu toţii din Europa, vînători de imagini inedite sau picante? Ei judecă prin comparaţie şi prin contrast. Ba încă, aceste imagini discutabile sînt incomplete şi prea rare. Şi nu e totdeauna uşor, urmărindu-le, să afli dacă este vorba despre nişte adevăraţi primitivi, trăind aproape ca în epoca de piatră, sau despre acei oameni cu sapaliga, de care abia am vorbit, tot atît de departe de „sălbatici" ca şi de „civilizaţii" societăţilor dense. Indienii chichimeque din)1 Mexicul septentrional, care au dat atîta de furcă

în pofida relativei abundente a fructelor şi plantelor sălbatice, ei cultivă dovleci şi patete dulci (importate neîndoielnic de către portughezi), *ig-name,* trestia de zahăr, pe care le consumă crude; ei cresc foarte mulţi porci şi o sumedenie de păsări[260].

Pe adevăraţii primitivi, *Endeavour* îi va întîlni mai tîrziu, făcînd escală de-a lungul strîmtorii Magellan sau pe drumul capului Horn, zăbovind poate pe coastele insulei meridionale a arhipelagului Noii Zeelande, în chip neîndoielnic aruncînd ancora în apele ţărmului australian, cu intenţia de a-şi reînnoi provizia de apă sau de lemn ori de a-şi carena coca. De fapt, ori de cîte ori nava ieşea din centura pe care civilizaţiile săpăligii o desenează pe harta globului.

Tocmai într-o asemenea împrejurare, în strîmtoarea Le Maire, la capătul de sud al Americii, zăreşte Cook şi oamenii lui un pumn de sălbatici jalnici, lipsiţi de absolut orice, cu care ei nu vor putea intra în contact. îmbrăcaţi în piei de focă, fără nici o altă unealtă în afară de harpoane, arcuri, săgeţi, mulţumindu-se cu nişte colibe prost apărate de frig, ei sînt „poate, într-un cuvînt, fiinţele cele mai jalnice care se află astăzi pe pămînt"[261]. Cu doi ani mai devreme, în 1767, Samuel Wailis întîlnise aceiaşi mizeri sălbatici. „Unul (din marinarii noştri), care pescuia cu undiţa, a dat unuia din aceşti americani un peşte viu, pe care tocmai îl pescuise şi care era cu puţin mai mare decît o scrumbie. Americanul 1-a luat cu lăcomia unui cîine căruia i se dă un os: mai întîi a omorît peştele muşcîndu-1 aproape de ureche şi apoi a început să-1 mănînce, începînd cu capul şi merg în d pînă la coadă, fără să aleagă oasele, aripioarele, solzii şi nici maţele"[262].

Sălbatici sînt şi acei primitivi australieni, pe care Cook şi tovarăşii lui îi observă în voie. Ei îi văd lipsiţi de mijloace, nomazi, trăind puţin din vînătoare, mai mult din pescuit, pe fundul mocirlos a! mării, pe care-1 descoperă refluxul. „N-am văzut niciodată măcar un petec de pămînt cultivat în)3 ţinutul lor".

s-au apucat bascii destui de repede, părăsind prima lor meserie de vînători de balene, de comerțul cu blănuri, care „fără să ceară atîta cheltuiala şi oboseală aducea pe atunci mai mult profit"?[264] Şi era, totuşi, epoca in care balenele urcau încă pe Saint-Laurent, „cîteodată în mare număr"! Iată-i, deci, pe vînatorii indieni urmăriți de revînzătorii de blănuri, îndemnați să plece din forturile de pe malul golfului Hudson sau de pe piețele din Saint-Laurent, mutîndu-şi sărmanele lor aşezări de nomazi ca sa surprindă animalele „care se prind pe nea" in capcană sau cu lațul: căprioare, rîşi, dihori, veverițe, hermine, lutrii, castori, tot felul de iepuri. | în acest fel a pus mîna capitalismul european pe enorma masă de piei şi blănuri a Americii, deajuns de importantă, încît să concureze curînd pe vînatorii îndepărtatei păduri siberiene^

Am putea multiplica aceste imagini pentru a ne convinge, încă o dată, că -aventura umană, în repetatele ei reluări de-a lungul mileniilor, ca şi în stagnările ei, este *una,* că sincronia şi diacronia se întîlnesc. „Revoluția agricolă" nu s-a înfăptuit numai în cîteva vetre privilegiate, cum a fost Orientul Apropiat al mileniilor al Vll-lea şi al VlII-Iea î.e.n. A fost nevoie ca ea să se disperseze, iar mersul ei nu s-a realizat dintr-o dată, departe de aşa ceva. Experiențele se dispun pe un acelaşi interminabil itinerar, dar k răstimpuri *âtt* secole una de alta. Lumea de astăzi nu a suprimat încă pe toți oamenii cu sâpaligă. Iar cîțiva primitivi trăiesc încă în ea, ici-colo, apărați de ținuturile neprimitoare care le slujesc drept refugiu.

Mare; tot un lux sînt, în secolul al XVI-lea, primele farfyxiiJjlfinse, pe care Francisc I le comanda unui aurar din An vers în 1538; primele farfurii adînci, numite *„a l'italietine"',* italieneşti, semnalate în inventarul bunurilor cardinalului Mazarin în 1653; tot un lux, în secolele al XVI-lea şi al XVn^lea, furculiţa (repet: furculiţa) sau sticla obişnuită de geamuri, amîndouă venite de la Veneţia. Dar fabricarea sticlei de geamuri — din secolul al XV-lea pe bază de sodă şi nu de potasă, ca pînă atunci, ceea ce face ca produsul să aibă mai multă transparenţă şi să fie mai uşor de „tras" — se răspîndeşte atît de bine în Anglia, în secolul următor, datorită cuptorului cu cărbune de pămînt, încît un istoric din zilele noastre, cu un pic de imaginaţie, presupune că, trecînd prin Franţa, furculiţa din Veneţia a venit în întîmpinarea sticlei englezeşti[1]. O altă surpriză, scaunul». lux_JnşGiii^Jncă şi astăzi o raritate în ţările Islamului sau în India. Trupele indiene cantonate pe timpul celui de ai doilea război mondial în Italia de sud se extaziau în faţa bogăţiilor ei: închipui-ţi-va; se găseau scaune în toate casele! Un lux este şi batista: Erasmus explică acest lucru în *Ci-vilitatea* sa: „Să-ţi ştergi nasul cu scufia ori cu mî-neca ţine de-ale ţăranilor; să-ţi ştergi nasul cu dosul palmei ori cu cotul, de-ale brutarilor; iar să ţi-1 sufli cu mîna, dacă în aceeaşi clipă, ca din întîm-plare, ţi-o ştergi de haină, nu e lucru mult mai de soi. Dar dacă prinzi scîrna nasului într-o batistă, întorcîndu-te puţin cu faţa de la oamenii subţiri, e un lucru cuviincios"[2]. Lux sînt şi portocalele, în Anglia încă de pe vremea Stuarţilor: ele apar în preajma sărbătorii de Crăciun; sînt preţioase şi sînt păstrate pîna în aprilie sau mai. Şi nici să nu vorbim despre îmbrăcăminte, capitol inepuizabili

Luxul are, astfel, o mulţime de înfăţişări, după epocile, după ţinuturile sau după civilizaţiile luate în discuţie. Ceea ce nu se schimbă deloc, dimpo-tnva, este comedia socială, fără de început şi fără de sîîrşit, a cărei miză, şi temă totodată, este el> spectacol ales pentru sociologi, psihanalişti, econo-207 mişti, istorici. Este necesar desigur, ca privilegiaţii

sclavi sau orez pentru frivolități chinezeşti: piepteni, cutii de lac, monede de aramă amestecată cu plumb.. . Ne putem însă linişti: Ia rîndul ei, şi China are nebunii asemănătoare față de cuiburile de rîndunici din Tonkin, din Cochinchina şi din lava sau față de „labele de urs şi alte animale sălbatice care îi vin sărate din Siam, Cambodgia sau din Tartaria"[7]. în sfîrşit, ca să' revenim la Europa: „Ce jalnic este acest lux al porțelanurilor! exclamă în 1771 Sebastien Mercier. Cu o singură lovitură de labă, o pisică poate face o pagubă mai mare decît pustiirea a douăzeci de pogoane de pămînt".[8] Şi totuşi, încă de la această dată, prețurile porțelanului de China sînt în scădere şi în curînd el nu va mai servi decît drept vulgar lest pentru vapoarele care se reîntorc în Europa. Morală nesurprin-zatoare: orice lux se învecheşte; moda...Iui,frece.-. Dar luxuFrenaşte din propria lui cenuşă, din chiar eşecurile lui. El este, într-adevăr, reflexul unei denivelări sociale'pe care nimic n-o anulează, pe caTe"""once~mîşcare o recreează. O veşnică „luptă intre_cjase .

Clase, dar şi civilizații. Acestea îşi fac cu ochiul fără întrerupere, joacă unele față de altele aceeaşi comedie a luxului, ca bogații față de săraci. Şi întrucît jocurile sînt de data aceasta reciproce, ele creează curente, provoacă schimburi accelerate, la mică şi mare distanță. Pe scurt, „nu în producție, scria Marcel Mauss, şi-a descoperit "societatea elanul; niarele promotor este luxul". Pentru Gaston Bachelarcf „dobîndirea lucrului de prisos dă o excitație spirituală mai mare decît doDÎndirea necesarului. Omul este o creatură a dorinței şi nu o creatură a nevoii". Economistul Jacques Rueff spune chiar că „producția este fiica dorinței". Fără îndoială, nimeni nu va nega aceste elanuri, aceste necesități, chiar în societățile noastre actuale şi față cu luxul de masă care pune stăpînire pe ele. Defapt, nu există societate fără diferențe de nivel. Dar, ieri ca şi astăzi, celjmd_nejnşemnaț relief ‚so-cia!_JS£!ță_ fi.„expresie Hai pregnantă in lux.

Putem însă afirma, urmînd exemplul lui Werner •9 Sombart, care a susținut cu vehemență acest Iucru[9]„

MASA: LUX ŞI LARG CONSUM

în ceea ce priveşte masa, dintr-o prima privire, cele două tărîmuri sînt lesne de deosebit: lux şi mizerie, supraabundenţă şi lipsă. Acestea fiind zise, să ne îndreptăm privirile de partea luxului. Pentru"~oE>servatorul de astăzi,' Itffid în fotoliul lui, acesta este spectacolul cel mai bătător la ochi, cel mai bine inventariat şi cel mai atrăgător. Partea cealaltă se dovedeşte dezolantă, oricît ai fi de refractar romantismului negru al lui Michelet, prea firesc totuşi în această împrejurare.

Un lux, totuşi, tîrziu

lotul fiind o chestiune de apreciere, să spunem totuşi că în Europa nu a existat un adevărat lux al mesei, sau dacă vreţi un rafinament al mesei, înainte de secolul al XV-lea sau al XVT-lea. Occidentul, din acest punct de vedere, a fost în întîrziere faţă de alte civilizaţii ale Lumii Vechi.

Bucătăria chinezească, care a cucerit astăzi atî-tea restaurante din Occident, reprezintă o tradiţie foarte veche cu, aproape neschimbate de mai bine de o mie de ani, reguli, rituri, reţete savante, o mare atenţie, senzuală şi literară, faţa de registrul gustului şi aromelor, şi faţă de înrudirile dintre ele, un*i_respg£t.* al.artei.de a. mînca, pe care francezii (într-un cu totul alt stil) sînt poate singurul popor care Iţ mai împărtăşeşte. O carte frumoasă, recentă[11] insistă asupra bogăţiilor necunoscute ale dietei chinezeşti, a varietăţii, a echilibrului său, şi dă în acest sens nenumărate exemple. Cred totuşi că, în această operă colectivă, contribuţia entuziastă a lui F. W. Moţe se cere temperată de cele ale lui K. C. Chang şi J. Spencer. Da; bucătăria chinezească este sănătoasa, savuroasă, variată, inventivă, ea ştie să folosească în mod admirabil tot ceea ce îi stă la îndemînă şi rămîne echilibrată, legumele proaspete şi proteinele din soia compen-sînd raritatea cărnii, arta conservelor de tot felul 11 amplifieîndu-i resursele. Dar s-ar putea, tot aşa,

China. Spencer citează în sprijinul său acest episod dintr-un celebru roman scris în secolul al XVIII-lea, *Visul din pavilionul roşu:* tînărul şi bogatul erou intră din întîmpîare în casa sărăcăcioasă a uneia din servitoarele lui. Aceasta, cînd sa-i aducă tava, pe care rînduieşte frumos tot ce are ea mai bun, turtite, fructe uscate, nuci, îşi da seama cu tristeţe „că pe tavă nu se află nimic din ceea ce şi-ar fi putut ea închipui că mănîncă stăpînul"[13].

în lumea de ieri, atunci cînd vorbim de marea bucătărie, sîntem, prin urmare, întotdeauna de partea luxului. Ramîne un fapt că această bucătărie elaborată, pedantă, aşa cum cunoaşte orice civilizaţie adultă, cea chineză încă din secolul al V-lea, cea musulmană prin secolele al Xl-lea, al Xll-lea, apare în Occident abia în secolul al XV-lea, în bogatele oraşe din Italia, ca ea devine aici o artă costisitoare, cu preceptele ei şi cu un anume de-corum. Foarte devreme, la Veneţia, Senatul ia poziţie împotriva unor festinuri ale tinerilor nobili şi, în 1460, interzice banchetele la care se cheltuieşte mai mult de o jumătate de ducat de om. Numitele *Banchetti,* bineînţeles, continuă. Iar Marin Sanudo a notat în ale sale *Diarii* meniurile şi preţurile unora dintre aceste mese princiare, din zilele vesele ale Carnavalului. Ca din întîmpîare, ritualul lor cuprinde tocmai felurile interzise de Seniorie, potîrnichile, fazanii, păunii... Puţin mai tîrziu, Ortensio Landi, în al său *Commentario delle piu notabili e mostruose cose d'Italia,* care se tipăreşte şi retipăreşte la Veneţia, din 1550 pînă în 1559, nu ştie ce să mai aleagă atunci cînd e vorba să facă lista lucrurilor ce pot desfăta pe un *gour-met:* cîrnăciori şi un soi de salam de Bologna făcut din creier de porc, *zampone* (un fel de jambon umplut) de Modena, tarte de Ferrara, *cotognata* (pastă de gutui) de Reggio, brînza şi *gnochi* cu usturoi de Piacenza, marţipan de Siena, *căci marzolini* (brînzeturi de martie) de Florenţa, *luganica sottile* (cîrnăciori fini) şi *tomarelle* (tocătură) de Monza, *fagiani* (fazani) şi castane de Chiavenna, peşti şi IJ stridii de Veneţia, chiar pîine *eccellentissimo* (ea

e făcuta numai din zemuri şi terciuri". Şi gata cu ciorbele de altădată! *„Supă.* în alt fel, tot ciorbă (spune acelaşi dicţionar), de care altădată mînca toată lumea şi pe care o aruncă astăzi de o parte, ca fiind mîncare prea mitocănească şi prea de modă veche, găsindu-i pricina că slăbeşte baieriîe stomacului". S-a zis şi cu zarzavaturile, cu legumele pe care „delicateţea secolului aproape că le-a surghiunit, ca pe o hrană de rînd!... Feluritele soiuri de varză nu sînt, pentru atîta lucru, nici mai puţin sănătoase şi nici mai puţin minunate" iar ţăranii le mănîncă numai pe ele cît le e viaţa de lungă[19].

Alte mici schimbări se produc aproape de la sine. Curcanul, bunăoară, a venit din America în secolul al XVI-lea. Un pictor olandez, Joachim Bueckelaer (1530—1570), este, fără îndoială, unul dintre primii care I-au înfăţişat, într-una din naturile sale moarte, astăzi la Rijksmuseum din Amsterdam. Curcile şi curcanii se înmulţesc în Franţa, ni se spune, odată cu restaurarea păcii interioare, pe timpul lui Henric al IV-lea. Nu ştiu ce părere ar trebui să avem despre această nouă versiune a „găinii din fiecare oală", despre care vorbea marele rege, dar, în orice caz, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, nu încape îndoială: „Tocmai curcanii, scrie un francez în 1779, au făcut ca gîştele să piară de pe mesele noastre, unde ţineau altădată locul cel mai de cinste"[20]. Oare trebuie să privim gîştele grase de pe timpul lux Rabelais ca pe o epocă apusă a bucătăriei europene bune?

Am mai putea urmări moda şi prin istoria revelatoare a cuvintelor care s-au perpetuat pînă la noi, schimbîndu-şi însă de mai multe ori sensul: *entrees, entremets* („între feluri", *mets,* dar *mets* însemna „ceea ce se pune pe masă"; *entremets* avea în secolul al XH-lea sensul de „divertisment" N.t.), *ragouts* („tocăniţe, mîncăruri cu sos"; în secolul al XVI-lea cuvîntul avea sensul de „mîncăruri gustoase" N.t.) etc. Şi să comentăm felurile „bune" şi „rele" de a frige carnea! Dar o asemenea călătorie n-ar mai avea sfîrşit.

i

zinte cel puțin două *plats,* „feluri", de carne dintr-o dată şi să le schimbe lesnicios pînă la cele şapte *plats* pe care le notează el, în unele zile[23]. Carnea este prezentă din belşug: vacă, oaie, porc, păsări, iezi, miei... Cît priveşte vînatul, un tratat de bucătărie, poate din 1306, dă pentru Franța o enumerare destul de lungă; în secolul al XV-lea, mistrețul este atît de obişnuit în Sicilia, încît el prețuieşte acolo mai puțin decît carnea de măcelărie; Rabelais nu mai isprăveşte cu pomelnicul vînatului cu pene: bîtlani, egrete, lebede sălbatice, buhai de baltă, cocori, potîrnichi, găinuşe, prepelițe, porumbei gulerați, turturele, fazani, mierle, ciocîrlii, flamingo, găinuşe de baltă, cufundări.. .[24]. Aşa cum arăta lungul mercurial al tîrgului din Orleans (din 1391 pînă în 1560), pe lîngă vînatul mare (mistreți, cerbi, căprioare), vînatul mic se găseşte în mod obişnuit din belşug: iepuri, bîtlani, potîrnichi, sitari, ciocîrlii, ploieri, lişițe.. ,[25]. Descrierea piețelor Veneției în secolul al XV-lea este tot atît de bogată. Şi nu este logic lucrul acesta, într-un Occident pe jumătate gol de oameni? Şi nu citim în *Gazette de France,* la 9 mai 1763, această ştire provenită din Berlin: „Sălbăticiunile fiind foarte rare aici", regele a poruncit să fie aduşi în oraş „o sută de cerbi şi douăzeci de mistreți pe saptămînă, pentru hrana locuitorilor"[26]?

Prin urmare, să nu luăm *ă la lettre* plîngerile, adesea literare, privind hrana sărmanilor țărani, cărora bogații !e „fură vinul, grîul, ovăzul, boii, oile şi vițeii, lăsîndu-le doar pîinea de secară". Avem dovada contrariului.

în Țările de Jos, în secolul al XV-lea, „carnea era de *uz curent,* într-o asemenea măsură încît o criză de foamete abia îi micşora cererea", iar consumul ei a crescut neîncetat în prima jumătate a secolului al XVI-lea (de exemplu la doinita din Lierre a comunității beguinelor[27]). In Germania, potrivit unei ordonanțe din 1482, a ducilor de Saxa „să fie înțeles de fieştecare că meşteşugarii trebuie să primească la prînzul mare şi la masa de 217 seara patru feluri cu totul: dacă e zi de harț o

hrană de fiecare zi a sărăcimii din, oraşul Sfîntului Marcu. în 1498, măcelarii marsiliezi se duceau să cumpere oi pînă la Saint-Flour, în Auvergne. Din aceste îndepărtate ţinuturi se importă nu numai vite, ci şi măcelari: în secolul al XVTII-lea, la Veneţia, măcelarii sînt adesea munteni din Alpii

| 100 200 100 k

20. COMERŢUL DE VITE MARI ÎN EUROPA DE NORD ŞI DE EST LA 1600.

I. *Zonele in care se cresc animalele; 9. Căi de uscat;* **3.** *Căi maritime. Bakar este vechiul Buccari. Prin 1600, pe drumuri de uscat sau pt căi maritime,comerţul dt vite mari In direcţia abatoarelor din Europa centrală şi vestică este impresionant* **(400 000** *de capete). Dar, pe pieţele Parisului, in 1707 (vezi* **infra,** *II, p, 24), se vind anual aproape 70 000 de bovine. Dovadă că, pe lingă acest comerţ la mare distanţă, se practică un trafic local şi regional, care asigură grosul consumului d* car ne din Europa. (Wolfgang von Stromer, „ rVildteest in Europa", tn:* **Kultur und Technik,** *nr. î, 1979, p. 42, după Otkmar Pickl.)*

Grisoni, gata să înşele din preţ la vînzarea măruntaielor; din Balcani, albanezii, apoi epiroţii, pînă în ziiele noastre, emigrează departe, ca măcelari sau zahanagii[32].

Fără îndoială, din 1350 pînă în 1550, Europa a cunoscut o perioadă de viaţă *individuală* fericită. Imediat după catastrofa „ciumei negre", mîna da lucru devenind rară, condiţiile de viaţă au fost, prin forţa împrejurărilor, bune pentru cel care lucra. Niciodată salariile *reale* n-au fost atît de ridi-19 caic ca în acea vreme. în 1388 canonicii din Nor-

tilom normand, aveam în fiece zi carne, felurile erau bogate, înghițeam la vin ca şi cum ar fi fost apa"[37]. înaintea războaielor religioase, notează un alt martor, „sătenii (în Franța) erau atîta de bogați şi plini de toate cele, atîta de bine aşezați în casele lor, atît de avuți în orătănii şi vite, cît pot spune că erau ca o adevărată nobilime"[38]. Lucrurile s-au schimbat mult. Prin 1600, lucrătorii de la minele de aramă din Mansfeld în Saxonia superioară, plătiți cum erau plătiți, trebuiau să se mulțumească cu pîine, arpacaş şi zarzavaturi. Iar țesătorii din Niirnberg, foarte favorizați, se plîngeau, în 1601, ca nu mai primesc decît de trei ori pe săptămînă carne, la care, regulamentar, au dreptul în fiecare zi. La aceasta, stăpînii răspund că cei 6 *Kreutzeri* pentru întreținere nu le permit să umple zilnic de carne pîntecul meseriaşilor[39].

încă de pe atunci, cerealele sînt cele care au întâietatea pe piață. Atunci cînd prețurile lor întrec măsura, banii pentru cumpărăturile de lux lipsesc. Pe termen lung, consumul de carne se reduce şi aceasta, repetăm, pînă în jurul anului 1850. Stranie regresiune! Ea cunoaşte fără îndoială răstimpuri de stagnare şi excepții: bunăoară imediat după războiul de treizeci de ani, în Germania, şeptelul se reface repede, într-o țară adesea în lipsă de oameni; tot aşa între 1770 şi 1780, atunci cînd prețul cărnii creşte fără încetare şi cînd cel al griului cade, regiunile Auge şi Bessin, importante grînare ale Normandiei, înlocuiesc tot mai mult cultura grînelor cu creşterea animalelor, cel puțin pînă la marea criză a furajelor din 1785: ca o consecință destul de logică, a existat atunci şomaj, a fost împinsă la cerşetorie şi la vagabondaj o masă importantă de țărani mărunți, pradă unei creşteri demografice plină de consecințe.. .*°. Dar aceste episoade durează puțin şi excepțiile nu infirmă regula. Nebunia, obsesia arăturii şi a grîului îşi păstrează toate drepturile. La Montpezat, orăşel din Bas-Quercy, numărul măcelarilor scade fără încetare: 18 în 1550; 10 în 1556; 6 în 1641; 2 în !1 1660; 1 în 1763... Chiar dacă numărul locuitorilor

Regresiunea aceasta a avut, am zice noi, nişte trepte. Ea este mai netă în ţările mediteraneene decît în regiunile nordice cu păşuni bogate. Polonezii, germanii, ungurii, englezii par mai puţin raţionalizaţi decît ceilalţi. în Anglia vom avea chiar, în secolul al XVIII-lea, în cadrul unei revoluţii agricole, o adevărată revoluţie a cărnii, în marea piaţă londoneză Leaden Hali (1778), după spusele unui ambasador spaniol, căruia i se atribuie aserţiunea, „s-ar vinde într-o lună mai multă carne decît consumă toată Spania într-un an". Cu toate acestea, chiar într-o ţară ca Olanda, unde raţiile „oficiale" sînt mari[46], dacă nu şi reale, hrana, înaintea îmbunătăţirilor de la sfîrşitul secolului al XVIII-îea, rămîne prost echilibrată: fasole, puţina carne sărată, pîine (de orz sau de secara), peşte, pxiţină slănină, vînat din cînd în dbd . . . Dar vînatul este de obicei al ţăranului sau seniorului. Săracul oraşelor nu îl cunoaşte deloc: „pentru el sînt napii, ceapa prăjită, pîinea uscată, dacă nu mucegăită" sau pîinea cleioasă de secară şi „berea simplă" (cea „dublă" este pentru bogaţi sau pentru beţivi). Burghezul olandez trăieşte şi el sobru. Bineînţeles, *hutsepot,* mîncarea naţională, se pregăteşte cu carne de vacă sau de oaie, dar bine tocată şi folosită totdeauna cu parcimonie. în mod frecvent masa de seară nu este adesea decît un terci din resturi de pîine înmuiate în lapte[47]. De altfel, între medici se deschide la un moment dat o discuţie pentru a lămuri dacă o alimentaţie bogată în carne este bună sau nocivă. „Cît mă priveşte pe mine unul, scrie prea înţelept Louis I.emery (1702), fără să ma amestec în toate certurile acestea, care mi se par destul de nefolositoare, se poate spune că să manînci carne de vită poate să fie un lucru priincios dacă este făcut cu măsură" . . .**.

Concomitent cu diminuarea raţiei de carne, se remarcă o netă mărire a consumului de carne afumata sau sărata. Werner Sombart a vorbit, nu fără temei, despre o revoluţie a săraturilor, chiar de la sfîrşitul secolului al XV-lea, în alimentaţia echipajelor marinăreşti. în Mediterana, peştele sărat

nesănătos. Dar tocmai în ținuturile prost stăpînito de către om abundă cel mai mult animalele, domestice sau nu. Este de altfel probabil că nouă, unor oameni ai secolului al XX-lea, mîncarea obișnuită la Riga, pe vremea lui Petru cel Mare, sau la Belgrad pe vremea lui Tavernier (totul este acolo „excelent", cu toate că „la prețuri de nimic", pîinea, vinul, carnea, uriaşele ştiuci şi crapii care se pescuiesc în Dunăre sau Sava)[52], ne-ar fi părut mai satisfăcătoare decît cele de la Berlin, de la Viena sau chiar de la Paris. Din punctul de vedere al omului, multe țări dezmoştenite nu sînt mai sărace decît țările bogate. Nivelul de viață rămîne un raport între numărul oamenilor şi masa resurselor care le stau la dispoziție.

O *Europă, totuşi, privilegiată*

Diminuat, privilegiul Europei rămîne cu toate acestea un privilegiu. Este, într-adevăr, suficient să te gîndeşti la alte civilizații. „în Japonia, spune un spaniol (1609), ei nu mănîncă altceva decît carnea vietăților pe care le omoară la vînătoare"[53]. în India, populația, din fericire, are oroare de carne. Soldații Marelui Mogol, Aureng Zeb, după spusele unui medic francez, sînt foarte puțin pretențioşi în ceea ce priveşte mîncarea: „Dacă au kicheris-ul lor, adică un amestec de orez şi alte legume peste care varsă unt topit... ei sînt mulțumiți". Acest amestec e făcut „din orez, bob şi linte, fierte şi bătute împreună"[54].

în China, carnea este rară. Nu există, sau abia dacă există, vite: porcul domestic, crescut acasă cu ce rămîne de la masă, cîteodată cu puțin orez, păsările, vînatul, chiar unii cîini scoşi la vînzare în măcelării speciale sau în pragul porții „jupuiți sau nu" ori transportați în cuşcă ca purceii de lapte sau iezii din Spania, spune părintele de Las Cortes — toate aceste vietăți, puțin numeroase, nu sînt în stare să îndestuleze pofta unei populații în mod hotărît carnivore. Carnea, în afară de zona populațiilor mongole unde carnea de oaie,

Literatura chineza depune mărturii în acelaşi sens. în epoca dinastiei Tsing, un socru orgolios perorează: „Deunăzi, mărturiseşte el, a venit gine-rimeu la mine şi mi-a adus două măsuri (a cite o jumătate de chilogram, aproximativ) de carne de cerb uscată, care, iată, e aici în blidul ăsta". Un măcelar e plin de admiraţie faţă de un înalt personaj „care are bani mai mulţi decît împăratul însuşi" şi a cărui casă numără cel puţin cîteva zeci de rude şi servitori. Dovada irefutabilă: personajul îi „ia în timpul anului 4—5 000 de măsuri de carne, chiar atunci cînd nu sînt rînduite ceremonii"! Un meniu de ospăţ se compune în totul şi cu totul din „cuiburi de rîndunică, pui de găină, raţă, sepii, castraveţi amari de Kuang Tung..." Şi iată ce exigenţe alimentare poate avea o tînără văduvă capricioasă: în fiecare zi, opt *feni* de medicamente, o zi raţă, ziua următoare peşte, altă data legume proaspete, supă de muguri de bambus sau portocale, biscuiţi, nuferi, vrăbii fripte, raci săraţi şi, fireşte, vin, „vin de o sută de flori" .. .[58]. Toate acestea nu exclud rafinamentul, ba dimpotrivă, şi chiar un rafinament extrem şi costisitor. \Dar dacă luxul bucătăriei chinezeşti a fost atît de prost înţeles de către europeni, de vină este faptul că sinonimul luxului este pentru aceştia carneai Şi nici uriuT "dintre ei nu ne descrie grămezi de carne decît la Beijing, în faţa Palatului imperial şi în unele din pieţele oraşului. Ba încă este vorba de mari cantităţi de vînat, care vin din Tartaria, pe care frigul iernii îl conservă două-trei luni şi care este „atît de ieftin încît o căprioară sau un mistreţ se vinde pentru un bănuţ de opt"59.

Aceeaşi modicitate, chiar sobrietate, în Turcia, unde carnea de vacă uscată, *pasterme,* nu este doar hrana soldaţilor în campanie. La Istanbul, din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-j lea, lăsînd de o parte enormul consum de carne i de oaie al Seraiului, media pe oraş se opreşte cam la o oaie sau o treime de oaie de om pe an: şi Istan-buîul este Istanbul, un oraş privilegiat.. .[62] în Egipt, grînar al belşugului ,1a o primă privire, „fe-

tatea carnasiera, fireşte, nu cunoaşte nici o lege sau nu prea cunoaşte. Astfel, în ciuda dezgustului, flibustierii din Antile, ca şi negrii africani, omoară şi manîncă maimuţele, pe cele tinere de prefe-rinţa, iar la Roma, jalnicii şi săracii evrei cumpără carne de bivol, care se desface în măcelării spe-ciale şi de care oamenii de rînd au oroare; de ase-menea, la Aix-en-Provence, abia prin 1690 se taie şi se mănîncă „boi", această „carne de vita mare" avînd multă vreme faima că e dăunătoare[63], în timp ce în Danemarca, „carnea de cal se vinde în urg", relatează, puţin scîrbit, un călător fran-
„64
cez'

A mînca prea bine sau extravaganţele mesei

După secolele al XV-lea şi al XVI-lea, în Europa marele lux al mesei priveşte cel mult pe cîţiva privilegiaţi. Făcut din extravaganţe, el are drept obiect niîncăruri rare consumate în supraabundenţă. Servitorii se îndoapă şi ei după aceea, iar rămăşiţele, chiar trecute, sînt cumpărate de cei care vmd la mina a doua mărfuri proaste. Extravaganţe: să aduci la Paris o broasca ţestoasă de la Londra; „o mîncare care costă (1782) la o mie de scuzi, şapte-opt mîncăi se ghiftuiesc cu ea". în comparaţie, un mistreţ, spintecat şi fript pe jăratec pare un lucru foarte obişnuit. „Da, ne spune acelaşi martor, l-am văzut cu ochii mei, întins pe grătar; nici mistreţul Sfîntului Laurenţiu nu era mai mare. Pun jăratec de jur împrejur, îl împănează ai ficăţei, îl rumenesc numai cu osînză, îl îneacă în cele mai gustoase vinuri şi îl dau la masă întreg, cu căpăţînă cu tot.. ."[<S5]. După care, mesenii abia dacă gusta o bucată tăiată la întîmplare, de ici, de colo.. . Avem a face cu năzbîtii, cu capricii princiare. Cît priveşte pe rege sau casele mai cu vază, furnizorii le umplu coşurile cu tot ce e mai bun în pieţe, carne, vînat, peşte. Pentru «plevuşcă" rămîn bucăţile proaste, ba încă la pre-■9 ţun superioare celor de care se bucură bogătaşii;

(Luxul înseamnă, deopotrivă, masa, vesela, argintăria, fața de masă, șervetele, lumina sfeșnicelor, ambianța încăperii în care se mănîncajîn Parisul secolului al XVI-lea exista obișnuința sa închiriezi o casă frumoasa sau, și mai bine, să pătrunzi în ea datorită complicității plătite a paznicilor și, întrucît *le trăiteur,* „birtașul", aducea bucatele acasă, sa-ți primești prietenii acolo. Cîtecxfată, oaspetele provizoriu rămînea înfipt Jocului pînă ce adevăratul proprietar îl scotea din casă. „Monseniorul Salviati, nunțiul Papei, a fost silit pe vremea mea, spune un ambasador (1557), să se mute de trei ori în două luni"[71].

Așa cum există case somptuoase, există și hanuri somptuoase. La Châlons (sur-Marne) „ne așezarăm la *La Couronne,* notează Montaigne (158C), care este o locuință frumoasă și acolo te ospătează în vase de argint"[72].

Dar să formulăm problema în sine: cum se pune o masă pentru, de pildă, „o companie de treizeci de oameni de stare înaltă și pe care vrem să-i ospătăm cu aleasă bogăție"? Răspunsul îl dă o carte de bucătărie, cu un titlu neașteptat, *Les Delices de la campagne* (Desfătările vieții la țară), de Nicolas de Bonnefons, publicată în 1654. Răspuns: se așază patrusprezece tacîmuri de o parte a mesei, patrusprezece de cealaltă și, cum masa este dreptunghiulară, o persoana la „capătul de sus", apoi „una sau două la cel de jos". Invitații se vor așeza „la depărtare unul de altul cît locul unui scaun". Trebuie ca „fața de masă să atîrne pînă la pămînt pe toate părțile. Să fie mai multe stelaje cu furculițe și pe ce să pună farfuriile în mi/locul mesei, spre a se așeza felurile ce se aduc". Masa va avea opt „servicii", al optulea și ultimul, fiind, ca un exemplu, constituit din dulcețuri „scăzute sau cu zeamă", *glacis-uri* la farfurie, „muscadine" (pastile aromate cu mosc), drageuri de Verdun, zahăr „moscat și ambrat" ... Capul slugilor de masă, încins cu spadă, va da poruncă '1 sa se schimbe farfuriile „cel puțin la fiecare Ser-

aceasta, se vor menţine prin satele germane, *şî* prin alte părţi fără îndoială, pînă în secolul al XLX-lea.

Dar înaintea acestor perfecţionări mai mult sau mai puţin tardive şi rafinate, mesenii se mulţumiseră timp îndelung cu un fund de lemn sau cu un *tranchoir,* o felie de pîine pe care i se aşeza carnea[74]. Pe atunci tava mare era de ajuns pentru tot şi toţi: fiecare lua cu mîna, de pe ea, bucăţile pe alese. Montaigne notează, cu privire la *„Souisses",* la elveţieni: „Ei se slujesc de tot atîtea linguri de lemn cu mîner de argint cît sînt şi oamenii (trebuie să înţelegem că fiecare mesean are o lingură) şi niciodată elveţianul nu e fără cuţit, cu el ia orice lucru şi nu bagă niciodată mîna în tavă"[75]. Muzeele păstrează linguri de lemn cu coadă metalică, nu neapărat de argint, şi cuţite de forme diverse. Dar toate acestea sînt instrumente vechi.

Nu acesta este şi cazul furculiţei. Fără îndoiala, furculiţa mare cu doi dinţi, care servea la prezentarea bucăţilor de carne, la manevrarea lor în cuptor şi la bucătărie, este veche, fiind vorba nu de o furculiţă individuală, în ciuda unor excepţii. |_Aceâsta datează, în mare, din secolul al XVI-lea şi se răspîndeşte pornind dîîT Venefîâ *şT* din Italia în general, cu încetineală însă.*1* Un predicator german condamnă acest lux diabolic: Dumnezeu ne-ar fi dat oare degete, dacă el ar fi vrut să ne slujim de acest instrument? Montaigne o ignoră de vreme ce se învinovăţeşte că mănîncă repede, atît de repede încît „îmi muşc degetele de atîta zor". El admite de altfel că se „ajută puţin de lingură şi de furculiţă"[75]. Iar în 1609, seniorul de Villamont, descriind cu o mulţime de detalii bucătăria şi deprinderile alimentare ale turcilor, adaugă: „ei nu se folosesc deloc de furculiţă, cum fac lombarzii sau veneţienii" — el nu spune: francezii, şi asta din motive temeinice. în aceeaşi epocă, un călător englez, Thomas Coryate, o descoperă în Italia, se amuză cu ea, apoi o adoptă, spre hazul cel mai mare al prietenilor săi, care îî 13 vor porecli *furciferus,* purtătorul de furculiţa sau»

de la masa regelui sau, cum i se spunea, *la viande du Roi,* „hrana regelui". Luxul acesta nou nu pătrunde pe întreg cuprinsul"" Franței sau Angliei, decît odată cu venirea secolului al XVIII-lea. „Dacă oamenii morți acum șaizeci de ani ar învia, scrie Duclos în 1765, ei n-ar recunoaște Parisul în ceea ce privește masa, îmbrăcămintea și obiceiurile"[81]. Afirmație valabilă, în mod neîndoielnic, pentru întreaga Europă, pradă unui lux omniprezent, ca și pentru coloniile sale, în care ea a încercat totdeauna să-și reconstituie obiceiurile. Odată cu aceasta, călătorii occidentali vor judeca și mai rău, și vor privi și mai de sus obiceiurile și moravurile lumii largi. Gemelli Careri se miră de gesturile gazdei sale, un persan, aproape un senior, și care îl primește la masa sa (1694) „slujindu-se, în loc de lingura, de mîna sa dreaptă cu care ia orezul pentru a-l pune în farfuria (invitaților)"[82]. Sau iată ce scrie părintele Labat (1728) despre arabii din Senegal: „Nu se știe la ei ce înseamnă să mănînci pe masă.. ."[83]. Nu găsesc îndurare în fața acestor judecători exigenți docît rafinații chinezi, așezați la mese, cu castronașele lor lăcuite și care poartă, la cingătoare, cuțitul și bețișoarele (acestea într-o pungă), de care se slujesc ca să mănînce. La Istanbul, prin 1760, baronul de Tott descrie cu humor o recepție în casa de la țară a „doamnei prim-dragoman", printre reprezentanții acestei clase de greci bogați din slujba Sultanului, care au adoptat multe din obiceiurile locale, dar țin să se diferențieze de *ele.* „Masă rotundă, scaune de jur împrejur, linguri și furculițe, nimic nu lipsea afară de obișnuința de a se sluji de ele. Voiau cu toate acestea să nu neglijeze nimic din obișnuințele noastre, care începeau sa prindă la greci tot atîta trecere cită au la noi cele englezești și am văzut o femeie, în timpul mesei, luînd măsline cu degetele și înfigîndu-le cu mîna în furculiță ca să mănînce după moda franțuzească"[84].

Cu toate acestea, încă în 1624, o ordonanța austriacă pentru landgraviatul Alsaciei precizează,
15 spre folosința tinerilor ofițeri, regulile cărora tre-

tolii lui mănîncă la fel ca burghezii din Ulm sau Augsburg, de vreme ce spectacolul este aproape acelaşi, fie că e vorba de nunta de la Cana, de festinul lui Irod, de masa cutărui meşter din Basel, înconjurat de familie şi de slugile atente, fie de masa omului de lege din Niirnberg, sărbătorind intrarea în casă nouă împreună cu prietenii sai, în 1593. După ştiinţa mea una din primele furculiţe care figurează într-o Cină ar putea fi cea desenată de Jacopo Bassano (1599).

Hrana de toate zilele: sarea

Dar să întoarcem pagina cu luxul şi să trecem la viaţa de toate zilele. Sarea reprezintă din acest punct de vedere o potrivită chemare la ordine, căci acest bun atît de comun depinde de un comerţ universal, obligatoriu; ea este un bun indispensabil, pentru oameni, pentru vite, pentru săraturile de carne şi peşte, şi cu atît mai important cu cît guvernele se amestecă în această afacere. Sarea este o mare sursă de îmbogăţire pentru state şi pentru negustori, în Europa ca şi în China; vom reveni asupra acestui lucru. Indispensabilă, ea trece peste toate obstacolele, se foloseşte de toate înlesnirile. Astfel, marfă de greutate mare, foloseşte căile fluviale (Ronul, în susul apei} şi serviciul navelor din Atlantic. Nu există mina de sare gemă care să nu fie exploatată. La fel, salinele maritime, care se află în Mediterana şi pe coastele Atlanticului, limitate la ţinuturile însorite, toate în ţări catolice. Pescarii din nord, protestanţi, au nevoie de sarea din Brouage, din Setu-bal sau din San Lucar de Barrameda. Schimbul se face mereu, în ciuda războaielor, şi spre cel mai mare beneficiu al întinselor consorţii de neguţători. Tot aşa, dalele de sare sahariană ajung în Africa neagră, în ciuda deşertului, prin caravane de cămile, schimbîndu-se, e adevărat, pe pulbere de aur, pe fildeş de colţi de elefant sau pe sclavi negri. Nimic nu vorbeşte mai grăitor despre cerinţele '7 irepresive ale unui asemenea trafic.

acei negustori care vînd de toate, la bucată, avînd legaturi cu mînastirile şi satele din apropiere: brînza de Montreuil şi de Vincennes se vinde aici „proaspătă şi scursă, în coşuleţe împletite din răchită sau din stuf" *(jonc),* care se numesc *joncbees*[88]. în Mediterana, brînzeturile sarde, *cacio cavallo*[69] sau *salso,* ajung peste tot, la Napoli ca şi Ia Roma, Livorno, Marsilia sau Barcelona; ele se exportă din Cagliari, corăbii întregi, şi se vînd mai ieftin chiar decît brînzeturile de Olanda, care în secolul al XVIII-lea ajung să invadeze pieţele Europei şi ale întregii lumi. începînd din 1573, mii de roate de brînză olandeză ajung în mod fraudulos în America spaniolă. La Veneţia, se vînd brînzeturi din Dalmaţia şi enorme roate de brînză de Candia. La Marsilia, în 1543, se consumă, între altele, brînzeturi din Auvergne[93]. Ele sînt atît de abundente în aceasta din urmă provincie încît formează principala ei bază de alimentaţie în secolul al XVI-lea. în secolul precedent, brînza de Grande-Chartreuse, în Dauphine, trecea drept excelentă şi se mînca topită sau friptă pe pîine prăjită. „Adevărata *gruyere",* cea elveţiană, se consumă în Franţa în mari cantităţi încă înainte de secolul al XVIII-lea. Pe Ia 1750, Franţa importa 30 000 de chintale pe an. Ea este „falsificată (...) în Franche-Comte, în Lorena, în Savoia şi în Dauphine" şi chiar daca aceste imitaţii nu au faima şi preţul originalului, ele sînt foarte răspîndite. în schimb, încercările de imitare a parmezanului, în Normandia de exemplu, au fost nişte eşecuri[91].

Brînza, proteină ieftină, este unul din alimentele populare şi de mare importanţă ale Europei, o neostoită părere de rău pentru orice european silit să trăiască departe, fără posibilitatea de a şi-o procura. Ţărani din Franţa, prin 1698, cîştigâ averi ducînd brînză armatelor care se bat în Italia şi Germania. Cu toate acestea, în Franţa mai ales, brînza a ajuns destul de încet la reputaţia sa culinaj-ă, la „nobleţea" ei. Cărţile de bucate îi acordă un loc neînsemnat, nu-i arată nici calităple, nici denumirile particulare. Brînza de capră este dispreţuită, socotită inferioară celor de oaie şi

brînza, untul; vacile, caprele şi oile sînt crescute numai pentru carnea lor. Atunci, ce poate să fie „untul" pe care crede că-1 mănîncă acolo domnul de Guignes?[95]. El nu este folosit în China decît la prepararea unor rare produse de patiserie. La acest capitol, Japonia împărtăşeşte dezgustul chinezesc: chiar în satele în care boii şi vacile sînt folosiți la munca pămîntului, țăranul japonez nu consumă nici astăzi produsele lactate, care i se par „necurate"; el extrage din soia firavele cantități de ulei care îi sînt necesare.

în oraşele din Occident, laptele, dimpotrivă, se consumă în asemenea cantități încît pune probleme de aprovizionare. La Londra, consumul lui creşte iarna, atunci cînd toate familiile bogate locuiesc în capitală; şi scade vara din motivul invers, dar fie vară, fie iarnă, el dă loc unei înşelătorii gigantice. Laptele este generos botezat de către revîn-zâtori, sau chiar acolo unde se produce. „Se vorbeşte că un mare proprietar din Sumrv (1801) are o pompă (în lăptărie), cunoscuta sub numele de faimoasa vacă neagră, fiindcă este vopsită în aceasta culoare, şi se zice că ea dă mai mult lapte decît toate vacile la un loc"[96]. Mai bine să ne întoarcem, cu un secol mai devreme, la Valladolid, la spectacolul zilnic al străzilor pe care se îmbulzesc mai bine de 400 de măgari, aducînd lapte di» satele vecine şi aprovizionînd oraşul cu brînză proaspătă, unt şi smîntînă, a căror calitate şi ief-tinătate ne sînt lăudate de către un calator portughez. Oraş în care curge laptele şi mierea, aşa pare această capitală pe care, totuşi, Filip al II-lea avea s-o abandoneze curînd, pentru Madrid, şi unde totul se găseşte din belşug: în piața de păsări se vînd zilnic mai mult de 7 000 de orătănii, carnea de oaie de aici e cea mai buna din lume, pîinea excelentă, vinul fără cusur, iar aprovizionarea cu produse lactate un lux pentru Spania, unde se în-■ tîlneşte deosebit de rar[97].

Untul, în afară de imensele zone ale untului rîn-ced, din Africa de nord pînă la Alexandria Egiptului şi dincolo de ea, rămîne surghiunit în Europa 241 de nord. Restul micului continent este domeniul

exactitate fluctuațiile conjuncturii. Pornind de la cîteva ouă vîndute la Florența, un statistician[102] reconstituie mişcarea costului vieții în secolul al XVI-lea. Prețul lor, singur, este într-adevăr un test valabil cu privire la nivelul de trai sau la valoarea banului în cutare oraş sau în cutare țara. în Egipt, în secolul al XVII-lea, a existat un moment în care „pentru un *sol* aveai de ales între treizeci de oua, doi porumbei sau o găină"; pe drumul de la Magnezia la Brusa (1694) „cele de-ale gurii nu sînt scumpe: capeți şapte ouă pentru o *para* (= un *sol),* o găină pentru zece, ua pepene frumos pentru două şi pîine cîtă poți mînca într-o zi, pentru acelaşi preț"; în februarie 1697, notează acelaşi călător, aproape de Acapulco, în Noua Spanie, „gazda m-a pus să-i plătesc un ban de opt (= 32 *soli)* pentru o găină, iar ouăle cîte un *sol* unul"[03]. Aşadar, ouăle fac parte din alimentația obişnuită a europenilor. De unde surpriza lui Montaigne în hanurile germane: acolo nu se servesc „niciodată ouă, scrie el, decît tari, tăiate în patru, în salate"[104]. Sau cea a lui Montesquieu, pîecînd din Napoli şi ajungînd din nou la Roma (1729): el se miră „că, în acest străvechi Latium, călătorul nu găseşte nici vreo găină ori vreun porumbel şi de multe ori nici vreun ou"[105].

Dar în Europa, în asemenea cazuri, este vorbă de excepție, nu de regulă, ca în Extremul Orient vegetarian, unde China, Japonia, India nu dispun de acest bogat şi banal aport alimentar. Oul este foarte rar în aceste ținuturi şi nu face parte din hrana populară. Celebrele ouă negre chinezeşti, păstrate timp de treizeci de zile în saramură, sînt o delicatesă pentru bogătaşi.

Hrana cea de fiecare zi: fructele mării

Uriaşă, importanța alimentară a mării ar fi putut fi încă şi mai mare. într-adevăr, există regiuni întinse care nu cunosc, sau aproape că nu cunosc, hrana pe care o ascunde, la îndemînă cu toate [13] acestea.

Atlanticul de nord, lîngă Terra Nova, la confluenţa Gulf Streamului şi curentului Labrador. Planctonul adus împreună de apele calde şi de cele reci alimentează mulţimea peştilor.

Fără să fie la fel de bine dăruită, Europa are multiple surse de aprovizionare, la mică şi la mare distanţă. Peştele capătă aici cu atît mai multă importanţa cu cît prescripţiile religioase înmulţesc zilele de post (166 de zile pe an, printre care *le careme,* postul Paştelui, de o extremă rigoare pînă la domnia lui Ludovic al XlV-lea). în timpul acestor patruzeci de zile, carnea, ouăle sau păsările nu se pot vinde decît bolnavilor, şi numai cu un dublu certificat — de la doctor şi de la preot. Pentru a înlesni controlul, „măcelarul de post" *(boucher de careme)* este autorizat să vîndă alimentele prohibite numai la Paris şi în incinta spitalului principal, Hotel-Dieu'[07]. Aşa se explică enorma nevoie de peşte proaspăt, afumat sau sărat.

Totuşi, peştele nu abundă pretutindeni în vecinătatea coastelor Europei. Mediterana, atît de lăudată, are resurse limitate, în afara cîtorva excepţii: tonul din Bosfor, caviarul fluviilor ruseşti, hrană aleasă, pînă în Abisinia, pentru creştinii care postesc, calmarii şi caracatiţele uscate, un dar providenţial al arhipelagului grecesc de cînd lumea, sardinele şi sardelele în Provence... Tonul se prinde şi în năvoadele Africii de nord, Siciliei, Provenţei, Andaluziei, Algarvei portugheze: Lagosul este un mare expeditor de corăbii întregi cu butoaie de ton sărat, spre Mediterana sau către nord.

Prin comparaţie, trebuie să vorbim despre supraabundentele resurse ale acestor mărunte Medi-terane ale Nordului, Marea Mînecii, Marea Nordului, Baltica şi, încă mai mult, despre ocean. Pe litoralul său european, în evul mediu se practică on pescuit activ (somn, scrumbie, cod). Baltica şi Marea Nordului poseda', încă din secolul al Xl-lea, vaste întinderi, unde se pescuiesc heringi; acestea au făcut bogăţia Hansei, apoi pe cea a pescarilor Olandei şi Zeelandei. Prin 1350, tocmai un olandez, William Beukelszoon ar fi găsit un mijloc ra-pid de a curăţa heringul şi de a-1 săra chiar în

în tot timpul anului sole, sardine şi stridii, cîteodata merlan; iar din Santander vin, în timpul postului, excelente dorade. Dar călătorul nostru este speriat de incredibilul număr de păstrăvi magnifici care se vînd zilnic în piețe, aduşi din Burgos şi din Medina de Rioseco, cîteodată atît de mulți încît ai putea să hrăneşti cu ei jumătate din oraşul care era pe atunci capitala Spaniei[110]. Am mai semnalat, în Boemia, lacurile artificiale şi piscicultura bogatelor domenii din sud. în Germania, crapul este consumat în mod curent.

Pescuitul de cod

Exploatarea în mare, începînd de la sfîrşitul secolului al XV-lea, a codului din bancurile Terra-Novei a fost o revoluție. Ea a prilejuit o adevărată ciocnire între basci, francezi, olandezi, englezi, cei mai puternici alungîndu-i pe cei mai puțin apărați. Bascii spanioli au fost astfel eliminați, accesul la locurile de pescuit rămînînd celor puternici care aveau o marină puternică, Anglia, Olanda şi Franța. Problema cea mare era conservarea şi transportul peştelui. Codul era fie preparat şi sărat la bordul navei, în apele Terra Novei, fie uscat pe țărm. Codul sărat este *codul verde* „care tocmai a fost sărat şi mai e încă foarte umed". Navele specializate în cod verde sînt de mic tonaj, avînd la bord 10—12 pescari, pe lîngă marinarii care spinteca, curăță, sărează peştele, în cala plină adesea pîna la grinzile punții. Obiceiul lor: merg în derivă după ce s-au *„embanques",* au „intrat în banc". Veliere, dimpotrivă, destul de mari aduc codul uscat, *paree,* curățit. Odată ajunse pe coastele Terra Novei, ele lasă ancora la apă, pescuitul fiind încredințat apoi bărcilor. Peştele este uscat la țărm, după procedee complicate, pe care Savary le descrie pe larg[111].

Fiecare velier trebuie să se aprovizioneze la plecare, să îmbarce sare, alimente, făină, vin, alcool, undițe, cîrlige. La începutul secolului al XVTI-lea 17 inca, pescarii din Norvegia şi Danemarca veneau

îşi ţin ei, ca să zicem aşa, sărbătorile şi mulţimea lor este atît de mare încît pescarii care se strîng acolo, din toate naţiile, nu fac altceva, de dimineaţa pînă seara, decît să arunce undiţa, s-o scoată, să spintece codul prins şi să-i pună măruntaiele în cîrlig ca sa prindă altul. Un singur om prinde d-teodată pînă la 300—400 pe zi. Cînd hrana care îi momeşte către acest loc se termină, el se risipeşte şi pleacă să se lupte cu merlanii, de care este foarte lacom. Merlanii fug din faţa lui şi acestei vînatori pe care o fac sîntem noi îndatoraţi pentru deseie întoarceri ale merlanilor pe ţărmurile noastre (aîe Europei)""[4].

„Dumnezeu ne-a dat codul la Terra Nova" exclamă un marsiliez în 1739. Şi, tot atît de admirativ, cu un secol mai devreme, un călător francez afirmă că „cel mai bun negoţ în Europa este să te duci să pescuieşti codul (scris *moine,* ortografie mai frecventa atunci decît *morue)* căci nu se cheltuie nimic (Cu alte cuvinte, nu e nevoie de bani, ceea ce este şi adevărat şi fals) pentru a avea zisul cod, alta cheltuială nefiind, decît numai oboseala pescuitului şi a vînzării; se scot bani mulţi din Spania şi un milion de oameni trăiesc în Franţa pe seama lui"[115].

Această ultimă cifră este, evident, foarte fantezistă. O situaţie de la sfîrşitul secolului a! XVIII-lea dă cîteva cifre răzleţe cu privire la pescuitul de cod în Franţa, în Anglia şi în Statele Unite. în 1773, el a mobilizat 244 de nave franceze (25 000 de butoaie şi 10 000 de oameni de echipaj); în 1775, 400 de nave engleze (36 000 butoaie şi 20 000 de oameni de echipaj) şi 665 de nave „americane" (25 000 de butoaie şi 4 400 de oameni de echipaj). Adică, în total, 1 329 de nave, 86 000 de butoaie şi 55 000 de oameni de echipaj, al căror pescuit reprezintă aproximativ 80 000 tone de peşte. Ţinînd seama de olandezi şi de alţi pescari din Europa, am ajunge poate la cifra de 1 500 de nave şi la 90 000 tone de cod, evaluarea cea mai zgîrcită[116].

Corespondenţa unui negustor din Honfleur[117],
19 contemporan al lui Colbert, ne familiarizează c»

încă de prin aprilie. Urmează atunci (şi pentru toată Franța) o penurie de trei luni, aprilie, mai, iunie, şi «în acest timp este un sezon cînd legumele sînt încă rare, ouăle scumpe şi cînd se mănînca puțin peşte de apă dulce". Aceasta da brusc valoare şi creşte prețul la codul verde, pescuit de englezi pe propriul lor litoral şi pe care îl retrimite spre Paris portul Dieppe, în această împrejurare simplu intermediar[118].

Aproape toate navele îşi întrerup campania de pescuit în timpul marilor conflicte maritime pentru stăpînirea lumii: războiul pentru succesiunea Austriei, a Spaniei, războiul de şapte ani, cel american- de independență ... Numai cel mai puternic, şi nu totdeauna, continuă să consume cod.

Se observă, fără a putea fi măsurată, o creştere progresivă a pescuitului, în mod sigur o sporire a tonajelor medii, cu toate că timpul necesar pentru drum (o lună sau şase săptamî'ni, la dus sau la întors) nu se prea schimbă. Minunea din Terra Nova este că provizia se reconstituie mereu şi rămîne supraabundentă. Bancurile de cod se hrănesc cu plancton, cu peşti şi cu acei merlani, de care nu se mai satură. El fugăreşte merlanii din apele Terra Novei spre coastele Europei unde pescarii îl regăsesc. Se pare chiar că înainte vreme, în evul mediu, codul se găsea din abundență pe coastele Europei. El ar fi fugit mai apoi spre vest.

Europa se aruncă asupra acestei adevărate mane. în martie 1791, sosesc bunăoară la Lisabona 54 de nave engleze încărcate, ni se spune, cu 48 110 chintale de cod. „Ce cîştig uriaş pentru englezi numai din această marfă!"[119]. în Spania, prin 1717, cheltuielile anuale pentru consumul de cod depăşesc 2 400 000 piaştri[120]. Dar ca orice peşte scos la vînzare, codul se strică pe drum şi devine de-a dreptul scîrnav. Chiar apa în care se desărează peştele este atît de puturoasă încît este îngăduit să fie aruncată în canale numai noaptea[121]. Sînt deci de înțeles aceste vorbe răzbunătoare, puse pe seama unei slujnice (1636): „îmi place mai mult fruptul >1 decît postul (...); îmi place mai mult să văd un

ziasme alimentare, variabile, totdeauna puternice şi manifestîndu-se ca nişte necesităţi. Sînt nişte nevoi de a rupe cu monotonia mîncarii; un scriitor indian o spune: „Cînd cerul gurii se răzvrăteşte faţa de searbădul gust al orezului fiert, fără nimic altceva, visezi la grăsime, la sare şi la mirodenii"[128].

Este un fapt că, în zilele noastre, bucătăriile care recurg cu cea mai mare plăcere la mirodenii sînt bucătăriile cele mai sărace şi cele mai monotone din ţările subdezvoltate. Trebuie să înţelegem prin mirodenii toate speciile de condimente în folosinţă astăzi (inclusiv ardeii veniţi din America, purtînd nenumărate denumiri) şi nu numai mirodeniile glorioase ale Levantului. în evul mediu, masa săracului din Europa avea mirodeniile ei: cimbrişorul, maghiranul, dafinul, cimbrul, anasonul, coriandrul şi mai ales usturoiul, pe care Arnaud de ViHeneuve, faimos medic din secolul al XlII-lea, îl numea opiumul ţăranilor. Printre aceste mirodenii locale numai şofranul este un produs de lux.

Lumea romană, încă de la Plaut şi Cato cel Bătrîn, făcuse o pasiune pentru *silphium* de Libia, plantă misterioasă şi care dispare în primul secol al Imperiului. Cînd Cezar goleşte tezaurul public, în anul 49, el găseşte acolo 1 500 de livre, adică mai mult de 490 kg de *silphium.* După aceea se răspîndeşte faima unei mirodenii persane, *asa foetida,* al cărui „miros aliaceu, fetid, i-a adus numele de *stercus diaboli,* „scîrna dracului". Ea mai este folosită şi astăzi în bucătăria persană. La Roma, piperul şi mirodeniile ajung tîrziu, „nu înainte de Varro şi Horaţiu, iar Pliniu se miră de trecerea pe care o are piperul". întrebuinţarea lui este întinsă, preţurile relativ modeste. După Pliniu, mirodeniile fine ar fi chiar mai ieftine decît piperul, ceea ce nu se va întîmpla mai tîrziu. La Roma, piperul este depozitat în hambare speciale, *horrea piperatoria,* şi atunci cînd Alaric cucereşte oraşul, în anul 410, el pune mîna pe 5 000 de livre de piper[129].

Mirodeniile şi piperul sînt, în Occident, o moştenire a Romei. Ca ele sau el i-au lipsit apoi, pe >3 vremea lui Carol cel Mare şi a quasi-închiderii

nou venit nu e în stare să înghită nici o îmbucătură[133].

Pe scurt, acest exces şi consumul tîrziu şi cumpătat pe care-1 cunoscuse lumea romană sînt două lucruri diferite. Aceasta consuma, este adevărat, puţină carne (pe vremea lui Cicero, carnea era încă vizată de legile somptuare). Occidentul medieval, dimpotrivă, se bucură de privilegiul de a fi carnivor. Trebuie oare să ne închipuim, în acest caz, că o carne nu totdeauna fragedă, care se conserva prost, recurge la condimente, la un pipărat puternic, la sosurile preparate cu mirodenii? Este un fel de a camufla proasta calitate a cărnii. Apoi, nu există, aşa cum afirmă medicii de astăzi, un foarte curios psihism olfactiv? Se pare ca exista un soi de incompatibilitate între gustul condimentelor „cu miros înţepător şi un pic fiziologic, ca usturoiul, ceapa... şi gustul pentru condimentele mai fine, cu miresme aromatice, suave, amintind de parfumul florilor"[134]. Acestea din urmă vor învinge în evul mediu.

Fără îndoială, lucrurile nu sînt atît de simple, în orice caz, în secolul al XVI-lea, odată cu brusca creştere a intrărilor de mărfuri care urmează periplului lui Vasco de Gama, consumul — mare lux pînă atunci — creşte, mai ales în Nordul ale cărui cumpărături de mirodenii depăşesc pe cele din Mediterana. Prin urmare, nu simplul joc ai comerţului şi navigaţiei face ca piaţa de redistribuire a mirodeniilor să se mute de la Veneţia, şi de la al său *Fondaco dei Tedeschi,* la Anvers, releu al Lisabonei, şi apoi la Amsterdam. Luther, care exagerează bineînţeles, pretinde că există în Germania mai multe mirodenii decît grîu! Marii consumatori, în orice caz, sînt la nord şi la est. în 1697, în Olanda, se considera că în afară de monedă, marfa cea mai bună pentru „ţările reci" sînt mirodeniile, consumate „în cantităţi uluitoare" în Rusia şi în Polonia[135]. Poate că piperul şi mirodeniile sînt mai dorite acolo unde, la urma urmei, au ajuns mai tîrziu? Acolo unde sînt, încă, un lux nou? Abatelui JMably, care ajunge la Cracovia, i se serveşte, 255 odată cu un vin unguresc, „o masă foarte îmbel-

îrnre 1715 şi 1732. Ceea ce este sigur este că piperul a încetat să mai fie marfa dominantă de altădată, trăgînd după sine mirodeniile, ca pe timpurile lui Priuli şi Sanudo, pe timpul gloriilor necontestate ale Veneţiei. De pe primul loc pe care îl mai ocupa în 1648—1650 în negoţul Companiei la Amsterdam (33% din total), piperul ajunge pe al patrulea în 1778—1780 (119/6) după textile (mătase şi bumbac, 32,66%)> mirodenii „fine" (24,430/(0, ceai şi cafea (22,92°/o)[138]. Să fie acesta cazul tipic pentru sfîrşitul unui consum de lux şi începutul unui consum curent? Sau declinul unei folosiri necumpătate?

(_Ne este îngăduit să acuzăm de acest reflux luxul nou, cafeaua, ciocolata, alcoolul, tutunul; sau înmulţirea legumelor noi care diversifică încetul cu încetul mesele Occidentului (sparanghel, spanac, lăptuca, anghinare, mazăre verde, fasole, conopidă, roşii, ardei, pepeni). Legume ieşite cel mai adesea din grădinile Europei, mai ales din cele ale Italiei (de acolo aduce, de pildă, Carol al VUI-lea pepenele), cîteodată din Armenia, ca, de pildă, cantalupul, sau din America, ca roşia, fasolea, cartoful.

Rămîne o ultimă explicaţie, fragilă la drept vorbind. începînd de la 1600, chiar mai devreme, a apărut o diminuare generală a consumului de carne, o ruptură într-o alimentaţie veche. în acelaşi timp, pentru bogaţi, în Franţa cel puţin, o bucătărie mai simplă. Bucătăria germană şi bucătăria poloneză vor fi avut poate o întîrziere şi surse mai bune de aprovizionare cu carne, deci o nevoie mai mare de piper şi mirodenii. Dar explicaţia nu este decît verosimilă şi cele care o preced pot fi socotite suficiente pînă la una mai bine informată.

Dovada că a existat o anume saturare a pieţii europene este că olandezilor li se întîmplă, spune un economist german (1722), după un martor „englez" (1754), să „ardă cîteodată sau să arunce m mare mari cantităţi de piper, de nucşoare, pentru a ţine preţul"[139]. în afara de Java, europenii '7 nu controlează de altfel culturile de arbori de

acestea China de nord pare să nu cunoască încă acest lux[141].

În secolul al X-lea, trestia se află în Egipt şi zahărul se fabrică, încă de pe atunci, în mod ştiinţific. Cruciaţii îl întîlnesc în Siria. După căderea Acrei şi după pierderea Siriei (1291), zahărul se găseşte în bagajele creştinilor şi obţine un succes rapid în Cipru. Frumoasa Caterina Cornaro, soţia ultimului dintre Lusignani şi ultima regină a insulei (Veneţienii o cuceresc în 1479), este descendentă a familiei Cornaro, patricieni din Veneţia, la timpul lor „regi ai zahărului".

încă dinainte de succesul cipriot, zahărul vehiculat de arabi prosperase în Sicilia, apoi la Valencia. La sfârşitul secolului al XV-lea, el era în Susul marocan, atingea Madera, apoi Azorele, Canarele, insula São Tome şi insula Principe din golful Guineei. Prin 1520 ajungea în Brazilia unde prosperă odată cu cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Din acel moment, începe o altă pagină din istoria zahărului. „în timp ce înainte

^ vt înainte

, _-uaiui nu era de găsit decît în prăvăliile apoticarilor, care îl păstrau doară pentru bolnavi", scrie Ortelius în *le Theâtre de !'Univers (1572),* astăzi „este înfulecat din lăcomie (. . .) Ceea ce altădată slujea de leac, în vremea de faţă ne slujeşte drept hrană"[142].

Din Brazilia, din cauza olandezilor alungaţi di» Recife, în 1654, şi a persecutării de către Sfîntul Oficiu a maranilor portughezi[143], zahărul şi „maşinile" de făcut zahăr ajung în secolul al XVII-lea în Martinica, Guadelupa, în Curacao olandez, în Jamaica şi San Domingo, al căror ceas de glorie începe prin 1680. Producţia a crescut de atunci fără întrerupere. Dacă nu mă înşel, zahărul din Cipru, în secolul al XV-lea, se socotea în sute, în mii de chintale „uşoare" (=50 kg)[144]. Dar numai San Domingo, în epoca lui de înflorire, în secolul al XVIU-lea, produce 70 000 de tone. în 1800, Anglia consumă 150 000 de tone de zahăr pe an, aproape de 15 ori mai mult decît în 1700, şi lordul Sheffield are dreptate cînd scrie în 1783: „Consumul de zahăr poate creşte considerabil. Abia

vreme *7t>^'—'* nu era de găsit decît în prăvăliile

operații de tratare, de preparare, de precauții, se fierbe apoi îndelung în cuve de aramă. Cristalizat în niște forme de pămînt, el dă zahărul brut, sau *moscouade.* Sau, după filtrarea printr-un pămînt alb, zahărul *terre* sau *cassonade.* După aceea se puteau obține zece produse diferite, pe lîngă alcool. Foarte adesea, zahărul brut se rafina în Europa, la Anvers, Veneția, Amsterdam, Londra, Paris, Bordeaux, Nantes, Dresda etc; operația aducea un venit aproape la fel de mare ca producția de materie Druta. De unde, conflicte între rafinatori și *sucriers,* colonii din insule care visau să prelucreze pe loc întreaga producție sau, cum se spunea, „sa se așeze, să se instaleze în alb", *s'etablir en blanc,* adică să se „instaleze", să intre în industria zahărului alb. Cultura și fabricarea cereau deci capitaluri, un lanț de intermediari. Acolo unde nu se stabilește acest lanț, vînzările nu depășesc piața locală: bunăoară în Peru, în Noua Spanie, în Cuba pînă în secolul al XlX-lea. Dacă „insulele zahărului" și coasta Braziliei prosperă, aceasta se întîmplă pentru că se află la îndemînă, la distanțe rezonabile de Europa, avînd în vedere rapiditatea și capacitatea navelor de pe vremea aceea.

Un obstacol suplimentar: „Ca să hrănești o colonie în America, așa cum explică abatele Raynal, trebuie să cultivi un ținut întreg în Europa"[148], căci coloniile producătoare de zahăr nu se pot hrăni singure, trestia lăsînd puțin loc pentru rarele ogoare pe care cresc plantele „hrănitoare". Aceasta este drama monoculturii destinate producerii de zahăr, în nord-estul brazilian, în Antile, în regiunea Susului, în Maroc (unde arheologia scoate ia lumină amploarea instalațiilor de altădată). în 1783, Anglia expediază spre propriile sale Indii occidentale (înainte de toate spre Jamaica) 16 526 de butoaie de carne sărată, de vacă și de porc, 5 188 de table de slănină, 2 559 de butoaie da burtă de vită conservata[149]. în Brazilia, hrana sclavilor e asigurată de butoaiele cu cod de Terra Nova, de *carne do sol* din interior (din *sertao),* în cunnd de *cbarque,* pe care navele o aduc din Rio

BĂUTURI ŞI „DOPANŢI"

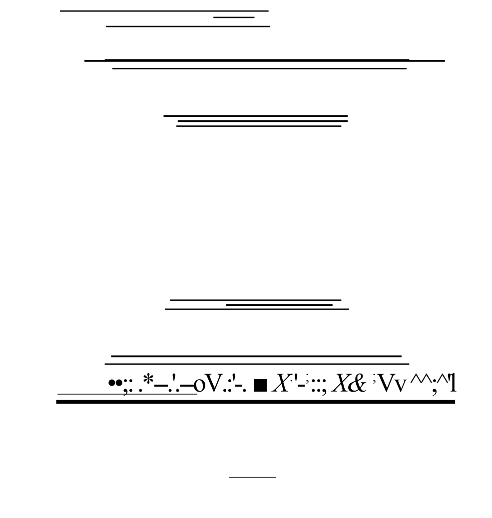
Chiar atunci cînd e vorba de o istorie rapida a băuturilor, în cauză trebuie implicate cele vechi şi cele noi, cele populare şi cele rafinate, cu diferitele schimburi care au avut loc de-a lungul secolelor între o categorie şi alta. Băuturile nu sînt numai alimente. Dintotdeauna ele joacă rolul de clopanţi, ele reprezînta[v]"rnş"te~" "evadări; cîteoHătă, **caTa arîurrîîte"'triburi"** indiene, beţia este chiar un mijloc de comunicare cu supranaturalul. Oricum ar fi, în timpul secolelor de care ne ocupăm, alcoolismul n-a încetat să crească în Europa. Apoi, la toate acestea s-au adăugat excitanţii exotici: ceaiul, cafeaua, şi, nu mai puţin, „dopantul" inclasabil, nici aliment, nici băutură, care este tutunul, sub toate formele lui.

Apa

Trebuie, în mod paradoxal, să începem cu apa. Nu totdeauna dispui de ea după voie şi, în ciuda recomandărilor precise ale doctorilor — care pretind o anumită apă, preferabilă alteia anume, în funcţie de boală — trebuie să te mulţumeşti cu cea pe care o ai la îndemînă: de ploaie, de rîu, de fîntînă, de cisternă, de puţ, din butoi sau din recipientul de aramă unde prevederea cere ca ea să fie ţinută în rezervă, la orice casă de om chibzuit. Un caz extrem: apa de mare care se distilează în prezidiile spaniole din Africa de nord, în secolul al XVI-lea, în alambic; altfel ar trebui adusă din Spania sau din Italia. Un caz disperat, cazul călătorilor care traversînd Congo, în 1648, înfometaţi, frînţi de oboseală, dormind pe pămîntul gol, trebuie să „bea apă (care) seamănă cu udul de cal"[150]. Un alt motiv de frămîntare: apa dulce la bordul navelor. Menţinerea ei în stare potabilă este o problemă fără soluţie, în ciuda atîtor reţete şi secrete păstrate cu străşnicie.

^ Oraşe întregi, dealtfel, cu toate că foarte bogate, sint prost aprovizionate cu apă; cum este cazul

mentează partea de apus[153]. La Paris, apeductul de la Belleville se repară în 1457; împreuna cu cel de la Pre-Saint-Gervais, el alimentează oraşul pînă în secolul al XVH-lea; cel de la Arcueil, reconstruit

21. UN PUȚ CISTERNĂ VENEȚIAN;
SECȚIUNE ȘI ELEVAȚIE.
1. *Puț central;* 2. *Rezervoare colectoare de apă de ploaie'* 3 *Nisip *e filtrare;* 4. *Căptuşeală de argilă;* 5. *Orificiile rezervoarelor coiec-'««<•«. numite popular* pilele *(„aghiasmatare"). Apa infiltrată st sirsnge In putui central. Veneția are astăzi instalații de api curentă "ar pufurile veneticne continuă să existe, in piețele publice sau in '*'hl« caselor.*

de Măria de Medicis, duce apa de la Rungis pînă ia Luxembourg[154]. Cîteodata, roți hidraulice de raari dimensiuni ridică apa rîurilor pentru aprovizionarea orăşenilor (Toledo, 1526; Augsburg, 1548) ¥'. in acest scop, pun în mişcare puternice pompe ele aspirație-refulare. Pompa de la Samaritaine, 265 construita între 1603 şi 1608, furniza în fiecare zi

Aprovizionarea cu apă a Parisului face să trăiască, prost de altfel, 20 000 de *„porteurs",* sacagii, care fac în fiecare zi treizeci de drumuri, de *voies* (două căldări de fiecare dată), urcînd pînă la etajele cele mai de sus (cu doi soli „drumul"). Se anunță deci o revoluție atunci cînd frații Perier instalează două pompe cu abur Ia Chaillot, prin 1782, „maşini foarte ciudate", care ridică apa „numai prin aburul apei care fierbe" la 110 picioare deasupra nivelului scăzut al Senei. Se imita în feiul acesta Londra, care de cîțiva ani are 9 asemenea pompe. Cartierul Saint-Honore, cel mai bogat, deci cel mai capabil să plătească acest pro•gres, este servit primul. Dar dacă — se neliniştește lumea — aceste maşini se înmulțesc, ce vor face cei 20 000 de *„porteurs"* de apă. Şi dealtfel întreprinderea se transformă curînd într-un scandal financiar (1788). Fapt lipsit de importanță! Odată cu secolul al XVIII-lea, problema aducțiunii apei potabile este limpede formulată, se întrevăd soluțiile, cîteodată ele sînt şi puse în aplicare. Şi nu numai pentru capitale. Un proiect întocmit pentru oraşul Ulm (1713) dovedeşte contrariul.

Progresul este, în ciuda acestora toate, tardiv. Pînă să ajungem la el, în toate oraşele lumii, vînzătorul de apa îşi impune serviciile. La Vallado-îid, pe vremea lui Filip al III-lea, călătorul nostru portughez laudă apa excelentă care se vinde în încîntătoare chiupuri sau în ulcioare de ceramică, de toate formele şi de toate culorile[158]. în China, aducătorul de apă se slujeşte, ca şi cel de la Paris, de două căldări a căror greutate se echilibrează, la cele două capete ale cobiliței. Dar un desen de la 1800 ne dezvăluie, la Pekin, şi un butoi mare pe roate, cu o vrană în partea din spate. Cam în aceeaşi epocă, o gravura explică „felul cum cară femeile din Egipt apa[K], în două chiupuri care amintesc de amforele antice: unul mare, sprijinit cu mîna stîngă, pe cap; unul mic culcat pe brațul drept, într-un gest grațios al mîinii îndoite. La Istanbul, obligația religioasă a numeroaselor abluțiuni cotidiene cu apă *curentă* (curgă->7 toare) a înmulțit peste tot fîntînile (cişmelele).

cînd e vorba să fie făcut. Cu toate că viţa de vie (daca nu chiar vinul) a cunoscut succese în Asia, în Africa, şi încă mai mult în Lumea Nouă, remodelata cu pasiune după exemplul obsedant al Europei, singurul care contează fiind acest din urmă şi mărunt continent.

Europa producătoare de vinuri înseamnă ansamblul ţinuturilor sale mediteraneene, plus o zonă pe care perseverenţa podgorenilor i-a adăugat-o în direcţia nordului. Cum spune Jean Bodin, „mai mult peste gradul al 49-lea, via nu poate să crească de răceala"[163]. O linie care merge de la gura Loarei, pe coasta Atlanticului, pînă în Crimeea şi dincolo de ea, pînă în Georgia şi Transcaucazia, semnalează limita de nord a culturii *comerciale* a viţei de vie, adică una din marile articulaţii ale vieţii economice a Europei şi a prelungirilor sale spre est. La altitudinea Crimeii, adîncimea acestei Europe vinicole se reduce la o lizieră, care nu capătă forţă şi vigoare decît în secolul al XIX-lea[164]. Ea este, totuşi, o foarte veche implantare, în Antichitate, butucii de vie erau îngropaţi, în pragul iernii, pentru a-i apăra de vînturile reci din Ucraina.

în afara Europei, vinul i-a urmat pe europeni. Acte de bravură au fost săvîrşite pentru aclimatizarea viţei de vie în Mexic, în Peru, în Chile, abordat în 1541, în Argentina, începînd de la a doua fondare a Buenos Airesului, în 1580. In Peru, datorită vecinătăţii Limei, oraş foarte bogat, viţa de vie prosperă rapid în văile apropiate, calde şi infestate de friguri. Ea prosperă şi mai bine în Chile, unde pămîntul şi climatul o favorizează: viţa de vie creşte deja între *cuadras,* primele grupări de case ale oraşului pe cale de a se naşte, Santiago. în 1578, în largul portului Valparaiso, Drake pune mîna pe o corabie încărcată cu vin chilian[165]. Acelaşi vin atinge, pe spinarea catîrce-lor sau a micuţelor lame, înaltul punct de reper care este oraşul Potosi. California trebuie să aştepte sfîrşitul secolului al XVII-lea şi, în cel de-al XVIII-lea, ultimul puseu spre nord al Imperiului >* spaniol.

toase de Kandia şi din insulele greceşti[167]. Ei lansează mai tîrziu portoul, maiaga, madera, jerezul, marsala, vinuri celebre, toate puternic alcoolizate, începînd cu secolul al XVII-lea, olandezii asigură succesul tuturor vinarsurilor. Prin urmare, gîtle-juri, gusturi aparte. Sudul se uita zeflemitor la aceşti băutori din nord care, după părerea lui, nu ştiu să bea şi îşi golesc paharele dintr-o înghițitură. Jean d'Auton, cronicarul lui Ludovic al XH-lea, îi vede pe soldații germani punîndu-se, astfel, dintr-odată *â dringuer (trinken),* „să trin-căleasca" la jefuirea castelului din Forlî[168]. Şi mulți or să-i vadă desfundînd butoaiele, foarte repede morți de beți, în timpul îngrozitorului jaf al Romei, în 1527. în gravurile germane din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, în care sînt reprezentate petreceri populare, se vede, aproape nelipsit, un mesean întors pe banca lui pentru a înapoia pă-mîntuîui prea abundentele libații. Feiix Platter, de fel din Basel, locuind la Montpeîlier în 1556, recunoaşte că toți ^bețiva.nii, *Ies sac a vins,* „butoaiele fără*~He~funcl[K] ale oraşului, jyftt^ermaiij. îi găseşti sforăind pe sub butoaie, victime dm oficiu ale îndătinatelor farse[149].

Aceste mari consumuri din Nord determină un însemnat comerț ce-şi are obîrşia în sud: pe mare, din Sevilla şi Andaluzia, în Anglia şi în Flandre; s-au de-a lungul Dordognei şi Garonei spre Bordeaux şi ținutul Girondei; din La Rochelle sau de la estuarul Loarei; de-a lungul Yonnei, clin Bourgogne spre Paris, apoi mai departe pînă la Rouen; de-a lungul Rinului; peste Alpi (imediat după fiecare cules, marile care germane, *carretoni* cum le zic italienii, vin să caute vinurile noi de Tirol, Brescia, Vicenza, Friuli, Istria); din Mora-via şi din Ungaria spre Polonia[170]; curînd, pe drumurile Balticii, din Portugalia, Spania şi Franța, pînă la Sartkt-Petersburg şi la setea violentă dar inexpertă a ruşilor. Bineînțeles, vin bea nu toată populația Nordului european, ci bogații. Un burghez sau un canonic cu prebendă din Flandre, încă din secolul al XlII-lea; în cel de-al XVI-lea, [1] cutare nobil polonez, care crede că îşi pierde ran-

Hărăzisem pentru acel ospăț cel mai *bun vin vechi* de Bourgogne".. ,[176].

Reputația marilor podgorii nu se afirmă pînă în secolul al XVIII-lea. Cele mai cunoscute sînt poate mai puțin din pricina meritelor lor decît din cea a comodității drumurilor din vecinătate şi mai ales a apropierii căilor de apă (mica podgorie de la Frontignan pe coasta Languedocului, ca şi întinsele podgorii din Andaluzia, din Portugalia, de la Bordeaux sau de la La Rochelle); sau a apropierii de un mare oraş: Parisul singur absoarbe vreo 100 000 de butoaie (1698) pe care le produc viile de la Orleans; vinurile regatului de Napoli, *greco, latino, mangiaguerra, lacryma christi,* au în apropiere enorma clientelă din Napoli şi chiar pe cea din Roma. Cît priveşte şampania, faima vinului alb spumos, care începe sa se fabrice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, va avea nevoie de timp ca să întunece pe cea a vechilor soiuri, roşu, gri şi alb. Dar, la mijlocul secolului al XVIII-lea procesul este încheiat; toate marile podgorii de astăzi îşi afirmaseră specificul. „Gustați, scrie S6bastien Mercier în 1788, vinurile de Romanee, de Saint-Vivant, de Cîteaux, de Grave, pe cel roşu, ca şi pe cel alb (...) şi țineți-o pe Tokai, dacă dați de el, căci este, după părerea mea, întîiul vin al pămîntului şi nu le e dat să bea din el decît stăpînilor lumii"[177]. *Le Dictionnaire de commerce* al lui Savary, făcînd în 1762 o enumerare a tuturor vinurilor Franței, pune în frunte pe cele de Champagne şi de Bourgogne. Şi citează: „Chablis... Pomar, Chambertin, Beaune, le Clos de Vougeau, Volleney, la Romanee, Nuits, Mursault"[178]. Este limpede că vinul, odată cu diferențierea crescîndă a podgoriilor, se dezvoltă tot mai mult ca un produs de lux. Cam în aceeaşi epocă (1768), după cum spune *Le Dictionnaire sentencienx,* apare expresia: *sabler le vin de champagne* „expresie la modă printre persoanele distinse cînd vrei să spui: a înghiți repede"[179].

Dar, mai mult decît aceste rafinamente, a căror istorie ne-ar antrena cu uşurință prea departe, ne
 m*eresează aici băutorii obişnuiți, al căror număr

„în afara orașului, se bea vin bun și ieftin, fiindcă aici nu se plătesc dările, care urcă mai mult ca prețul vinului"[183].

Bețivănie? Lux al vinului? Să pledăm circumstanțe atenuante. Consumul la Paris, în ajunul Revoluției, este de ordinul a 120 de litri de persoană pe an, ceea ce nu este, în sine, scandalos[184], într-adevăr, vinul a devenit un aliment ieftin, mai cu seama vinul de calitate proastă. Prețul său scade chiar, relativ, de fiecare dată cînd grîul devine prea scump. Să credem, deci, împreună cu un istoric optimist, Witold Kula, că vinul a putut reprezenta o compensație (așa cum a reprezentat alcoolul), altfel spus calorii ieftine, de fiecare dată cînd a lipsit pîinea? Sau mai simplu că, deoarece pungile erau secătuite de creșterea prețurilor, așa cum se întîmplă în vremuri de foamete, băutorii de vin se împuținau, iar prețul acestuia scădea, silit de împrejurări? în orice caz, să nu judecam nivelul de viață după acest dezmăț aparent. Și să ne gîn-dim că vinul, calorie sau nu, este adesea.JAn.joi de evadare, băutura pe care o țăranca din Castila o mmeȘte; încă' şl astăzi, *qnha-penas,* uitarea supăr rarilor,' alungarea necazurilor. Aceasta înseamnă vinul roșu al celor doi cumetri pictați de Velazquez (Muzeul din Budapesta) sau acela, parca și mai prețios, galben ca aurul, în pahare prelungi cu picior și în magnifice sticle, pîntecoase și verzi bătînd spre albastru, din tablourile pictorilor olandezi: acolo se asociază, spre bucuria băutorului, vinul, tutunul, fetele vesele și muzica violinelor din care secolul al XVII-lea face o modă.

Berea

Vorbind despre bere, rămînem mai departe în Europa, dacă exceptăm o anume bere de porumb despre care am vorbit incidental, în America; dacă facem abstracție de berea de mei, care la negrii din Africa joacă rolul ritual al plinii și vinului la occidentali; în sfîrșit, dacă nu insistăm peste mă-275 sură asupra originilor îndepărtate ale acestei

trale, unde „berarii sînt de obicei înclinaţi să-şi înşele stăpînii". Pe domeniile poloneze, ţăranul consumă pînă la 3 litri de bere pe zi. Fireşte, regatul berii nu are, către apus sau miazăzi, hotare exacte. El înaintează, chiar destul de repede, spre sud, mai ales în secolul al XVII-lea, odată cu expansiunea olandeză. La Bordeaux, regat al vinului, unde implantarea braseriilor este contracarată viguros[191], berea importată curge în valuri în tavernele faubourgului Chartrons, colonizat de olandezi şi alţi străini[192]. Iar Sevilla, altă capitală a vinului, dar şi a comerţului internaţional, ar avea o braserie încă din 1542. Spre apus, zonă de graniţă întinsă şi indecisă, instalarea braseriilor n-a luat niciodată aspectele unei revoluţii. Bunăoară în Lorena, unde viile sînt mediocre şi au un randament nesigur. Şi tot aşa pînă la Paris. Pentru Le Grand d'Aussy *{La vie privee des Francais,* 1782), berea fiind băutura săracilor, epocile dificile provoacă o extindere a consumului, şi, dimpotrivă, cele de avînt economic îi transformă pe băutorii de bere în băutori de vin. Urmează cîteva exemple luate din trecut, şi „noi înşine, adaugă el, n-am văzut oare stricăciunile războiului de şapte ani (1756—1763) avînd aceleaşi urmări? Oraşe, în care pînă atunci nu se cunoscuse decît vinul, învaţară să folosească berea şi chiar eu ştiu unul în Champagne unde, numai într-un an, s-au aşezat patru berari dintr-odată"[193].

Cu toate acestea, între 1750 şi 1780 (dar contradicţia nu este decît aparentă, căci *pe termen lung* această perioadă este economic fastă), la Paris, berea cunoaşte o lungă criză. Numărul berarilor scade de la 75 la 23, producţia de la 75 000 *muids* (un *muid=286* litri) la 26 000. Sărmani berari, căci în fiecare an sînt nevoiţi să se intereseze de recolta de mere şi să încerce să cîştige pe seama cidrului ceea ce pierd pe seama berii![194]. Dan acest punct de vedere, situaţia nu s-a ameliorat^ în ajunul Revoluţiei; vinul rămîne marele cîş-tigător:^ între 1781 şi 1786 consumul lui la Paris se ridică la 730 000 hi, cifră anuală rotunjită, faţă '7 de 54 000 hi de bere (adică un raport de 1 la 13,5).

Prin lume, astfel, există milioane de „burţi de bere". Dar băutorii de vin din ţările cu vii îşi bat joc de această băutură a Nordului. Un soldat spaniol care asistă la bătălia de la Nordlingen nu are pentru ea decît dispreţ, el se fereşte s-o atingă: „mi se părea totdeauna că este ud de gloabă apucată de friguri". Ginci ani mai tîrziu, el îndrăzneşte totuşi s-o încerce. Vai, ceea ce bea el în acea seară sînt nişte *„potes de purga",* oale cu curăţenie[201]. Dovada că împăratul Carol Quintul este flamand este pasiunea lui pentru bere, la care nu renunţă nici în timpul retragerii la Yuste, în ciuda recomandărilor medicului său italian[202].

Cidrul

Cîteva cuvinte în legătură cu cidrul. El este originar ^din Biscaya de unde au venit primele băuturi preparate din mere. Acestea apar în Cotentin, cîmpia Caenului şi în Auge, prin secolul al Xl-lea sau al Xll-lea. Se vorbeşte despre cidru în secolul următor în aceste regiuni în care, să reţinem, viţa de vie este prezentă, cu toate că la nord de graniţa sa „comercială". Dar nu împotriva vinului se ridică noul venit; el concurează berea, şi cu succes, căci berea înseamnă grîne şi a o bea înseamnă cîteodată a te lipsi de pîine[203].

Deodată, merii şi cidrul cîştigă teren. Ei sosesc în Normandia orientală (Sena inferioară şi Caux) la sfîrşitul celui de al XV-lea şi începutul celui de al XVI-lea secol. în 1484, în statele generale, un reprezentant al provinciei mai putea încă să spună că marea diferenţă între Normandia de jos şi cea de sus (cea de est) este că aceasta are meri, care nu se găsesc în cealaltă. în această Normandie de sus, berea şi mai ales vinul (cel, de pildă, al viilor de pe meandrele adăpostite ale Senei), s-au apărat de altfel foarte bine. Cidrul nu cîştigă decît prin 1550 şi, bineînţeles, faţă de oamenii umiji[204]. Succesele sale sînt mai limpezi în partea de jos a ţinutului Mâine, fiindcă el devine aici, cd puţin în sud-vestul provinciei, cu începere din

lemo a fost cel mai important centru de cercetări chimice" al epocii[207]. Un basm, fără îndoială, este atribuirea primei distilări fie lui Ramon Lull, mort în 1315, fie acelui ciudat medic itinerant, Arnaud de Villeneuve, care ar fi predat la Montpellier şi la Paris şi ar fi murit în 1313, în timpul unei călătorii din Sicilia spre Provence. El a lăsat o lucrare cu un titlu frumos: *La Conservation de la jeunesse,* păstrarea tinereții. După el vinarsul, *eau-de-vie, aqua vitae,* îndeplineşte această minune, risipeşte umorile de prisos, înflăcărează din nou inima, vindecă colica, hydropizia, paralizia, frigurile intermitente; linişteşte durerile de dinți; fereşte de ciumă. Acest leac minune îi va aduce lui Charles cel Rău, de execrabilă amintire, un sfîrşit îngrozitor (1387): medicii îl înfăşurasera într-o pînză îmbibată cu vinars care, pentru mai mult efect, fusese țeapăn cusută, ținîndu-1 bine strîns pe pacient. Vrînd să rupă unul din aceste fire, un servitor a apropiat de el o lumînare; pînza şi bolnavul au luat foc.. .[208]

Multă vreme vinarsul a rămas un leac, mai ales împotriva ciumii, a gutei, a răguşelii. în 1735 încă, un *Trăite de chimie* afirmă că „spirtul de vin bine folosit este un fel de panaceu"[209]. La acea dată, e multă vreme de cînd el serveşte şi la fabricarea lichiorurilor. Cu toate acestea, chiar în secolul al XV-lea, licorile fabricate în Germania pe bază de decocturi de mirodenii sînt încă socotite drept produse farmaceutice. Schimbarea nu se simte decît odată' cu cei din urmă ani ai secolului şi cu primii ani ai secolului următor. La Niirnberg, în 1496, vinarsul are amatori nu numai printre bolnavi, căci oraşul este obligat să oprească vînzarea liberă a alcoolului în zilele de sărbătoare. Un medic din oraş scrie chiar, prin 1493: „Avînd în vedere că acum orice om a luat obiceiul să bea *aqua vitae,* de trebuință ar fi a lua aminte cît de mult poți sa-ți îngădui a bea şi a învăța să bei după puteri, de vrei^ să te porți ca un gentilom". Deci, nici o îndoială: la acea dată se născuse *geprant Wein, vinarsul, le vin brtde, vinul ars, vinum ardens* sau, [11] cum îi mai spun textele, *vinum sublimatum*[2]™.

epocii, ei înfruntă problemele multiple pe care le pun transportul, păstrarea, îndulcirea; adaosul de vinars dă consistență celor mai slabe soiuri. Mai scump la preț decît vinul, la volum egal el cere mai puține cheltuieli de transport. Şi trebuie să adăugam şi gustul zilei...

Avînd în vedere cererea, iar problema transportului fiind mai uşoară pentru vinars decît pentru vin, arsul vinurilor se instalează departe în interiorul uscatului, în podgoriile din Loara, Poitou, Bordelais, Perigord şi Beam (vinul de Jurançon este un amestec de vin şi vinars). Aşa s-au născut, în secolul al XVII-lea, dintr-un îndemn din afară, gloria cognacului şi a armagnacului. Toate au avut importanța lor în obținerea acestor succese: soiurile de viță (ca *Enrageant,* „turbărețul", sau *Foile blanc,* „nebuna albă", în Charentes), resursele de lemn, apropierea căilor navigabile. Din 1728, se expediau prin portul Tonnay-Charente vreo 27 000 de butoaie de vinars provenind din elecțiunea de Cognac[214]. începînd din 1690 (poate mai devreme), chiar vinul de proastă calitate din vecinătățile Meusei, din Lorena, este ars, ca şi drojdia de vin, şi toate aceste produse ajung pe firul apei în Țările de Jos[215]. Din aproape în aproape, fabricarea vinarsului se întinde curînd peste tot pe unde se găseşte materia primă. Un izvor de vinars țîşneşte, prin forța împrejurărilor, în țările viticole ale sudului: în Andaluzia aproape de Jerez, în Catalonia, în Languedoc.

Producția a crescut repede. Sete, în 1698, exportă numai 2 250 hi de vinars; în 1725, 37 500 (adică distilatul a 168 750 hi de vin); în 1755, 65 926 hi (adică 296 667 hi de vin) cifra record în ajunul războiului de şapte ani, catastrofal pentru export. în acelaşi timp, prețurile scad: 25 de livre pentru 1 *verge* (=7,6 1) în 1595; 12 în 1598; 7 în 1701; 5 în 1725; o creştere înceată, după 1731, readuce apoi prețul la 15 livre, în 1758216.

Evident, ar trebui să ținem seama de calitățile lui deosebite[217], deasupra limitei minime pe care o stabileşte „proba de Olanda": se scoate un eşan-

Trăite des aliments, au un gust cam înțepător și adesea grețos (...) Tocmai pentru a le tăia acest gust neplăcut s-au născocit mai multe amestecuri care au primit numele de *ratafia* și care nu sînt alta decît vinars sau spirt, pline de mirodenii felurite care se amestecă în ele"[223]. Moda a lansat, în secolul al XVII-lea, aceste licori. Lui Gui Pa-tin, totdeauna gata să ridiculizeze pasiunile exagerate ale contemporanilor săi, nu-i scapă celebrul *rossolis,* venit din Italia: „Acest *ros solis* (în latină, „rouă soarelui") *nihil habet solare sed ig-neum",* scrie el[224]. Dar alcoolurile dulci au.. inira,t definitiv în obiceiuri și, de la sfîrșitul secolului, bunele manuale burgheze, ca de pildă, *La Maison reglee,* își vor face o datorie din descrierea «adevăratei metode de a face tot felul de lichioruri (...) după moda din Italia"[225]. în secolul al XVIII-lea mixturile alcoolizate care se vînd la Paris nu mai pot fi numărate: ape de Sete, ape de anason, *a la frangipan,* ape *clairettes* (acestea fabricate ca vinul *„clairet"* adică „întărit" cu mirodenii macerate în el), *ratafia* pe bază de fructe, ape de Barbados, pe bază de zahăr și de rom, apă de țelină, „mărărată" *(jenouitlette,* pe bază de mărar), apă „de-o mie de flori", apă de garoafe, ape „divine", ape de cafea... Marele centru de fabricare a acestor „ape" este Montpellier, în apropierea vinarsurilor de Languedoc. Marele client este, evident, Parisul. Pe strada Huchette, negustorii din Montpellier au organizat un mare depozit unde cabaretierii se aprovizionează la mic-gros[226]. Ceea ce, în secolul al XVI-lea, era un lux, a devenit un articol curent.

Vinarsul nu bîntuie singur prin Europa și prin lume. Mai întîi, zahărul Antjlelor a dat naștere romului; el va face cariera fn Anglia, în Olanda, iar In coloniile engleze din America și mai mult decît în restul Europei. Să recunoaștem că este un foarte onorabil adversar. în Europa, rachiul de vin întîlnește rachiurile de cidru (care vor da, în-cepînd din secolul al XVII-lea, incomparabilul calvados)[227], de pere, de prune, de cireșe; *kirsch-vX,* 2.65 venit din Alsacia, din Lorena și din Franche-Comte,

mul 100, Liibeck „prea puțin şi care nici nu este (...) decît pentru Prusia". Căci Polonia şi Suedia, explică Savary, cu toate că nu sînt mai „înfrînate decît altele față de această băutură arzătoare (. ..) prețuiesc mai mult rachiurile de grîne decît rachiurile de vin"229.

în orice caz, Europei i-a izbutit foarte bine revoluția alcoolului. Ea a găsit unul din excitanții ei de fiecare zi, calorii ieftine, fără îndoială un lux de acces facil, cu consecințe brutale. Şi, foarte curînd, Statul, la pîndă, descoperă tot aici profitul lui.

Alcoolismul în afara Europei

De fapt, nu există o civilizație care să nu fi găsit propria sau propriile sale soluții privind problema băuturii, în mod deosebit cea a băuturilor alcoolice. Orice fermentație a unui produs vegetal dă alcool. El le este oferit indienilor din Canada de către seva de arțar; mexicanilor, înainte ca şi după Cortez, de către *pulque,* extras din agave, care „îmbată ca vinul"; indienilor celor mai desmoşteniți din Antile sau din America de sud de către porumb sau manioc. Chiar indienii Tupinambas din golful lui Rio de Janeiro, pe care i-a cunoscut Jean de Lery, în 1556, chiar aceşti inocenți au, pentru sărbătorile lor, o băutură făcută din manioc mestecat în gură şi pus apoi la fermentat[230]. Prin alte părți, vinul de palmier nu este decît o sevă fermentată. Nordul european a avut, şi el, seva de mesteacăn, berea lui de cereale; Europa, mai ales cea nordică, a asigurat, pînă în secolul al XV-lea, cariera hidromelului, a miedului (miere lungită cu apă şi fermentată); Extremul Orient are foarte de timpuriu vinul de orez, fabricat de preferință din orezul bogat în gluten.

A dat alambicul Europei o superioritate asupra tuturor acestor popoare, posibilitatea de a fabrica o licoare supraalcoolică, la alegere: rom, whisky, *Kornbrand,* vodcă, calvados, drojdie, vinars, gin, care trebuie să treacă toate prin tubul răcit al

Kindi nu numai că vorbeşte despre distilarea parfumurilor, dar şi descrie aparatele folosite în acest scop. El vorbeşte despre camfor, obţinut, după cum se ştie, din distilarea lemnului arborelui de camfor[237]. Dar camforul este produs foarte de timpuriu în China. Nici un fapt nu se opune de altfel posibilităţii ca vinarsul să fi fost cunoscut în China prin secolul al IX-lea. Acest lucru s-ar putea deduce din textul a două poeme din epoca Tang care vorbesc despre faimosul *shao chiu* (vin ars) din Seciuan, în secolul al IX-lea. Dar trebuie să socotim că problema rămîne obscură căci, în aceeaşi lucrare colectivă (1977) în care E. F. Schafer prezintă această primă apariţie, M. Freeman datează dezvoltarea iniţială a tehnicilor de distilare la începutul secolului al XH-lea, în timp ce F. W. Moţe o semnalează ca o noutate a secolelor al XII-lea sau al XHI-lea[2^]. '

Ar fi, deci, greu să stabilim o prioritate în materie, fie a Occidentului, fie a Chinei. Poate ar fi de reţinut originea persană, cu atît mai mult cu cît unul din cuvintele chineze care denumeşte vinarsul este calchiat după cuvîntul arab *araq.*

Nu poate fi negat, în schimb, faptul că vinarsul, romul şi *aqua ardiente* (alcoolul de trestie) au fost darurile otrăvite făcute civilizaţiilor Americii de către Europa. După toate probabilităţile, aşa stau lucrurile şi cu *mezcal-ul,* care provine din distilarea miezului de agave şi care este mult mai alcoolizat decît *pulque,* extras din aceeaşi plantă. Popoarele indiene au suferit enorm din cauza acestui alcoolism care li se dăruia. Pare într-adevăr că o civilizaţie ca cea de pe platoul Mexicului, pier-zîndu-şi cadrele şi vechile interdicţii, a fost abandonată fără îngrădiri unei tentaţii care, din 1600, a făcut în mijlocul ei incredibile ravagii. Să ne gîndim că *pulque* ajunge să aducă statului, în Noua Spanie, jumătate din ceea ce îi aduceau minele de argint![239]. Este vorba de altfel de o politică conştientă a noilor stăpîni. în 1786, vice-regele Mexicului, Bernardo de Galvez, îi laudă efectele şi, re-mareînd gustul indienilor pentru băutură, reco-9 rnândă să fie propagat printre apaşi, în nordul

primejdiile pe care le-ar ascunde băutura cea nouă, iuînd obiceiul, ca şi alţii, s-o amestece cu lapte. De fapt, pentru a se impune, ciocolata trebuie să aştepte Regenţa. Regentul i-a asigurat cariera. Pe atunci, *„aller au chocolat"* „a te duce la ciocolată", însemna a asista la sculareа Prinţului, a te bucura de favorurile lui[244]. Cu toate acestea, să nu exagerăm acest succes. La Paris, în 1768, ni se spune ca „mărimile o beau cîteodată, bătrînii adesea, mulţimea niciodată". Singura regiune în care a cunoscut triumful este pîna la urmă Spania: toţi străinii iau în derîdere ciocolata vîrtoasă, parfumată cu scorţişoara, care face deliciul madrilenilor. Deci nu fără motive valabile se instalează la Bayonne, prin 1727, un .negustor evreu, Aron Colace, a cărui corespondenţă s-a păstrat. în legătură cu Amsterdamul şi cu piaţa de produse coloniale (în-special cu cea de cacao de Caracas, care face adesea acest ocol neprevăzut) el supraveghează, din oraşul Iui„ piaţa peninsulei[24]?.

în decembrie 1693, la Smirna, Gemelli Careri, amabil, oferă ciocolată unui agă turc: acestuia i se face rău „fie să se fi îmbătat (dar *noi* ne îndoim că este aşa), sau că fumul tabacului să fi avut această urmare, el s-a mîniat tare împotriva mea, zicînd că I-am pus să bea dintr-o licoare ca să-1 tulbur şi.să-i iau minţile..."[246].

In tovărăşia portughezilor, olandezilor şi englezilor, ceaiul a venit din îndepărtata China, în care obişnuinţa lui se răspîndise cu zece sau douăsprezece secole mai înainte. Un transplant lung şi dificil: a trebuit să fie importate frunzele, ceainicile, ceştile de porţelan, apoi gustul pentru aceasta băutura exotică pe care europenii o cunoscuseră mai întîi în Indii, unde ceaiul era foarte răspîndit. Prima încărcătură de ceai ar fi sosit la Amsterdam prin 1610, din iniţiativa lui *Oost Indische Companie*[2*7].

Arborele de ceai — în secolele al XVII-lea şi al XVlII-lea se spune *le theier,* dar cuvîntul nu intră •în folosinţă — este un arbust de la care ţăranul chinez recoltează frunzele. Primele, mici şi fra-1 gede, dau ceaiul imperial, cu atît mai preţuit cu

în jur de 7 000 de tone. încetul cu încetul, s-au organizat adevărate flote ale ceaiului; cantități crescînde de frunze uscate debarcă în toate porturile care au „cheiuri de Indii": Lisabona, Lorient. Londra, Ostende, Amsterdam, Gotebor^, cîteodată Genova şi Livorno. Creştere enorma: la plecarea din Canton, 28 000 de piculi pe an, între 1730 şi 1740 (un *picul=în* jur de 60 kg); 115 000, între 1760 şi 1770; 172 000, între 1780 şi 1785[252]. Iar dacă plasăm punctul de pornire în 1693, cum face George Staunton, vom putea constata odată cu el „o creştere de 1 la 400", un secol mai tîrziu. Pe vremea lui, englezii cei mai săraci ar fi consumat 5 pînă la 6 livre de ceai pe an[253]. Iată un element care împlineşte chipul adevărat al acestui comerț extravagant: numai o parte mică a Europei occidentale, Olanda şi Anglia, se dedă băuturii celei noi. Franța consumă cel mult a zecea parte din propriile-i încărcături. Germania preferă cafeaua. Spaniei îi place şi mai puțin. Este oare adevărat că în Anglia băutura cea nouă a preluat ştafeta de la gin (ginul pe care guvernul îl scutise de taxe pentru a lupta împotriva importurilor invadatoare ale continentului)? Că ea a fost un leac pentru beția de netăgăduit ce cuprinsese societatea londoneză de pe vremea lui George al II-lea? Sau brusca aplicare a impozitului pe gin, în 1751[254], pe de o parte, creşterea generală a prețului grinelor, pe de alta, au ajutat pe acest nou venit, ținut pe deasupra drept excelent în vindecarea guturaiului, scorbutului, frigurilor? Acesta ar fi capătul „străzii ginului" imaginată de Hogarth. Ceaiul biruie în orice caz şi Statui îl supune unei fiscalități atente (ca în coloniile din America ce găsesc aici, mai tîrziu, un pretext ca să se răscoale). Cu toate acestea, o contrabandă nemaivăzută îşi dă frîu liber, ajungînd la vreo 6 sau 7 milioane de livre, care se introduc anual de pe continent, prin Marea Nordului, Canalul Mânecii sau Marea Irlandei. La această contrabandă participă toate porturile, toate Companiile Indiilor şi înalta finanța din Amsterdam şi de aiurea.

tor şi producător de ceai. Ceaiul joacă aici rolul unei plante de înalta civilizaţie, pe acelaşi nivel cu viţa de vie de pe coastele Mediteranei. Amîndouă, viţa de vie şi ceaiul, au aria lor geografică, în care cultura lor foarte veche a fost încetul cu încetul transformată, perfecţionată. Sînt, într-adevăr, necesare îngrijiri-minuţioase, repetate, pentru a satisface exigenţele unor generaţii de consumatori pricepuţi. Ceaiul, cunoscut în Seciuan încă dinaintea erei noastre, a cucerit întreaga Chină în secolul al VIII-lea[257] şi chinezii, ne spune Pierre Gourou „şi-au rafinat gustul pînă acolo încît ştiu să deosebească diferitele soiuri de ceai, să stabilească o ierarhie subtilă (...) Aceasta aminteşte în mod straniu de viticultura de la celălalt capăt al Lumii vechi, rezultat al progreselor milenare, opera a unei civilizaţii de ţărani sedentari"[258].

-

Orice plantă de civilizaţie creează servituti tiranice. Trebuie sa pregăteşti solul plantaţiilor de ceai, să pui în părhînt sămînţa, să tai plantele pentru ca ele să rămînă arbuşti şi să nu se dezvolte ca nişte arbori „ceea ce se întîmplă în stare sălbatică"; să culegi cu delicateţe frunzele; să le tratezi apoi în aceeaşi zi; să le usuci, la soare sau prin încălzire, să le rulezi, să le usuci din nou. . . îri Japonia, operaţia uscare-rulare poate reîncepe de şase sau şapte ori. Atunci anumite calităţi *de* ceai (fineţea mai mare sau mai puţin mare cfepinde de varietăţi, de sol, încă şi mai mult de perioada culesului, frunzele tinere primăvăratece fiind mai parfumate decîţ celelalte, în sfîrşifr'de tratamentul care deosebeşte ceaiurile verzi cJe ceaiurile negre etc.) pot să se vînda la preţuf aurului. Japonezii utilizează cele mai bune soiuri de ceai verde pentru ceaiul praf, care se dizol/ă în apă clocotită (şi care este altceva decît o jfmplă infuzie), după o străveche metodă chinezească : uitată în China şi care este rezervată celebrei ceremonii a ceaiului, Cha-no-yu. Ceremonie/ atît de complicată, spune un memoriu din secouil al XVIII-lea, încît pentru a-i învăţa bine /arta „ai neS'bie de învăţător 295 în acea ţară, aşa c/im ai nevoie în Europa pentru

Pentru drumurile lungi, el este făcut brichete compacte, pe care caravanele de yaci le duc foarte ele timpuriu în Tibet, pornind de pe Yang-tse-kiang, pe drumul neîndoielnic cel mai îngrozitor care există pe lume. Caravane de cămile le-au purtat spre Rusia, atîta vreme cît calea ferată nu fusese construită, iar brichetele de ceai sînt încă astăzi tie consumaţie curentă în anumite regiuni din U.R.S.S.

Ceaiul a făcut carieră în Islam. în Maroc, ceaiul de izmă foarte îndulcit a devenit o băutură naţională, dar el n-a ajuns aici decît în secolul al XVIII-lea şi prin intermediul englezilor. El nu cunoaşte marea difuziune decît în secolul următor, în restul Islamului nu-i cunoaştem prea bine drumurile. Dar nu este remarcabil faptul că toate succesele ceaiului s-au înregistrat în ţările care nu cunosc viţa de vie: nordul Europei, Rusia, Islamul? Trebuie să conchidem că aceste plante de civilizaţie se exclud reciproc? Ustâriz credea acest lucru atunci cînd declara, în 1724, ca nu se teme de extinderea ceaiului în Spania, nordul nefolosindu-1 decît „pentru a suplini sărăcia de vin"[265]. De cealaltă parte, vinurile şi alcoolurile Europei nu au cucerit Extremul Orient.

Istoria cafelei ne-ar putea abate pe drumuri lăturalnice. Aici, anecdotica, pitorescul, lucrurile nesigure deţin un loc enormi.

Se spunea, mai ieri, că arborele de cafea[266] ar fi, poate, originar din Persia; mai probabil din Etiopia; în orice caz, nici arborele şi nici cafeaua nu se văd înainte de 1450. La această dată, cafeaua se bea în Aden. Ea se răspîndeşte la Mecca spre sfîrşitul secolului, dar în 1511, consumul ei este aici interzis; el va fi prohibit din nou în 1524. în 1310, cafeaua este semnalată la Cairo. O găsim la Istan-bul în 1555; de atunci, la intervale regulate, ea este aici interzisă şi iar autorizată. între timp, s-a văspîndit în tot Imperiul turcesc, la Damasc, Alep, Alger. înainte de sfîrşitul secolului, în toată lumea musulmană cafeaua este la ea acasă sau aproape. Dar în India mahomedană, era încă neobişnuită 297 pe vremea lui Tavernier[267].

„care seaca toate umorile reci şi umede, îndepărtează vîntunle, întăreşte ficatul, uşurează pe hidropici prin însuşirea ei curăţitoare; fără asemănare suverana, mai presus de orice, împotriva rîiei şi a stricării sîngelui; împrospătează inima şi bătăile vitale ale acesteia, uşurează pe cei cu dureri de burtă şi fără poftă de mîncare; e bună asemeni pentru supărările creierului, reci, umede sau grele. Aburul ce iese din ea e bun împotriva curgerilor de ochi şi a trosnetelor din urechi; peste toate iarăşi, pentru năduf; pentru guturaiuri care strică plămînul, şi dureri de splină, pentru viermi, uşurare nepomenită după băutură sau mîncare prea multa. Alt nimic mai bun pentru cel care mănîncă prea multe poame"[274]. Cu toate acestea, alţi medici şi gura lumii pretindeau că această cafea era anafrodiziacă, „băutura claponilor"[275].

Datorită unor asemenea reclame, în ciuda unor asemenea acuzaţii, cafeaua cîştigă teren la Paris[276], în timpul ultimilor am ai secolului al XVII-lea, apăreau negustori ambulanţi, armeni îmbrăcaţi turceşte şi purtînd turban, ducînd tablaua cu ibricul, fierbătoarele aprinse, ceştile. Hatarioun, un armean cunoscut sub numele de Pascal, deschidea în 1672 prima prăvălie în care se vindea cafea, într-una din bolţile tîrgului Saint-Germam, care se ţinea de secole în apropierea abaţiei de care depindea, pe locul actualelor străzi du Four şi Saint-Sulpice. Pascal n-a făcut afaceri bune şi a trecut pe malul drept, pe cheiul Şcolii Luvrului, unde a avut un timp drept clienţi cîţiva levantini şi cavaleri de Malta. El a plecat apoi în Anglia, în ciuda eşecului său, se deschideau alte cafenele. Bunăoară, înfiinţată tot de un armean, cea a lui Maliban, la început pe strada Buci, mutată apoi pe strada Ferou. Cea mai celebră, amenajată modern, a fost cea a lui Francesco Procopio Coltelli, mai înainte băiat de prăvălie la Pascal, născut în Sicilia în 1650, şi care, drept urmare, va lua numele de Procope Couteau. El se instalase la tîrgul Saint-Germain, apoi pe strada Tournon, în sfîrşit, în 1686, pe Fosses-Saint-Germain. Această a treia cafenea *le Procope* — ea exista şi astăzi — era

s-au aşezat femei care vînd mulţimii ceea ce numesc ele cafea cu lapte, adică lapte prost colorat cu drojdie de cafea, pe care o cumpără de la slugiie de case mari sau de la cafegii. Această licoare este păstrată într-o cântă de tablă care are un robinet ca s-o servească şi o sobiţa ca s-o ţină calda. Aproape de prăvălioara sau de dugheana negustoresei se află de obicei o laviţă de lernn. Vezi deodată cu uimire o femeie din Hale, un hamal care vin şi cer cafea. Le-o dă într-o ceaşcă din acelea mari de faianţă pe care ei o numesc *„genieux".* Cinstitele persoane o beau în picioare, cu coşarcă în spinare, dacă nu cumva dintr-un rafinament al desfătării nu poftesc să-şi pună samarul pe bancă şi nu se şi aşază pe ea. De la fereastra mea, pe frumosul chei pe care locuiesc (quai du Louvre, în vecinătatea !ui Pont-Neuf), observ des acest spectacol în vreuna din maghernițele de lemn care s-au construit de la Pont Neuf pînă în vecinătatea Louvrul.ui. Şi cîteodată am văzut tablouri care m-?.u făcut să regret ca nu sînt Teniers sau Callot"[279].

Pentru a corecta tabloul făcut de către un îngrozitor burghez parizian, să spunem că spectacolul, poate cel mai pitoresc sau, mai degrabă, cel mai emoţionant este cel al vînzătoarelor ambulante, la colţ de stradă, atunci eînd muncitorii ajung Ia lucru în zori: „ele duc în spate garniţele de tablă şi servesc cafea cu lapte de doi soli în uicele de pămînt. Zahărul nu abundă..." Succesul e cu toate acestea enorm; muncitorii „au aflat mai multă economie, putere, savoare în acest aliment decît în oricare altul. Prin urmare, ei îl beau în cantităţi uluitoare, ei spun că asta îi ţine în picioare • cel mai adesea pînă seara. Astfel ei nu mai manîncă decît de două ori pe zi, la prînz şi, seara, *la persillade* . . ."[2]&o, această din urmă, „pătrunjeiniţa", fiind o felie de carne rece de vacă cu pătrunjel *(perşii),* ulei, oţet.

Dacă, începînd de la mijlocul secolului al XVIII-'ea, consumul a crescut într-o asemenea măsură, şi nu numai la Paris sau în Franţa, lucrul acesta

 se datorează faptului că Europa şi-a organizat ea

care aprovizionează Persia şi India musulmană, rămase credincioase cafelei de Moca, ar vrea să plaseze aici excedentele ei din Java. Dacă adăugăm celor 150 de milioane de europeni cele 150 de milioane de musulmani, există totuşi, în secolul al XVIII-lea, o piața virtuală de 300 de milioane de oameni, poate o treime din omenire, care beau sau sînt susceptibili sa o bea. Este vorba de o utopie. Dar în mod logic, cafeaua, ca şi ceaiul, a devenit o „marfa regeasca", un mijloc de a face avere. Un sector activ al capitalismului este interesat în producția, în difuzarea, în succesul ei. La Paris se înregistrează în consecință un impact serios asupra vieții sociale şi culturale. *Le caje,* cafeneaua (prăvălia în care se desface noua băutură), devine locul de întîlnire al eleganților şi trîndavilor şi un adăpost pentru săraci. „Un oarecare, scrie Sebastien Mercier (1782), vine la cafenea către ceasurile zece dimineața ca sa nu mai iasă din ea decît Ia unsprezece seara (aceasta este ora obligatorie de închidere controlată de poliție); prînzeşte cu o ceaşcă de cafea cu lapte şi supează cu o bavareză" („bavareza" este o infuzie de ceai şi sirop de ferigă, îndulcită şi amestecată cu lapte sau cu ciocolata. N.t.)[287]

O anecdotă măsoară încetineala progresului popular al cafelei. Lui Cartouche, care urma să fie executat (29 noiembrie 1721), „furnizorul" lui, băutor şi el de cafea cu lapte, îi propune o ceaşcă: „El răspunse că nu aceasta este băutura lui şi că i-ar place mai mult un pahar de vin cu puțină pune *m

Stimulenții: gloriile tutunului

Diatribe împotriva noilor băuturi au fost nenumărate. Cineva scria că Anglia ar fi ruinată de către posesiunile sale din Indii, de fapt de către „luxul stupid al ceaiului"[239]. Sebastien Mercier, în promenada morală ■— o, cît de morală! — pe care o^ face prin Parisul anului 2 440 este condus de un °3 «înțelept", care îi spune hotarît: „Noi am alungat

durerea şi dau putere", dar nu vorbeşte despre arborele de chinină, face însă aluzie la opium, consumat şi mai mult la turci decît în Occident, drog „primejdios la folosința"[292]. Ceea ce. îi scapă eite uriaşa aventură a opiumului, din India pînă în Insulinda, pe una din liniile expansiunii majore a Islamului, şi încă de pe atunci pînă în China. Aici, marea cotitură urma să fie făcută în 1765, imediat după cucerirea Bengalului, odată cu monopolul stabilit atunci în beneficiul lui *East India Company* asupra culturilor de mac, altădată sursa de venituri a Marelui Mogol. Toate acestea sînt realități pe care Louis Lemery le ignoră, în acești primi ani ai secolului, din motive temeinice. El nu cunoaşte nici eînepa indiana. Stupefiante, alimente sau leacuri, avem a face aici cu mari personalități, chemate să transforme, să tulbure viața de zi cu zi a oamenilor.

Să vorbim numai despre tutun. între secolele al XVI-lea şi al XVH-lea, el cucereşte lumea întreagă, norocul lui fiind şi mai mare decît al ceaiului sau cafelei, ceea ce nu e puțin lucru.

Tutunul este o plantă originară din Lumea Noua: sosind în Cuba, la 2 noiembrie 1492, Columb zăreşte cîțiva indigeni fumînd frunze de tutun răsucite. Planta va trece în Europa împreună cu numele ei (poate caraib, poate brazilian), destul de multă vreme simplă curiozitate a grădinilor botanice sau cunoscută pentru virtuțile medicinale care i se atribuiau. Jean Nicot, ambasador al Prea Creştinului la Lisabona (1560), trimite Catermei de Medicis praf de tutun contra migrenei, urmînd cu aceasta uzanțele portugheze. Andre Thevet, alt personaj care a introdus planta în I'ranța, asigură că indigenii din Brazilia îl folosesc pentru a scăpa de „umorile netrebuincioase din creier"[294]. Fireşte, la Paris, un anume Jacques Gohory (mort în 1576) îi atribuie, o clipă, virtuțile unui leac universal[2'5].

Planta, cultivată în Spania din 1558, s-a răsp'mdit repede în Franța, în Anglia (prin 1565), în Italia, în Balcani, în Rusia. în 1575, ea se găsea in Filipine, sosită cu „galionul de Manila"; în

care învelesc ei tutunul tocat, ca să-1 fumeze"[300]. Ţigara se raspîndeşte, începînd din Spania, în timpul războaielor napoleoniene: atunci apare obiceiul i de a rula tutunul într-o bucată de hîrtie de format mic, un *papelito.* Apoi *papelito* ajunge în în Franţa, unde cîştigă adeziunea tinerilor. între timp, hîrtia se subţiază şi ţigara devine de uz curent în epoca romanticilor. George Sand, vorbind despre doctorul care 1-a îngrijit pe Musset la Veneţia, exclamă: „Toate pipele sale nu fac cit o ţigara de-a mea"[301].

Datele privind apariţia obiceiului de a fuma ne sînt cunoscute, datorită violentelor interdicţii care l-au urmărit (înainte ca organele guvernamentale să-şi dea seama de frumoasele posibilităţi de venituri fiscale: Ferma Tutunului a fost înfiinţată în Franţa în 1674). Interdicţiile fac înconjurul lumii: Anglia 1604, Japonia 1607—1609, Imperiul' otoman 1611, Imperiul mogol 1617, Suedia şî. Danemarca 1632, Rusia 1634, Napoli 1637, SiciA lia 1640, China 1642, Statele Sfîntului Scaun 1642, Electoratul Coloniei 1649, Wurtemberg 1651[302]. Bineînţeles, ele au rămas literă moartă, mai ales în China unde au fost reînnoite pînă în 1776. Din 1640, în Tche-li, consumul tutunului a devenit universal. în Fu Kien (1664), „toţi au o pipă lungă în gura, o aprind, trag şi dau afară fumul"[303]. Regiuni întinse sînt plantate cu tutun şi el se exporta din China spre Siberia şi Rusia. Cînd veacul al XVIII-lea se încheie, în China toată lumea fumează, bărbaţi şi femei, mandarini şi oameni amărîţi, „pînă şi mucoşii înalţi de două şchioape. Ce repede se schimbă obiceiurile!" exclamă un nterat din Ce-Kiang[304], prin 1668; în Coreea, unde cultura tutunului fusese importată din Japonia prin 1620[305]. Dar nu prizează copiii la Lisabona, în secolul al XVIII-lea?[306] Toate soiurile de tutun, toate felurile de a-1 folosi sînt cunoscute şi acceptate în China, inclusiv, începînd din secolul al XVII-lea, consumul unui tutun amestecat cu opium, venit din Insulinda şi din Formosa, Prin grija lui *Oost Indische Companie,* „Cea mai [7] bună marfa ce poate fi dusă în Indiile răsăritene,

NOTE

Hotă la cuvîntul înainte

1. Prima ediție a acestui volum făcea parte dinU'-o colecție prezentată fără referințe. întrucît editorul meu a acceptat ca cel de-al doilea şi cel de-al treilea volum să fie însoțite de note, reeditarea revăzută şi adăugită a acestui prim volum trebuia în mod evident să se facă după acelaşi model. Acum zece ani lucrul acesta ar fi fost uşor. Dar astăzi, tntrucît notele mele de lectură au fost prea adesea scoase din fişierul pe care-1 întocmisem, am fost silit să alerg iar după sute, după mii de referințe. Am înregistrat cîteva eşecuri. Mă scuz față de cititorii mei istorici pentru cazurile în care mențiunea „referință (sursă) pierdută" înlocuieşte din nefericire nota pe care n-am mai găsit-o.

Note la capitolul 1

1. După Ernst WAGEMANN, *Economia mundiai,* 1952, în special I, pp. 59 şi urm.
1. Emmanuel LE ROY LADUR1E, *Las .Paysans de Languedoc,* 1966, I, pp. 139 şi urm.
1. Fernand BRAUDEL, *La Mâditerrance* et le *mqnde mediterraneen ă l'epoque de Philippe* II, 1966, l, pp. 368 şi urm. Indicată mai departe prescurtat: *Medit.*

4. E. WAGEMANN, *op. cit.,* I, p. 51.
4. Angel ROSENBLAT, *La Poblacion indigena y el Mestizaje en America,* I, 1954, pp. 102—103.
fi. Lucrările cele mai caracteristice: S. F. COOK şi U B. SîMPSON, "The Population of Central Me- in tiu- 16th Century", în: Ibero-*Americana,*

moncle â la Un du XVII Ie si'ecle, 1970, p. 331 !>i aota S86.

25. După cifrele oficiale ale *,,pasajeros a India.';",* 100 000 în cursul secolului al XVI-lea; G. CF.S-PEDES DE CAST1LLO (în: *Historia social y economica de Espana y America,* sub conducerea lui J. VICENS VIVES, III, pp. 393—394) socoteşte că aceste cifre ar trebui înmulţite cu 2 sau 3.

25. *Op. cit.,* p. 148.

25. *World Population, Past Growth and Present Trends,* 1937, pp. 38—41.

25. *Art. cit.,* p. 123.

25. L. DERMIGNY, *op.* cit., II, pp. 477, 478—479, 481—482.

25. *Ibid.,* tabelul de la p. 475 şi discuţia la pp. 472—475.

25. G. MACARTNEY, *Voyage dans l'interieur de la Chine et en Tartarie fait dans Ies annees 1792 1793 et 1794 ...,* 1798, IV, p. 209.

25. W. H. MORELAND, *India at the Death of Akbar,* 1920, pp. 16—22.

33. In special în 1540, 1596 şi în 1630: ibid., *pp. 11,* 22, nota 1, 266.

33. Vezi *infra,* III, p. 432 şi nota.

35. A. E., îndes Or., 18, f° 257.

35. *The Population of India and Pakistan,* 1951, pr)/ 24—26.

37. *Art. cit.,* pp. 533—545.

37. Pierre CHAUNU, *La Civilisation de VEurope des Lumiers,* 1971, p. 42.

37. Foarte numeroase informaţii în *Gazette de France.* în 1762, de exemplu, decesele depăşesc cu mult naşterile la Londra, Paris, Varşovia, Copenhaga. La Copenhaga sînt 4 512 morţi, faţă de 2 289 de nou născuţi, în timp ce pe întreaga ţară cifrele se echilibrează.

40. G. MACARTNEY, *op. cit, IV,* p. 113.

41. P.R.O. Londra, 30.26.65, fol. 9, 1655. In Moscovia, ,,nu e nimeni care să cunoască meseria de chirurg, afară de cîţiva străini veniţi din Olanda sau Germania".

42. N. SANCHEZ-ALBORNOZ *op.* cit., p. 188.

42. Paul VIDAL DE LA BLACHE, *Principes de geographie humaine,* 1922, p. 45.

42. Rene GROUSSET, *Histoire de la Chine,* 1957, p. 23.

42. W. ROPKE. *Explication cconomiqtie du mondc moderne,* 1940, p. 102.

46. Cf. Pierre GOUROU, *Terre de Bonne Espârance.*

4". Mai ales după săpăturile lui P NORLUND şi lucrările lui T. LONGSTAFF, cf. Emmanuel LE ROY LADURIE, *Histoire du climat depui.'; Van mii,* 1967. pp. 244—248.

care au rezultat pentru economia franceză au fost supraestimate: *The Persecution of Huguenots and French Economic Development,* 1960.
66. Vezi *infra,* 111, p. 378.
66. Andrea NAVAGERO, JZ *Viaggio fatto in Spagna,* 1563.
66. Karl. Julius BELOCH, *an. cit.,* pp. 783—784.
66. *Ibid.,* p. 786.
66. BRANTOME, *CEuvres,* 1779, IX, p. 249.
66. H. LUTHY, *op. cit.,* 1, p. 26.
72. G. NADAL şi E. GIRALT, *La Population catalane de 1553 ă 1717,* 1960.
73. Barthelcmy JOLY, *Voyage en Espagne, 1603—1604.* publicat de L. BARREAU-QIHIGO, 1909, p. 13: toţi meşteşugarii din Figueras, to Catalonia, „sînt francezi din Haulte Auvergne".
73. Cardinal de RETZ, *Memoires,* ed. 1949, III, p, 226.
73. Antoine de: BRUNEL, *Viaje de Espaiia,* 1665, în: *Viajes estranjeros por Espaiia y Porţugal,* II. 1959, p. 427.
73. Jean HERAULT, sire de Gourville, *!\4emoires ...,* 1724, II, p. 79.
7.7- Louis-Sebastien MERCIER, *L'An fieux miile quatre cent quarante, reve. s'il en jyt jamais,* 1771, p.335.
78. Emmanuel Le ROY LADURIE, „Demographie et funestes secrets: le Languedoc", în: *Annales historiques de la Revolution francaise,* octombrie 1965, pp. 397—399.
79. Antoine de SAINT-EXUPERY, *Terre des hotnmes.*
79. P. VIDAL DE LA BLACHE, *op. cit.,* pp. 10—11.
Bl. G. W. HEWES, "A Conspectus of ţhe World's Cultures în 1500 A.D.", în: *University of Colorado Studies, n°* 4, 1954, pp. 1—22.
82. După cum atribuim populaţiei mondiale 400 sau 500 de milioane de locuitori.
82. K. J. BELOCH, *art. cit.,* p. 36, nota 11.
82. A. P. USHER, art. cit., p. 131.
82. H. BECHTEL, *op. cit.,* pp. 25—26.
82. Jean FOURASTIE, *Machinisme et bien-etre,* 1962, pp. 40—41.
82. Daniel DEFOE, *A Review of the State of the British Nation,* 1709, p. 142, citat de Sydney POLLARD şi David W. CROSSLEY, *The Wealth of Britain 1085—1966,* 1968, p. 160.
82. Johann Gottlieb GEORGI, *Versuch einer Beschreihung der... Residenzstadt St. Peiersburg,* 1790, pp. 555, 561.
89. Johan BECKMANN, *Beitrăge zur CEkonomie..,* *1781,* IV, p. 8. Raport în legătură eu lucrările de ameliorare a terenurilor mlăştinoase în ducatul de Bremen: „Satele mici (de 25—30 de „focuri") sint mai uşor de adus la supunere decît satele

B13

mari,
după
cum
ne
arată
cele
petre
cute
pînă
acum
*.

117. H. JOSSON şi L. WILLABRT, *Correspondene* de Ferdinand Verbiest, de la Compagnie de **Jâsus** (1623—1688),* 1938, pp. 390—391.
117. J. A. MANDELSLO, *op. cit.,* II, p. 523.
117. Franeois COREAL, *Relation des voyages de Fran eois Coreal aux îndes occidentales ... depuis 1666 jusqu'en 1697, 1736,* I, p. 40-
117. Reginaldo de LIZARRAGA, *„Descripcion del Perii, Tucumăn, Rio de la Plata y Chile",* în: ***His-*** *lonadores de Indias,* 1909, II, p. 644.
117. *Voyage du capltaine. Narboroug (1669),* în: **PR£-** VOST, *op. cit.,* XI, 1753, pp, 32—34.
117. R. de LIZARRAGA, *op. cit,* II, p. 642.
117. Waither KIRCTîNER, *FAne Reise durch Sibirien* (relatarea lui Fries), 1955, p. 75.
117. Recunoscut de către ruşi, începînd din 1696, Abbe PREVOST, *op. cit.,* XVIII, p. 71.
125.-A. E., M. et D., Russie, 7, 1774, fos 235—236; Joh. Gottl. GEORGI, *Bemerkungen eincr Reise im Russischen Reich,* I, 1775, pp. 22—24.
126. G: MACARTNEY, *op. cit.,* I, pp. 270—275.
126. Picrre GOUBERf, lucrări nepublicate de la Ecole de Jlautes Etudes, Vie Section.
I2ft Wîiliam PETȚV.op. *cit, p.* 185.
129. Erich KEYSER. *Bevolkenmgsgeschichte Deutschlands,* 1941, p. 302. Wilhelm SCHONFRI>DER, ***Die*** *unrtschaitliche Entwickluny Kolns von 1370 bis l.'>13,* 1970, pp. 128—129, spune: 30 000 morți.
129. Gunther FRANZ, *Der Dreissigsjahrtite Krieg* ***und*** *chis deutsche Volk,* 1961, p. 7.
129. L. MOSCARDO, *Historia di Verona,* 1668, p. 492.
129. G. FRANZ, *op. cit,* pp.'52—53.
133- Bernard GUENfiE, *Tiibunaux et yens de justice dans le bailUage de Senlis ă la fin du Mcnjen Age (vers 1380-vers 1550),* 1963, p. 57. **134.** Wilhelm ABEL, *Die Wiistungen des ausgehenden Mittelalters,* 1955, pp. 74—75. Î35. MOHEAU, *Recherches et considerations sur la populaiion de la France,* 1778, p. 264.'
136. Franeois DORNIC, *L'Industrie textile dans le Mâine (1650—1815),* 1955, p. 173.
136. Yves-Marie BERCE, *Histoire des croquants: etude des soulevcments populaircs au XVIJe siecle dans le Sud-Ouest de la France,* 1974, I, p. 16.
136. Fritz BLAICH, *„Die Wirtschaftspolitische Tătigkeit der Kommission zur Bekămpfung der Hungersnot în Bohmen und Măhren (1771—1772)",* in: *vterteliahrschrift fur Sozial und Wirtschaftsge* xehtehte,* 56, 3, octombrie, 1969, pp 299—331.
139. *Almanacco di economia- di Toscana del anno-1791,* Florența, 1791, citat în: *Medit..* . I, p. 301.

163. Henri STEIN, „Comment on luttait autrefois • contre Ies epidemies", *In:-Annuaire hulletin de la societe de l'Histoire de France,* 1918, p, 130. :■
J64. M, T. JONES-DAVIES, *Un Peintre de la vie londonlenne, Thomas. Dekker,* 1958, pp. 334—335.
185. Societe des Nations, *Rapport epidemiologique de la scction d'hygiene n°* 48, Geneve, 24 aprilie 1923, p. 3>
166. A.d.S. Florența, fond Medici, 2 sept. 1603.
166. A G. PRICE, *op. cit.,* p. 162.
168. *Jbid,,* p< 17-2 și M-. T. JONES-DAVIES, *op. cit,,* p. 335; nota 229. '
169. M. T. JONES-DAVIES, *op. cit,* p. 162. :
169. Malherbe, citat de John. GRAND-CARȚERET, *L'Histoire, la vie,. Ies mceurs . et la curiosUe ■■ par l'image .. . 1450—1900,* 1927, II, p. 322, - ■
169. *Antonio Perez,* 1948, ediția Ii-a, p. 50. -
169. M. T. JONES-DAVIES, *op. cit.,* p. 335,
169. Erich WOEHLKENS, *Pest und'Iiuhr im 16.. und 17. Jahr., 1954.* .
169. A. E,, M. et D., Russie, 7, f? 298.
169. Pierre CHAUNU, *SevUle et l'Atlantique,* VIII [1], 1959, p. 290, nota 1; J și- R. NICOLAS, La *Vie quotidienne en Savoie ...* , 1979, p. 119.
169. Samuel PEPYS, *The Diary,* ed. Wheatley, 1897, V, pp. 55—56.
169. Michel de MONTAIGNE, *Les Essais,* ed. Pleiade, 1962, pp. 1018—1019.
169. Nicolas VERSORIS, *Livre de -raisonj-* publicată de G. FAGNIEZ, 1885, pp. 2.3—24, <
169. Etienne FERRIE1ÎES, citat de Gilles CASTER, *Le Comvierce du pastel et de l'epicerie* o - *Toulouse, 1450—1561,* 1962, p. 247.
169. Jean-Paul SARTRE, Les *Temps modernes,* octombrie 1957, p. 696, nota 15; J. și R. NICOLAS, *op. cit., p.* 123.
169. Henri STEIN, *art. cit,* p. 133.
169. Comte de FORBIN, „Un gentilhomme avignonais au XVIe siecle. Francois-Dragonet de Fogasses, seigneur de la Bastie (1536—1599)", în: *Memoires de VAcademie de Vaucluse,* 2e serie, IX, 1909, P. 173.
169. Daniel DEFOE, *Journal de l'annee de la peste,* 1722, ed. Joseph Aynard, 1943, pp. 24, 31, 32, 48, 66.
184. *Ibid.,* prefață p. 13, citat de Thomas GRUMBLE, *La vie du general Monk,* 1672, p. 264.
184. Vezi in legătură cu acest subiect frumosul articol al lui Rene BAEHREL, „Epidemie et terreur: histoire et sociologie", în: *Annales hişioriques de la Râvolution hancaise,* 1951, n° ,' 122,
17 186- Veneția, Marciana, Ms. ital.', III, 4.;

206. Bernard FAY, *George Washington gentiîhamme,* 1932, p. 40.
■
206. Abbe PREVOST, *op. cit.,* IX, p. 250 (citind re latarea lui Loubere).
206. Jean-Claudo FLACHAT, *Observation sur le commerce et les arts d'unc pârtie de VEurope, de l'Asie de l'Afrique . . . ,* 1766, I, p. 451.
206. Osman AGA, jurnal publicat de R. KREUTEL şi Otto SPIES sub titlul: *Der Gcfangene der Giauren...,* 1962, pp. 210—211.
206. E. KEYSER, *Bevolkerungsgeschichte Deut.schlands,* 1941, p. 381; în jjeneral, creşterea demo grafică a oraşelor nu se produce în chip endogen: W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus,* II, p. 1124.
206. Joham Peter StJSSMILCH, *Die GottUche Ordnung in den Verănderungen des menschUchen Geschtechts...,* 1765, I, p. 521.
206. Pierre de SAINT-JACOB, *Les Paysans de la Bourgogne du Nord au dernier siecle de l'Ancien Rcgime,* 1960, p. 545.
206. După publicaţiile lui Carmelo VlSfAS şi Ramoti PAZ, *Rclaciones de Jos pueblos de Espana,* 1949—1963.
206. *L'Invasion germanique et la fin de VEmpire,* 1891. II, pp. 322 şi Urm.
206. *Gaschichte der Kriegskunsţ im Rahmen der politischen Geschichte,* 1900, I, pp. 472 şi urm.
206. Rechid SAFFET AŢABINEN, *Contribution ă une histoire sincere d'Attila.* 1934.
206. Henri PIRENNE, *Lcs Villes et ies institutions urbaines,* 1.939, I, pp. 306—307.
206. *Gazette de France,* 1650, *passim.*
206. *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559,* 1919, p. 1 şi Urm.
206. Pentru aceste detalii şi cele care urmează cf. Alexander şi Eugen KULISCHER, *Kriegs- tind Vanderzitge. Weltgeschichte als Volkerbewegung,* 1932.
206. Otto von KOTZEBUE, *Reise um die Welt in den Jahren 1823, 24, 2Z< und 26,* 1830, I, p. 47.
206. F. J. TURNER, *The Frontie,- in American' History,* 1921.
206. Călătoria doctorului Jakob Fries, publicată do KIRCHNER, *op. cit.,* 1955.
206. John BELL, *Travels from St. Petersburg to diverse parts of Asia,* 1763, I, p. 216.
206. Marcînd începutul acestor cercetări, v. W. HENSEL şi A. GIEYSZTOR, *Les Recherches archeologiques en Pologne,* 1958, pp. 48 şi 66.
226. Boris NOLDE, *La formation de L'Empire russe,* 2 voi. 1952.

• 24 Etienne JU1LLARD, *La Vie rurale dans la plaine ' de Basse-Alsace,* 1953, p 29; J. RUWET, E. H£-LIN, F. LADRIER, L. van BUYTEN, *Marche des cereales ă Ruremondc, Luxembouro, Namur et Diest, XVIIe et XVllie siecies,* 1966, pp. 44, 57 şi urm., 283—284 şi urm.: Daniel FAUCHER, *Plaines et bassins du Rhone moyen,* 1926, p. 317.
25. M. SORRE, op. cit., I, hartă p. 241; arie extinsă la întreaga zonă mediteraneana şi la Europa centrală şi meridională.
20. Medit '... I, pp. 539 et 540.
27. B.N., Estampes, Oe 74.
27. *Medit* ... I, p. 223.
27. Hans HAUSSHERR, *Wirtschajtsgeschichte. der Neuzeit, vom des 14. bis zur Ho'he des 19, J.,* ed. III, 1954, p. 1:
30. *Medit...,* I, p; 544 şi nota 1.
31. Louis LEMERY, Trăite *des alimeiits, oii l'on trouve la difference et* le choix qu'on doit *faifie de chacun d'eux en particulier...,* 1702, p. 113.
31. Cf. tabelul lui J. C. TOUTAIN, „Le produit de l'agrieulture franţaise de 1700 â 1958", în: Histoire *quantitative de l'econornie francaise,* dirîgee [1] par Jean MARCZFAVSKI, 1961, p. 57.
31. Jacob van KLAVEREN, *Europăltche Wirtschafts-geschichte Spaniens im IU: und 17, Jahrhunder't,* ' 1960, p. 29, nota 3-1.
34. Medit.... II, p. 116.
35. Prin 1740, cel puţin 50 000 butoaie de 400' livre fiecare, Jacques SAVARY, *Dictionnaire* uniuersel *dp commercc, d'histoire naturelie et des arts et* '■" *metiers,%* voi. 1759—1765, IV, col. 563.
36. *Ibid.,* IV, col. 565; A. N., G [7], 1685, f° 275; A.N., G[7]; 1695, f[a] 29.
36. Marciana, Cronica lui Girolamo Savina, *f* 365 şl urm.
36. P. J. B. LE GRAND d'AUSSY, *Histoire de la via privee des Francais,* 1782, I,' p. 109.
36. Abbe PREVOST, *op. cit.,* V, p. 486 (călătoria lui Gemelli Careri); VI, p. 142 (călătoria lui Navarette)*
40. Vezi *infra,* II, p. 14.
41. N. F. DUPRE DE SAINT-MAUR, *Essai sur-les monnoies ou Rejlexions sur le rapport* entrc l'argent et *les denrees...* 1746, p. 182 şi nota a.
41. Problema rămîne deschisă, căci în mercurialele publicate (v. în special Michele BAULANT et Jean MEUVRET, *Prix des cereales extraits de la mercuriale de Paris,* 1520—1698, 1960), variaţiile .respective ale griului şi ovăzului apar împreună într-un mod foarte neregulat. Vezi graficul de la p. '88.
43. Medit.... I, p. 38 şi nota 4.
44. Pierro DEFFONTAINES, *Les Hommes et leurs* trauaux dans les *pays de la Moyenne Garonne;* 1932, p. 231.

70. Olivier de SERRE9, *Le Theăire d'agriculiute* et *mesange des champs...* 1605, p. 89.
71. *Francois Quesnay et la physiocratie,* ed. ,de l'I.N.E.D., 1958, II, p. 470.
71. P. de SAINT-JACOB, *op. cit,* p. 152.
71. J. C. TOUTAIN, *art. cit, p.* 87.
71. Pentru toate aceste cifre, Hans Helmut WĂCHTER, *Ostpreussische Doviănenvorwerke im lti. und 11. Jahrhundert,* 1958, p. 118.
71. J.-M. RICHARD, *art. cit,* pp. 17—18.
71. *Francois Qiwsnay..., op. cit.,* p. 461 (articolul „grains" din l'Encycloptidie).
71. „Production et productivite de l'economie agri cole en Pologne" în: *Troisieme Conjirence inter naționale d'histoire economiques,* 1965, p. 160.
71. Leonid ZYTKOWICZ, „Grain yelds in PoLand, Bohemia, Hungary and Slovakia", în: Acta *Polo-niae historica,* 1971, p. 24.
71. E. LE ROY LADURIE, *Les Paysans de Langue-doc..., op. cit.,* II, p. 849—852; I, p. 533.
71. *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne,* 1811, II, p. 386.
71. E. LE ROY LADURIE, *op. cit,* II, p. 851.
71. *Yield ratios,* 810—1820, 1963, p. 16.
71. H. II. WÂCHTER, *op. cit.,* p. 143.
71. Jean GLENISSON, „Une administration medie vale aux prises avec la disette. La question des bles dans Ies provinces italiennes de l'Etat ponti fical en 1374—1375", în: *Le Moyen Age,* t. 47, 1951, pp. 303—326.
71. Rugglero ROMANO. „A propos du commerce du ble dans la Mediterranee des XlVe et XVe sioeles", în: *Hommage ă Lucien Febvre,* 1954, II, pp. 149—156.
71. Jean MEUVRE'T, *Etudes d'histoire eeonomique,* 1971, p. 200.
87. *Medit..* ., I, p. 302.
87. Ruggiero ROMANO, *Commerce* et *prix du ble â Marseille au XVIile sticle,* 1956, pp. 76—77.
87. A. N., A.E., B\ 529, *i* februarie 1710.
87. Andrea METR A, *II Mentorc perfatio de'negozianti,* 1797, V, p. 15.
87. Claude NORDMANN, *Grandeur et liberte de la Suede, 16G0—1792,* 1971. p. 45 şi nota.
87. Werner SOMBART, *Oer moderne Kapitalismus,* 1921—1928, II, p. 1035. Cantități exportate din Anglia după 1697 şi din America în 1770.
87. *Bilanci generali,* seria II, I, 1, 1912, pp. 35—37.
94. Jean N1COT, Correspondance inedite, publicată de E. FALGA1ROLLE, 1897,' p. 5.
^5- J. NICKOLLS, *op. cit., p.* 357.
9«- Moscova, A.E.A., 8813—261, f 21, Livomo, 30 mar tie 1795, ■ :

1.17 Witold KULA, *Theorie economique du systeme .je'odal . . . , XVie—XVUle* s., 1970.

118. Robert PHILIPPE, „Une operation pilote: l'etude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoi- : sier", în: *Pour une histoire de l'alimentation,* publicat de Jean-Jacques HEMARDINQUER, 1970, p. 65. tabelul 5; A. HUSSON, *op. cit.,* p. 10.6.

119. Louis-Sebastien MERCIER, *Tableau de Paris,* 1782, IV, p. 132.

120. E. H. PHELPS BROWN şi Sheila V. HOPKINS, „Seven Centuries of Building Wages", în: *Economica,* august 1955, pp. 195—206.

121. P. de SAINT-JACOB, *op. cit.,* p. 539.

121. Giuseppe PRATO, *La Vita economica in Piemonte in viezzo a* secoîo *XVIII,* 1908.

121. Paul RAVEAU, *Essai sur la situation economique et l'etat social en Poitou au XVIe sfecle,* 1931, . pp. 63—65. . . .

124. Jacques ANDRE, *Alimentation et cuisine â Rome,* 1961, pp. 62—63.

124. J.-M. RICHARD, *art. cit.,* p. 21.

136; Jean. MEYER, *La.-Noblesse breionne* au XV/H? . *siecle,* .1966, p. 449, aota 3. ...

127,.Sursă pierdută. . . . .

128. O. AGA. op. cit., pp. 64—65.

128. N. ,F. DUPRE DE SAINT-MAUR, *op. cit,* .p. 23.

128. AHrcd FRANKLIN, *La- Vie privee d'autrefois. III. La cuisine,* 1888, p. 91.

131. Londra. P.R.O. 30, 25, 157, Giornale autograf© : di Franeesco. Con ţarini da Venezia a Madrid.

131. J. SAVARY, *Dictionnaire* *op. cit,* IV, col. 10.

131. L.-S. MERCIKR, *op. cit.,* XII, p. 242,

131. A. N., AD XI, 38, 225.

131. Denis DIDEROT, articolul „bouillie", Supple- . . *merit ă VEneyclopedie,* II, 1776, p. 34., ... ■

131. L.-S. MERCIER, *op. cit,* VIII, pp. 154 şi urm.

131. L.-S. MERCIER, *ibid.,* XII, p. 240.

138. Dup3 documente consultate de mine în arhivele Cracoviei.

138. N. DELAMARE, *Trăite de* poiice. II, 1710, p. 895. .

138. *Ibid.* ediţia 1772, II, pp. 246—247: A. HUSSON, *op. cit.,* pp. 80—81. .

138. A.d.S. Veneţia, Papadopoli. 12, f° .19 v°.

138. Museo Correr, Dona delle Rose, 218, f° 140 v°.

138. Corespondance de M. de Compans, consul francais â Genes, A.N., A.E., B [1], 511. [

138. Antoine PARMENTIER, *Le Parjait Boiuanger,* 1778, pp. 591—592.

138. Jean MEYER, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siecle, op. cit.* p. 447 şi nota.

146. NECKER, *Legistation ei commerce des grains,* chapitre XXIV.

174 J. SPENCE, în: *Food in Chînese -Culiure,* pu
blicata de K. C. CHANG, 1977. p. 270.
174 Abbe PREVOST, *op. cit.,* VIII, pp. 53G şi 537.
176. J.-B. du HALDE, *op. cit.,* II, p. 72.
176. P. de LAS CORTES. doc. citat, f [3] 54 şi 60.
176. *Voyages a Pekin, Maniile et Vile de France...*
1784—18'jl, *op. cit.,* I, p. 320.
179 P. GOUROU, *L'Asie, op, cit.,* pp. 74, 2U2.
180. J. A. MANDELSLO, *op. cit.,* II, p. 268.
180. J. SAVARV, *op. cit.,* IV, col. 561.
180. P. de LAS CORTES, doc. citat, £° 55.
180. Matsuyo TAKIZAWA, *The Penetration oi Mo-*
np.y Economi/ in Japan ..., 1927, pp. 40—41.
180. P. de LAS CORTES, doc. citat, î° 75.
180. Jacques CERNET, *Le Monde chinois,* 1972, pp.
281—282 şi 648; Wolfram EBERHARD, *A. History of China,* ed. a IV-a 1977, p. 255.
186. V. W. MOŢE, în: *Food in Chineze Culture, op. cit.,* pp. 193—201).
187.. J,.SPENCE, *ibid.,* pp. 261 şi 271.
188. Abbe PREVOST, *op. cit.,* VI, pp. 452—453 (du Halde). 18;). J. GERNET, Le *Monde chinois, op. cit.,* pp. 65—
tifi; *Dictionnaire archeologique des iechniques.* 1964, II, p. 520. 100. Victor BIÎRARD, *Les Navigations d'Ulysse, II.*
Penelope et Ies Barons des îles, 1928, pp. 318, 319.
191. G. F. GEMELLI CARF.RI, op. *cit.* IV, p. 102.
191. G. B. RAMSON, *The Western World and Japan,*
1950, p. 241.
191. Michel VIE, *Histoire du* Japon,. 1969, p. 09; Tho-
mas C. SMITII, *The Agrarian Origina* of *Modern Japan,* 1959, p. 102.
104. Th. SMITII, *ibid.,* pp. 82, 02 şi urm.
195. *Ibid..* pp. 68 şi urm., 156, 208, 211; Matsuyo TA - KIZAWA, *The Penetration of Moneij Economy in Japan,* 1927, pp. 34—35; 75—76, 90—92; *Recent trends in japanese historiography: bibliographical c.ixays,* XIHe congres des sciences historiques de Moscou, 1970, I, pp. 433 şi 441—442.
1%. Vezi *intra.* III, pp. 433 şi 441—442.
107. G. B. SAMSON, *op. cit. p.* 237.
198. Este descris în *Viaţa lui Columb povestită de fiul său,* la data de 5 noiembrie 1492, ca ,,un fel de grîu numit maiz care era foarte gustos copt la cuptor sau bine uscat şi făcut făină", A. MAU RI ZIO, op. cit., p. 339.
199- R. S. MAC NEISII. *First annual report of thc archaeological-botanical proiect,* 1961 şi *Second annual report,* 1902.
200. G. F. GEMELLI CARERI, op. *cit.,* VI, p. 30.
3„ 201- F. COREAL, op. *cit.,* I, p. 23.
-02. p. VIDAL DE LA BLACHE, op. *cit.,* p. 137.

226. P. VERGER, *Dieux d'Afrique,* 1954, pp. 168, 170, 18U.
226. Ping-Ti Ho, „The Introduction of American food piants into China", articolul citat.
226. Berthold LAUFER, The *American Plunt Migration, thc Potato,* 1938.
226. Citat de R. M. 1IARTWELL, *The Industrial Revolulion and economic Growth,* 1971, p. 127.
226. Arhivele din Cracovia, fondurile Czartoryski, 807, *P.* 19.
226. Johann Gottlieb GEORGI, *op. cit.,* p. 585.
226. B. LAUFER, *op. cit.,* pp. 102—105.
226. E. JUILLARD, *op. cit.,* p. 213.
226. D. MATHIEU, *L'Ancien Regime dans la province de Lorraine et Barrois,* 1879, p. 323.
226. K. H. CONNELI, „The Potato in Ireland", în: Fast *and Present,* n° 23, noiembrie 1962, pp. 57—71.
226. Spre Dunkerque (1712): A. N., G^7, 1698, f° 64; spre Portugalia (1765): A. N., F^{12}, *P* 143 şi urm.
226. Adam SMITH, *The Wealth of Natious,* 1937, p. 161.
226. E. ROZE, *Histoire de la pomme de terre,* 1898, p. 162.
226. J. BECKMANN, *Beilrăge zur Oekonomie, op. cit.,* V, p. 280.
226. Ch. VANDERBIIOEKE, „Cultivation and consumption of the potato in the 17th and 18th Centuries", în: *Acta historiae neerlandica,* V, 1971, p. 35.
226. *Ibid.,* p. 21.
226. Ibid., p. 35.
226. *Ibid.,* p. 28.
226. A. SMITH, *The Wealth of Nations,* ed. 1863, p. 35, citat de POLLARD and CROSSLEY, *op. cit.,* p. 157.
226. Louis SIMOND, *Voyage d'un Francais en Anoleterre pendant Ies annees 1810 et 1811,* I, p. 160; citez la întîmplare un amănunt (Gabriel SAGARD, *Le Grand Voyage du pnys des Hurons,* 1976): in 1R23, corabia care îl duce spre Canada captu rează o mică navă engleză pe care găseşte un bu toiaş de pătate „în formă de napi, clar avînd un gust cu mult mai excelent" (p. 16).
226. G. F. GEMELLI CARELI, *op. cit.,* IV, p. 80.
226. LABAT, *Nouveau Voyage aux isl.es de l'Amerique,* 1722, I, p. 353.
226. G. F. GEMELLI CARRERI, *op. cit.,* VI, p. 25.
226. Ibid, VI, p. 89.
226. Ester BOSERUP, *Evolution agraire et pression dimographique,* 1970, pp. 23 şi Urm.
251 ■ P. Jean-Francois de ROME, *La Fondaiion de*
*Q mi rision *des Capucins au Royaume de Congo,* wa<3. Bontinck, 1964, p. 89. ,' :

15 „Voyage de Jerome Lippomano[si], în: *Relations des ambassadeurs veriitiens sur Ies alfaires de France au XV siecle,* H, 1838, p. 605 (Colecție de documente inedite cu privire la istoria
16. Franței). A. FRANKLIN, *op. cit,* III, p. 205. L.-S.
17. MERCIER, *Tableau de Paris, op. cit,* V. p. 79.
A. CAILLOT. *Memoires pour servir ă l'histoire*
18. *des ma-urs et usages des Francais,* 1827, II, p. 148.
L. A. CARACCIOLI, *Dictionnaire...*
19. *senten-tieux..., op. cit.,* I, p. 349; III, p. 370; I, p. 47. Marquis de PAULMY, *Precis d'une*
20. *histoire generale de la vie privee des Frangais,* 1779, p. 23. A. FRANKLIN, *op. cit,* III, pp. 47—
21, 48. Le *Menagier de Paris, trăite de morale et d'eco-nomie domcstique composâ vers 1393,*
22. 1846, II, p. 93.
Michel de MONTAIGNE, *Journal de voyage* ere *Italie,* ed. de la Pleiade, 1967, p. 1131.
23. RABELAIS, *Pantagruel,* liv. IV, eh. LIX şi LX.
Philippe MANTELLIER, „Memoire sur la
24. valeur des principales denrees ... qui se
25. vendaient... en la viile d'Orleans", în: *Memoires de la sociăte archeologique de l'Orlâanais,* 1862, p. 121. *Gazette de France,* 1763, p. 385.
Hermann VAN DER WEE, „Typologie des
26, crises et changements de structures aux Pays-Bas
27. (XVe— XVIe siecles)", în: *Annales E.S.C.,* 1963, n° 1, p. 216.
W. ABEL, „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Flei sch versorgung in Deutschland ..."
28. în: *Berichte ilber Landwirtschaft,* cit., p. 415.
Voyage de Jerome Lippomano, op. cit., p. 575.
THOINOT ARBEAU, *Orchesographie* (1588),
29. ed. 1888. p. 24.
30. W. ABEL, Crises *agraires en Europe,* XJl/e—XXe *siecle, op. cit,* p. 150.
31. Ugo TUCCI, „L'Ungheria e gli approvvigiona-menti veneziani di bovini nel Cinquecento", în:
32, *Studia Humanitatis, 2; Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento,* 1975, pp. 153—171; A.d.S. Veneția, Cinque Savii, 9, f° 162; *Histoire du commerce de Marseille,* III, 1481—1599, de R. COLLIER şi J. BILLIOUDE, 1951, pp. 144—145. L. DELISLE, *Etudes sur la condition de la classe agricole et l'etat de Vagriculture en*
33. *Normandie au Moyen Age,* 1851, p. 26.
E. LE ROY LADURIE, *Les Paysans de Langue-doc,* 2e ed., 1966, I, pp. 177—179. W. ABEL,
34. articolul citat, p. 430. Noel du FA1L, *Propos rustiques et facetieux,* ed. 1856, p. ;î2. G. de
35 GOUBERVILLE, *Journal...,* 1892, p. 464.
36.
37

•63. R. BAEHREL, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale ..., op. cit,,* p. 173. *Si.* L. SIMOND, *Voyage d-un Francais en Angleterre ..., op. cit.,* II, p. 332. ■65. L.-S. MERCIER, *op. cit.,* 1783, V, p. 77. 66. *Ibid.,* p. ,79.
■67. A. FRANKLIN, *op. cit.,* III, p. 139.
68. *Medit...,* I, p. 139. ■69. L.-S. MERCIER, V, p. 252.
70. *Ibid.,* p. 85.
70. *Voyage de Jerorne Lippomano, op.* cit., II, p. 609.
70. M. de MONTAIGNE, *Journal de voyage en Italie, op. cit.,* p. 1118.
70. *Ibid.,* p. 1131.
70. Alfred FRANKLIN, *La Vie privee d'autrefois.* IX: *Varietes gastronomiques,* 1891, p. 60.
75. M. de MONTAIGNE, *Journal de voyage* p. 1130.
76. M. de MONTAIGNE, *Essais,* ed. de la Pleiade, 1962, pp. 1054 şi 1077.
77. *Les Voyages du Seigneur de Villamont,* 1609, p. 473; *Conjate's Crudities,* (1611), ed. 1776, I, p. 107.
73. Alfred FRANKLIN, *op. cit,* I, *La civilite, l'etiquette et le bon ton,* 1908, pp. 289—291.
79. Alfred GOTTSCHALK, *Histoire de l'alimenţation et de la gastronomie...,* 1948, II, pp. 168 şi 184.
79. M. de MONTAIGNE, *Essais, op. cit.,* p. 1054.
79. C. DUCLOS, *Memoires sur sa vie, în: CEuvres,* 1820, I, p. LXI.
82. G. F. GEMELLI CARERI, *op. cit.,* II, p. 61.
82. J. B. LABAT, *Nouvelle Relation de VAfrique occidentale, op. cit.,* I, p. 282.
84. Baron de TOTT, *Memoires,* I, 1784, p. 111.
84. Ch. GERARD, *L'Ancienne Alsace â table,* 1877, P..299.
•86. După arhivele din Stockhalpen şi Alain DUBOIS, *Die Salzversorgung des WalUs 1500—1610. Wirtschaft und Politik,* 1965, pp. 41—46.
87. Dr. CLAUDIAN, Premiere conference internaţionale F.I.P.A.L., 1964, rapport preliminaire, p. 39.
87. A. FRANKLIN, *La Vie privee d'autrefois, La cuisine, op cit.,* pp. 32, 33, 90.
89. Medit..., I, p. 138 şi nota 1.
89. Archivele Bouches-dti-Rhone şi Amiraute de Marseille, B IX.14.
91. J. SAVARY, *op. cit.* II, col. 778.
91. L. LEMERY, *op. cit,* p. 301.
91. A.N. 315 AP 2, 47. Londra, 14 martie 1718.
91. G. F. GEMELLI CARERI, II, p. 77.
91. *Voyage...* de M. *de Guignes, op. cit.,* I, p. 378.
91. Patrik COLQUHOUN, *Trăite sur la police de Londres,* 1807, I, 128.

119. Moscova, A.E.A., 7215—295, f 28,' Lisabona, 15 martie 1791.

119. G. de UZTARIZ, op. *cit.,* II, p. 44.

119. N. DELAMARE, *op. cit,* I, 1705, p. 574 (1603).

119. *Varietes, op. cit.,* I, 316.

123. A. FRANKLIN, La *vie privea d'autrefois, III, La Cuisine, op. cit.,* p. 19 şi nota. Ambroise PARE, *(Euvres, 1607,* p. 1005.

124. N. DELAMARE. *op. cit.,* III, 1719, p. 65.

125. J. ACCARIAS DE SERIONNE, *La Richesse de la Hollande, op. cit.,* I, pp. 14 şi 192.

126. Wanda OESAU, *Hamburgs Gronlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenscltlag vom 17—19 Jahrhundert,* 1955.

126. P. J.-B. LE GRAND d'AUSSY, *Histoire de la vie privee des Francais, op. cit.,* II, p. 168.

126. Kamala MARKANIAGA, *Le Riz ct la mousson,* 195G.

126. J. ANDRE, *Alimentation et cuisine ă Rome, op. cit.,* pp. 207—211.

126. J. SAVARY, *op. cit.,* 1761, III, col. 704; se spune şi maniguette şi chiar maniquette. A. N. F[12], 70, f° 150.

131 SEMPERE Y GALINDO, *Historia del lu.ro y las leyes suntuariax,* 1788, II, p. 2, nota 1.

132. *Le Menagier de Paris, op. cit.,* II, p. 125.

132. Gomcz de BRITO, *Historia tragico-maritima,* 1598, II, p. 416; Abbe PREVOST, *op. cil.,* XIV, p. 314.

132. Dr. CLAUDIAN, *Rapport preliminaire,* articolul citat, p. 37.

132. A. N., Marine B[7] 463, f 65 şi urm.

132. MABLY, *De la situation politique de la Pologne,* 1776, pp. <>8—69.

132. BOILEAU, *Satires,* ed. Garnier-Flammarion, 1969, Satire III, pp. 62 şi urm.

132. K. GLAMANN, *Dutch-asiatic Trade, 1020—1740,* 1958, tabelul 2, p. 14.

139. Ernst Ludwig, CAIÎL, *Trăite de la ricliesse des princes ei de. leurs Eiats et des moyens simples ei natureli pour y parveni.r,* 1722—1723, p. 236; John NICKOLLS, *Remarques sur Ies avantages et desavantages de la France ei de la Grande-Breiagne, op. cit.,* p. 253.

139. K. GLAMANN, *op. cit.,* pp. 153—159. Zahărul chinezesc dispare de pe piaţa europeană după 1661.

139. G. MACARTNRY, *op. cit,* II, p. 186.

139. A. ORTELIUS, *Theâlre, de l'univers,* 1572, p. 2

139. Alice Piffer CANABRAVA, *A industria d$_o$ acucar nas ilha.i inglesas e Irancesas do mar das Antilhas (1697—1755),* 1946, (dactilogramă), pp. 12 şi urm.

a

167. R. HAKLUYT, T/ie Principal *Navigations, Voyages, TraSfiques and Discoveries of the English Nation,* 1599—1600, II, p. 98.

167. Jean d'AUTON, Histoire *de Louys XII roy de France,* 1620, p. 12.

167. *Felix et Thomas Platter* u *Montpellier,* 1552—!55y *et 1595*—1599, *notes de voyage de deux etadiants bâlois,* 1892, pp. 48, 126.

167. *Medit*..., I, pp. 180 şi 190.

167. Le Loyal Serviteur, *La Tres Joyeuse et tr'es Plaisante Histoire composee par le Loyal servi teur des faits, gestes, triomphes du bon chevalier Bayard,* publicată de J. C. Buchon, 1872, p. 106.

167. J. BECKMANN, op. *cit.,* V, p. 2. După un docu ment din 1723, „de la un anume timp încoace, de cind a început obiceiul să se pună vinul in butelci de sticlă groasă, s-a pus tot felul de oa meni să iacă şi să vîndă dopuri de plută". A.N., *G** 1706, *t°* 177,

167. *Histoire de Bordeaux,* .publicată de Ch. H1GOUNET, III, 1966, pp. 102—103.

167. Archivo General de Simancas, Guerra antigua, XVI Mondejar către Carol Quintul, 2 decembrie 1539.

167. J. SAVARY, op. cit., V, col. 1215—1216; *Encyclope~die,* 1765, XVII, p. 290, articolul „Vin".

176. Gui PATIN, *Lettres, op. cit.,* I, p. 211 (2 dec. 1650).

176. L.-S. MERCIER, op. cit., VIII, 1783, p. 225.

176. J. SAVARY, op. cit., IV, col. 1222—-1223.

176. L. A. CARACCIOLI, *op. cit,* III, p. 112v

176. Bartolome BENNASSAR, „L'alimentation ^d'une capitale espagnole au XVIe siecle: Valladdlid", în: *Pour une histoire de l'alimentation,* publipată de J.-J. HEMARDINQUER, op. cit., p. 57.

176. Roger DION, *Histoire de la vigne et* du *vin en France,* 1959, pp. 505—511.

176. L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris, op. cit.,* 1, pp. 271—272.

176. G F. GEMELLI CARERI, op. cit., VI, p. 387.

176. A. HUSSON, op. cit., p. 214.

176. K. C. CHANG, în: *Food in Chinese Culture,* op. cit., p. 30.

176. P. J.-B. LE GRAND d'AUSSY, *op. cit.,* II, p. 304.

176. lbid.

176. *Storia della tecnologia,* publicată de Ch. SINGER şi alţii, 1962, II, p. 144.

176. *lbid.,* pp. 144—145, şi J. BECKMANN, *DeUrăge zur Oekonomie,* 1781, V, p. 280.

190. G. MACAULAY TREVELYAN, *History* o/ *Eng-*

land, 1943, p. 287, nota 1.

191- Renâ PASSET, *L'Industrie dans la generalUe de Bordeaux...*, 1954, pp. 24 şi Urm.

221. J. PRINGLE, *Observations sur Ies maladies des armees..., op. cit.,* II, p. 131; I, pp. 14, 134—135, 327—328.
221. L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris, op. cit.,* II, pp. 19 şi urm.
221. L. LEMERY, *op. cit., p. 512.*
221. Gui PATIN, *Lettres, op. cit.,* I, p. 305.
221. AUDIGER, *La Maison reglee,* 1692.
221. J. SAVARY, *op. cit.,* II, col. 216—217.
221. In 1710, sindicii comerţului din Normandia protestează împotriva unei hotărîri care interzice toate distilatele alcoolice în afara celor pe bază de vin. A.N., G 7, 1695, f° 192.
221. După N. DELAMARE, *op. cit.,* 1710, p. 975, şi LE POTTIER DE LA HESTROY, A. N., G 7, 1687, f° 18 (1704), această „invenţie" ar data din secolul al XVI-Iea.
221. J. SAVARY, *op. cit.,* II, col. 208 (articolul „eau-de-vie").
221. J. de LERY, *Histoire d'un voyage faict en la terre du Bresil,* 1580, p. 124.
221. P. Diego de IIAEDO, *Topographia e historiu general de Argel,* 1612, f 38.
221. J. A. de MANDELSLO, *op. cit.,* II, p. 122.
221. E KÄMPFER, *op. cit.,* III, pp. 7—8 et I, p. 72.
221. *Mâmoires concernant l'histoire, Ies sciences, Ies moeurs, Ies usqyes, etc, des Chinois,* par Ies Misstonnaires de Pekin, V, 1780, pp. 467—474, 478.
221. G. MACARTNEY, *op. cit,* II, p. 185.
221. Abbe PREVOST, *Histoire generale des voyages,* XVIII, 1768, pp. 334—335.
221. După indicaţiile colegului şi prietenului meu Aii MAZAHERI.
221. *Food in Chinese Culture,* publicată de K. C CHANG, *op. cit.,* pp. 122, 156, 202.
221. Notă manuscrisă a lui Alvaro Jara.
221. Sursă pierdută.
221. Memoires de Mademoiselle de Montpensier, citat de A. FRANKLIN, *La Vie pritfee d'autrefois, le cate, U the, le chocolat,* 1893, 7pp. 166—167.
242. Bonaventure d'ARGONNE, *Melanges d'histoire et de litterature,* 1725, I, p. *i.*
243. Scrisori din 11 februarie, 15 aprilie, 13 mai, 25 octombrie, 1671, 15 ianuarie 1672.
243. A. FRANKLIN, *op. cit.,* p. 171.
243. Arhivele din Amsterdam, Koopmansarchief, Aron Colace cel bătrîn.
243. G. F. GEMELLI CARERI, *op. cit,* I, p 140.
243. L. DERMIGNY, *op. cit,* I, p. 379.
243. Gui PATIN, *Lettres,* I, p. 383, şi II, p 360.
243. Samuel PEPYS, *Journal,* ed. 1937, I, p. 50.
243. L. DERMIGNY, *op cit.,* I, p. 381.
'* 251. A. FRANKLIN, *op. Cit.,* pp. 122—124.

282. Pierre-Francois-Xavier de CHARLEVOIX, *Histoire de l'Isle Espagnole ou de S. Domingue,* 1731, II, p. 490.
282. *Dictionnaire du commerce et des viarchandises,* publicat de M. GUILLAUMIN, 1841, I, p. 409.
282. Cu privire la diversele sorturi de cafea, v. corespondența lui Aron Colace, Gemeemte Archief Amsterdam, *passim,* anii 1751—1752.
282. M. MORINEAU, „Tuois contributions au colloque de Gâttingen", în: *De l'Ancien Râgime ă la Revolution francaise,* publicată de A. CREMER, 1978, pp. 408—409.
282. R. PARIS, în: *Histoire du commerce de Marseille,* sub cond. lui *G. Rambert,* V, 1957, pp. 559—561.
282. L.-S. *Mercier, Tableau de Paris,* I, pp. 228—229.
282. *Journal de Bărbier,* publicat de Â. de la *Vigeville,* 29 noiembrie 1721.
282. Citat de către Isaac de *Pinto, Trăite de la circulation et du credit,* 1771, p. 51.
282. L.-S. MERCIER, *L'An deux miile quatre cent quarante, op. cit.,* p. 359.
282. A.d.S. Venise, Cinque Savii, 9, 257 (1693).
282. Jules MICHELET, *Histoire de France,* 1877, XVII, pp. 171—174.
282. L. LBMERY, *op. cit,* pp. 476, 479.
282. Andr6 THBVET, *Le Singularitez de la France antarctique,* 1558, pp. P. GAFAREL, 1878, pp. 157—159.
282. *Storia della tecnologia, op. cit.,* III, p. 9.
282. L. DERMIGNY, *op. cit.,* III, 1964, p. 1252.
282. După Joan THIRSK, comunicare inedită, Săptămîna orașului Prato, 1979.
282. Cuvîntul în A. THEVET, *op. cit.,* p. 158.
282. J. SAVARY, *op. cit,* V, col. 1363.
282. *Memoire* de M. DE MONSEGUR (1708), B. N., Ms., fr. 24228, f 206; Luigi BULFERETTI și Claudio CONSTANTINI, *Industria e commercio in Liguria nell'etă del Risorgimento* (1700—1867), 1966, pp. 418—419: Jerâme de LA LANDE, *Voyage en Italie....* 1786, IX, p. 367.
282. George SAND, *Lettres d'un voyageur,* ed. Garnier-Flammarion, p. 76; *Fetite Anthologie de]4 cigarette,* 1949, pp. 20—21.
282. L. DERMIGNY, *op. cit,* III, p. 1253. /
282. Citat de L. DERMIGNY, *ibid., III,* p. 1253!
282. *Ibid.,* nota 6.
282. Abatele PREVOST, *op. cit.,* VI, p. 536 (călătoria lui Hamei, 668).
282. Suzanne CHANTAL, *La Vie quotidienne au Portugal.... op. cit., p.* 256
282. P. de SAINT-JACOB, *op. cit.,* p. 547.
282. Abatele PREVOST, *op. cit,* XIV., p. 482.
309. *(cf. intra,* III, p. 379.

• •«*&»-!